

ΔΗΜΟΚΡΙΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΡΑΚΗΣ
ΣΧΟΛΗ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΑΓΩΓΗΣ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΔΗΜΟΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ ΣΧΟΛΙΚΗΣ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗΣ
ΚΑΙ ΔΙΑΦΟΡΕΤΙΚΟΤΗΤΑΣ ΣΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

ΘΕΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ:

**«Τα αναγνωστικά βιβλία της μεταρρύθμισης του 1917:
μια ερευνητική προσέγγιση της πρώτης προσπάθειας
για καθιέρωση καινοτόμου σχολικού βιβλίου»**

ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ :

Επ. Καθηγητής, Α. ΚΑΡΑΦΥΛΛΗΣ

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΦΟΙΤΗΤΡΙΑ :

ΣΤΑΣΙΝΑΚΗ ΕΥΓΕΝΙΑ

A.M. 66

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥΠΟΛΗ 2009

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ.....ΣΕΛΙΔΑ

Περιεχόμενα	2
Πρόλογος	4
Εισαγωγή	5
1. Η εκπαίδευση και η μεταρρύθμιση του 1917	
1.1 Το ιστορικό πλαίσιο της μεταρρύθμισης.....	7
1.2 Οι εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις της περιόδου 1917 – 1920.....	9
1.3 Τα νέα αναγνωστικά του δημοτικού.....	12
1.4 Οι αντιδράσεις και οι πολέμοι της μεταρρύθμισης.....	15
1.5 Η τύχη των αναγνωστικών βιβλίων.....	18
1.6 Συνοπτικός πίνακας γεγονότων περιόδου 1910 – 1921.....	20
2. Παρουσίαση και επεξεργασία των δεδομένων έρευνας σχετικά με τα αναγνωστικά της μεταρρύθμισης του 1917	
2.1 Στόχος και μεθοδολογία της έρευνας.....	22
2.2 Ανάλυση των δεδομένων της έρευνας	
2.2.1 Ο ρόλος της ελληνικής αρχαιότητας στα αναγνωστικά.....	25
2.2.1.1 Η ελληνική Μυθολογία.....	25
2.2.1.2 Ο ρόλος της Ιστορίας.....	26
2.2.1.3 Η επίδραση από την Αρχαία Ελλάδα.....	28
2.2.2 Η απεικόνιση της καθημερινής ζωής στα νέα βιβλία.....	32
2.2.2.1 Οι καθημερινές ασχολίες μικρών και μεγάλων.....	32
2.2.2.2 Τα επαγγέλματα και η αναγκαιότητα για εργασία	37

2.2.3	Η κοινωνική δομή μέσα από τα αναγνωστικά.....	43
2.2.3.1	Η οικογένεια και ο ρόλος των μελών της.....	43
2.2.3.2	Οι μορφές των διαπροσωπικών σχέσεων	53
2.2.4	Οι θρησκευτικές αναφορές στα νέα βιβλία.....	62
2.2.4.1	Η θέση της θρησκείας στην καθημερινή ζωή	62
2.2.4.2	Οι γιορτές και τα έθιμα.....	72
2.2.5	Γνωρίζοντας τη φύση μέσα από τα αναγνωστικά.....	81
2.2.5.1	Η σχέση του ανθρώπου με τη φύση.....	81
2.2.5.2	Ο κόσμος των ζώων.....	89
2.2.6	Πατριδογραφία και το αίσθημα του πατριωτισμού.....	99
3.	Συμπεράσματα.....	107
	Βιβλιογραφία.....	111
	Summary	113

Πρόλογος

Η παρούσα εργασία αποτελεί μια προσπάθεια διερεύνησης της μεταρρύθμισης του 1917, με την οποία για πρώτη φορά εισάγονται στο δημοτικό σχολείο αναγνωστικά σε δημοτική γλώσσα. Πρόκειται για αναγνωστικά, τα οποία διχάζουν το ελληνικό εκπαιδευτικό και πολιτικό σύστημα, λόγω του καινοτόμου χαρακτήρα τους. Σκοπός της έρευνάς μας είναι η εύρεση των δώδεκα αυτών αναγνωστικών και η εξέτασή τους βάσει συγκεκριμένων αξόνων.

Σημαντική για την υλοποίηση της εργασίας ήταν η συμβολή ανθρώπων τους οποίους θα ήθελα να ευχαριστήσω. Καταρχήν, τον επιβλέποντα καθηγητή, κ. Καραφύλλη Αθανάσιο, ως επικεφαλής της έρευνας, καθώς και τους καθηγητές του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Αλεξανδρούπολης, κα. Βεργέτη Μαρία και κ. Θεοδώρου Δημήτριο, για τις πολύτιμες συμβουλές τους. Επίσης, τους υπαλλήλους της βιβλιοθήκης της Βουλής των Ελλήνων για το ενδιαφέρον και τη βοήθειά τους κατά την εύρεση των αναγνωστικών. Τέλος, την οικογένειά μου, η οποία με στήριξε πολύπλευρα σε όλη τη διάρκεια της εκπόνησης αυτής της εργασίας.

Εισαγωγή

Το 1917, κι ενώ επικεφαλής της κυβέρνησης είναι ο Βενιζέλος, ξεκινά μια προσπάθεια για τη μεταρρύθμιση της ελληνικής εκπαίδευσης, με οργανωτές τους Δημήτρη Γληνό, παιδαγωγό και φιλόλογο, τον Αλέξανδρο Δελμούζο, παιδαγωγό, και το Μανώλη Τριανταφυλλίδη, γλωσσολόγο και οπαδό της δημοτικής γλώσσας, και με στόχο την προσαρμογή της εκπαίδευσης στις νέες κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες που διαμορφώνονται με την κατάληψη της εξουσίας από την αστική τάξη μετά το 1909¹. Σκοπός μέσα στο γενικά ανανεωμένο πνεύμα είναι και η εισαγωγή της δημοτικής γλώσσας στις τάξεις του Δημοτικού σχολείου. Κύρια επιρροή αποτελεί το μεγάλο παιδαγωγικό ρεύμα της Ευρώπης, το «Σχολείο Εργασίας», που ως κύρια αρχή έχει τη χειρωνακτική εργασία του μαθητή ως επαγγελματική προετοιμασία ή ως απαραίτητο στοιχείο οικονομικής ανάπτυξης του κράτους².

Στα πλαίσια της μεταρρύθμισης εμφανίζονται το 1918 δώδεκα νέα αναγνωστικά βιβλία για τις πέντε πρώτες τάξεις του Δημοτικού σχολείου, γραμμένα στη δημοτική και με βάση τη γραμματική του Τριανταφυλλίδη. Οι συγγραφείς έχουν απόλυτη ελευθερία στη συγγραφή και επίκεντρο αποτελεί το παιδί και ο κόσμος.

Ο δημοτικισμός ως κίνημα ξεκινά αρκετά νωρίς στην Ελλάδα. Το 1905 δημιουργείται η εταιρεία «Εθνική γλώσσα», το 1910 ο «Εκπαιδευτικός Όμιλος», που έχοντας ως σύνθημα «εθνική γλώσσα και εθνική εκπαίδευση» συμβάλλουν στη μεταρρύθμιση του 1917 με στόχο τη θεμελίωση της στοιχειώδους εκπαίδευσης στην ομιλουμένη γλώσσα³. Οι συγκρούσεις με τους οπαδούς της καθαρεύουσας είναι πολλές και έντονες. Ο Βενιζέλος με μέλη του «Εκπαιδευτικού Ομίλου» είναι από

-
1. Μπουζάκης, Σ., *Νεοελληνική Εκπαίδευση (1821-1999)*, Gutenberg, Αθήνα, 1999, σελ. 67.
 2. Reble, A., *Ιστορία της Παιδαγωγικής*, μτφ. Θ. Δ. Χατζηστεφανίδης, Σ. Θ. Χατζηστεφανίδη-Πολυζώη, Παπαδήμας, Αθήνα, 2003, σελ. 458.
 3. Σβορώνος, Ν.Γ., *Επισκόπηση της Νεοελληνικής ιστορίας*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1992, σελ. 134.

τους πρωτοστάτες αυτής της κίνησης. Η εκπαιδευτική μεταρρύθμισή του 1917 ορίζει την εισαγωγή της Δημοτικής γλώσσας στις τέσσερις πρώτες τάξεις του Δημοτικού σχολείου. Για το λόγο αυτό εισάγονται δώδεκα νέα αναγνωστικά, τα οποία δεν αργούν εκτός από οπαδούς να αποκτήσουν και πολλούς πολέμιους.

Σκοπός της έρευνάς μας είναι η διερεύνηση των δώδεκα αναγνωστικών βιβλίων που εισάγονται στο Δημοτικό μετά τη μεταρρύθμιση του 1917. Πρόκειται για μια πρώτη απόπειρα μελέτης και έρευνας, καθώς κανείς έως τώρα δεν έχει ασχοληθεί λεπτομερώς με το συγκεκριμένο θέμα. Το ενδιαφέρον επικεντρώνεται στο κατά πόσο τελικά αυτά τα αναγνωστικά ήταν ριζοσπαστικά και στο αν τελικά ήταν δικαιολογημένες οι αντιδράσεις που προκάλεσαν.

Τα αναγνωστικά του δημοτικού που εξετάζονται είναι τα δέκα από τα δώδεκα που βρέθηκαν ως πηγές στη βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων. Δυστυχώς, λόγω προβλημάτων κατά την καταγραφή τους σε ηλεκτρονική μορφή, δεν ήταν δυνατό να διατηρηθεί το πολυτονικό σύστημα. Ως προς τη δομή της εργασίας, εισαγωγικά γίνεται σύντομη ανασκόπηση στο ιστορικό πλαίσιο και στην εκπαίδευση της περιόδου του 1917 και ακολουθεί αναλυτικότερη εξέταση της μεταρρύθμισης του 1917. Επίσης, περιλαμβάνονται κεφάλαια σχετικά με τη δομή και τη γλώσσα των συγκεκριμένων αναγνωστικών, τις αναταραχές που προκλήθηκαν και την άδοξη κατάληξη αυτής της νεωτεριστικής προσπάθειας. Στο δεύτερο μέρος, παρουσιάζεται η επεξεργασία των δεδομένων της έρευνας, την οποία ακολουθούν διαγράμματα βάσει της κάθε ενότητας - άξονα και σχολιασμός σε κάθε κεφάλαιο ξεχωριστά. Στο τέλος, εξάγονται τα τελικά συμπεράσματα και ανακεφαλαιώνονται τα κυριότερα σημεία με σκοπό την εξέταση του αν ήταν λογικό για τα αναγνωστικά της μεταρρύθμισης του 1917 να κατηγορηθούν τόσο σφοδρά οι Δημοτικιστές.

1. Η εκπαίδευση και η μεταρρύθμιση του 1917

1.1 Το ιστορικό πλαίσιο της μεταρρύθμισης

Η ανάληψη της εξουσίας από τον Ελευθέριο Βενιζέλο και η άνοδος της αστικής τάξης, μετά την εξέγερση στο Γουδί το 1909, καθώς και η έκβαση των Βαλκανικών πολέμων, που είχαν ως αποτέλεσμα την εδαφική και πληθυσμιακή αύξηση της χώρας αποτελούν την αρχή μιας προσπάθειας για κοινωνικές και πολιτικές μεταρρυθμίσεις.

Μετά το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου, σχηματίζονται δύο συμμαχίες, οι οποίες δημιουργούν σημαντικό πολιτικό πρόβλημα στην Ελλάδα. Από τη μια, ο πρωθυπουργός της χώρας, Ελ. Βενιζέλος, υποστηρίζει τη μια συμμαχία της Entente (Αγγλία, Γαλλία, Ρωσία) και από την άλλη, ο βασιλιάς τάσσεται στο πλευρό της δεύτερης (Γερμανία, Αυστρία), αρνούμενος παράλληλα την απόβαση των συμμαχικών στρατευμάτων στη Θεσσαλονίκη⁴.

Ο Βενιζέλος παραχωρεί στους Βούλγαρους την Καβάλα, γεγονός που αποτελεί αντικείμενο εκμετάλλευσης από τους πολιτικούς του αντιπάλους. Από τότε, οι μεν βενιζελικοί θέλουν να προχωρήσει η Ελλάδα σε πόλεμο στο πλευρό των Συμμάχων, οι δε βασιλόφρονες επιθυμούν την διατήρηση της ουδετερότητας, που ευνοούσε τις Κεντρικές Δυνάμεις⁵. Αποτέλεσμα αυτού του διχασμού ήταν η ήττα των βενιζελικών στις εκλογές και η μετάβαση του Βενιζέλου στα Χανιά το 1916, όπου, μη αποδεχόμενος το αποτέλεσμα των εκλογών και ορμώμενος από τις αυθαιρεσίες των ανακτόρων, επαναστατεί με το κίνημα της «Εθνικής Αμύνης». Το Σεπτέμβριο του 1916 σχηματίζει προσωρινή κυβέρνηση με το ναύαρχο Π. Κουντουριώτη και το στρατηγό Δαγκλή, μεταβαίνει στη Θεσσαλονίκη και αναλαμβάνει τη διακυβέρνηση της χώρας.

Όταν λύνονται τα συνοριακά προβλήματα της χώρας, ο Βενιζέλος αποφασίζει

4. Σβορώνος, Ν.Γ., *Επισκόπηση... ό.π.*, σελ.119.

5. Σβορώνος, Ν.Γ., *Επισκόπηση... ό.π.*, σελ. 120-121.

να λάβει δραστικά μέτρα τόσο για τα κοινωνικά και οικονομικά προβλήματα, όσο και για την εκπαίδευση και για το ζήτημα της γλώσσας. Οι συγκρούσεις όμως που δημιουργούνται από το παλάτι, τον οδηγούν στο να δώσει πιο επαναστατικές και ριζικές λύσεις, οι οποίες πλέον αποκτούν ιδεολογικό χαρακτήρα.

Εδώ έρχεται η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1917 για να δώσει νέα τροπή στα εκπαιδευτικά δρώμενα. Αφορά κυρίως τη γλώσσα που διδάσκεται στο σχολείο και τα αναγνωστικά που εγκρίνονται από την Εκπαιδευτική Επιτροπή. Είναι όμως τόσο νεωτεριστική και ρηξικέλευθη η μεταρρύθμιση που επιχειρείται, που προκαλεί πολλές αντιδράσεις από τη συντηρητική πλευρά. Και τότε πλέον το ζήτημα δεν αφορά μόνο τη γλώσσα, αλλά όλη την πολιτική και κοινωνική ιδεολογία⁶. Το αποτέλεσμα είναι ίσως αναμενόμενο. Η καταδίκη της μεταρρύθμισης αυτής δεν αργεί να έρθει. Αυτό όμως που προκαλεί κατάπληξη είναι κυρίως η δριμύτητα με την οποία αυτή πολεμάται.

Στην πορεία ακολουθούν κι άλλες μεταρρυθμιστικές προσπάθειες στην εκπαίδευση με κυριότερη αυτή του 1929⁷. Στο μεταξύ έχει προηγηθεί η Μικρασιατική καταστροφή και όλο το κλίμα της πολιτικής αστάθειας, που επακολουθεί. Ο Εκπαιδευτικός Όμιλος⁸ δε σταματά τις προσπάθειές του. Στα μέλη που αναλαμβάνουν να χαράξουν νέα πορεία στην εκπαίδευση είναι πάλι ο Δ. Γληνός, αυτήν τη φορά με τη βοήθεια κυρίως των Ζ. Παπαντωνίου και Μ. Κλεάνθους. Σημαντικό θεωρείται το γεγονός ότι κατά την περίοδο διακυβέρνησης του Ν. Πλαστήρα το 1923, επαναφέρονται πολλά από τα μέτρα που είχαν εφαρμοστεί το 1917, όπως η εισαγωγή της δημοτικής γλώσσας στο Δημοτικό σχολείο⁹.

6. Φραγκουδάκη, Α., *Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και φιλελεύθεροι διανοούμενοι: άγονοι Αγώνες και ιδεολογικά αδιέξοδα στο μεσοπόλεμο*, Κέδρος, Αθήνα, 1977.

7. Χαραλάμπους, Δ., *Ο Εκπαιδευτικός Όμιλος: η ίδρυση, η δράση του για την εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση και η διάσπασή του*, Αφοί Κυριακίδη, Θεσ/νίκη, 1987.

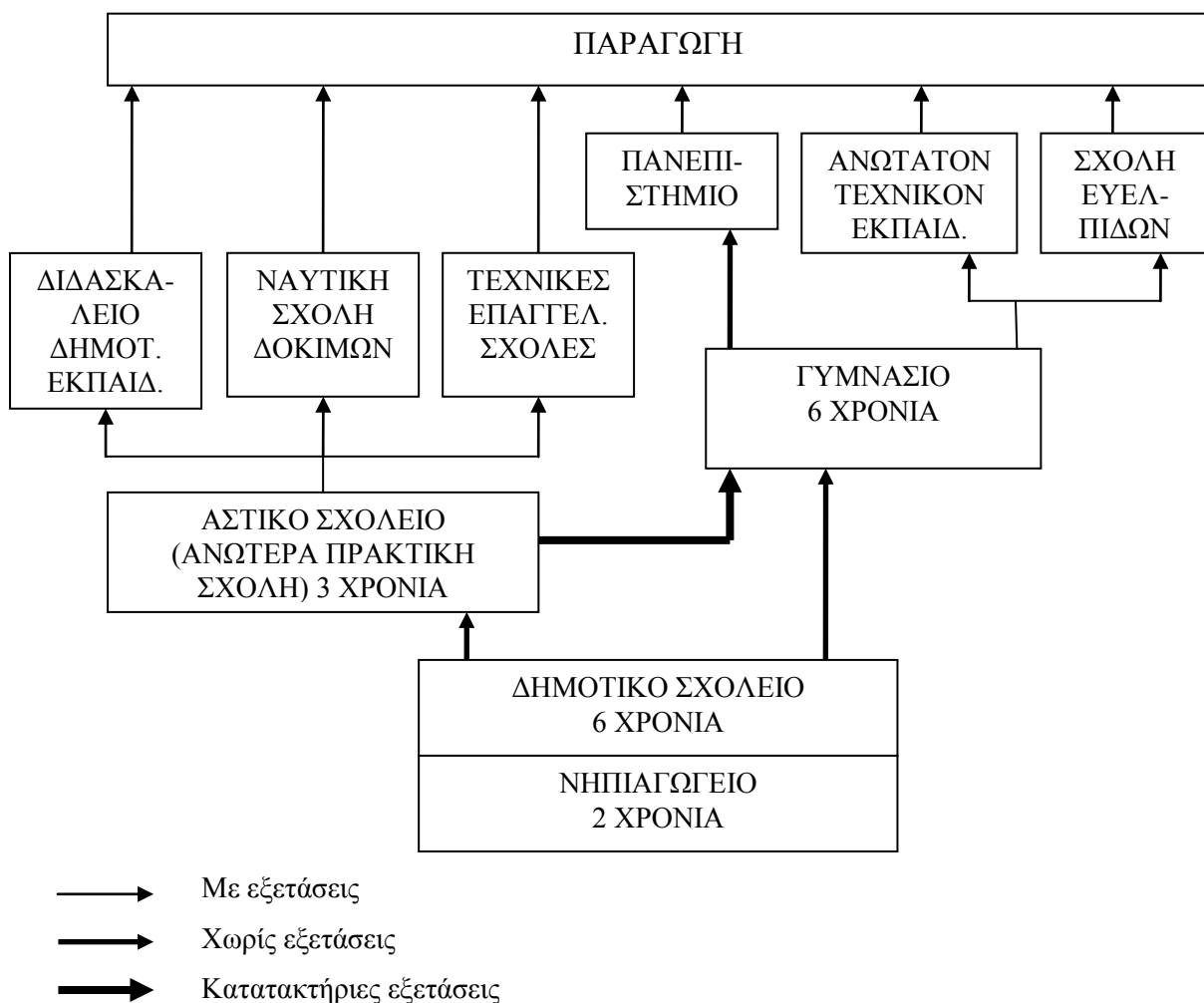
8. Καψάλης, Α.Γ. – Χαραλάμπους, Δ.Φ., *Σχολικά εγχειρίδια, Θεσμική εξέλιξη και σύγχρονη προβληματική*, Έκφραση, Αθήνα 1995, σελ. 65-67.

9. Καραφύλλης, Α., *Νεοελληνική Εκπαίδευση: Δύο αιώνες μεταρρυθμιστικών προσπαθειών*, Κριτική, 2002.

1.2 Οι εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις της περιόδου 1917 – 1920

Στον τομέα της εκπαίδευσης, ο Βενιζέλος συγκροτεί την «Εκπαιδευτική Επιτροπή» με έδρα την Αθήνα και μέλη τους: Δ. Γληνό, Αλ. Δελμούζο και Μ. Τριανταφυλλίδη. Διαχειριστής ορίζεται ο Ι. Αθανασάκης. Το 1917 ο Γληνός διορίζεται Πρόεδρος του Εκπαιδευτικού Συμβουλίου και Γενικός Γραμματέας του Υπουργείου Παιδείας με υπουργό το Δ. Δίγκα. Την περίοδο 1917 – 1920 πραγματοποιούνται και οι κυριότερες αλλαγές. Κυριότερος στόχος τους (όπως και της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης του 1913) είναι η ανταπόκριση στις οικονομικές εξελίξεις, που θα έφερνε την Ελλάδα πιο κοντά στο πνεύμα της καπιταλιστικής ανάπτυξης και του καταμερισμού εργασίας, στοιχεία που κυριαρχούσαν τότε διεθνώς.

Για να κατανοήσουμε γενικά το εκπαιδευτικό σύστημα που ίσχυε μέχρι τότε, σύμφωνα με τη μεταρρύθμιση του 1913, ας εξετάσουμε τη διάρθρωσή του: (Πηγή σχεδιαγράμματος: Μπουζάκης, Σ., *Νεοελληνική... ό.π.*, σελ. 65)

Με το Διάταγμα 2585/11-5-1917, που κυρώνεται με το Ν. 827/1917, ορίζεται η δημοτική γλώσσα ως γλώσσα γραφής των αναγνωστικών βιβλίων των τεσσάρων πρώτων τάξεων του Δημοτικού και των βιβλίων αριθμητικής των τεσσάρων ανώτερων τάξεων. Η δημοτική θα διδασκόταν απαλλαγμένη από αρχαϊσμούς και ιδιοματισμούς, παράλληλα με την καθαρεύουσα στις δύο τελευταίες τάξεις. Συγκεκριμένα, το άρθρο 5 του Διατάγματος ορίζει: «...γ) Να είναι όσον το δυνατόν απλούν και σαφές κατά την γλώσσαν και το ύφος... οφείλουσι να είναι γεγραμμένα εις την κοινήν ομιλουμένην (δημοτικήν) γλώσσαν, απηλλαγμένη παντός αρχαϊσμού ή ιδιωτισμού»¹⁰.

Την ίδια χρονιά παίρνονται μέτρα για τη θεσμοθέτηση δύο Ανώτερων Εποπτών, οι οποίοι θα ήταν και μέλη του Εκπαιδευτικού Συμβουλίου. Στόχος τους, η συνολική εποπτεία της δημοτικής εκπαίδευσης, η επίλυση τυχόν προβλημάτων κατά την εφαρμογή της μεταρρύθμισης, καθώς και η προετοιμασία και καθοδήγηση των δασκάλων. Στις θέσεις αυτές τοποθετούνται οι Αλ. Δελμούζος και Μ. Τριανταφυλλίδης.

Το 1918 διορίζεται Επιτροπή «Προς σύνταξιν αναγνωστικών βιβλίων του δημοτικού σχολείου». Ως αρχή έχει την απόδοση ελευθερίας στους συγγραφείς των βιβλίων, όσον αφορά την ύλη και το περιεχόμενό τους. Τα αναγνωστικά που θα εγκρίνονται από το Εκπαιδευτικό Συμβούλιο θα ισχύουν για αόριστο χρόνο και όχι για συγκεκριμένη χρονική διάρκεια. Παράλληλα, εγκρίνονται αναγνωστικά για ειδικά σχολεία και για συγκεκριμένες περιοχές της χώρας, όπως και βοηθητικά βιβλία δασκάλων για τις δύο τελευταίες τάξεις, γραμμένα επίσης σε δημοτική.

Το 1919 γίνονται τροποποιήσεις στα Αναλυτικά Προγράμματα σχετικά με τη γραμματική και τη διδασκαλία της γλώσσας στο Δημοτικό και συντάσσονται το 1919 από το Μ. Τριανταφυλλίδη «Η γραμματική διδασκαλία των τριών πρώτων τάξεων του δημοτικού σχολείου» και το 1920 «Η γλωσσική διδασκαλία της Δ' τάξεως του δημοτικού σχολείου»¹¹.

10. Καραφύλλης, Α., *Νεοελληνική ...*, ό.π., σελ. 95.

11. Μπουζάκης, Σ., *Νεοελληνική ...*, ό.π., σελ. 66.

Τέλος, σημαντικοί είναι οι Νόμοι 2125 και 2243 του 1920, σύμφωνα με τους οποίους, αντίστοιχα, το Κράτος αναλαμβάνει όλες τις εκπαιδευτικές δαπάνες, όπως και την αμοιβή των δασκάλων και ιδρύεται η «Παιδαγωγική Ακαδημία» για την καλύτερη εκπαιδευτική και παιδαγωγική κατάρτιση των μετέπειτα εκπαιδευτικών. Επίσης, γίνονται κινήσεις για τη βελτίωση της εκπαίδευσης των κοριτσιών, ιδρύοντας Ελληνικά σχολεία και Γυμνάσια Θηλέων σε διάφορες πόλεις της Ελλάδας¹².

12. Χατζηστεφανίδης, Θ.Δ., *Ιστορία ...*, ό.π., σελ. 266-267.

1.3 Τα νέα αναγνωστικά του δημοτικού

Την περίοδο 1917-1920, στα πλαίσια της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης εγκρίνονται δώδεκα νέα αναγνωστικά βιβλία για το δημοτικό σχολείο γραμμένα σε δημοτική γλώσσα με «ένα τελείως νέο πνεύμα, μια άλλη παιδαγωγική και μια άλλη ιδεολογία»¹³. Κυρίαρχος είναι ο αστικός ορθολογισμός. Η θρησκευτική πίστη και το πατριωτικό αίσθημα μειώνονται, ενώ δίνεται έμφαση στην επιστήμη, τη λογική, την κοινωνική ζωή και σε αξίες, όπως η τιμιότητα, η εργατικότητα, η κριτική σκέψη, «το συλλογικό πνεύμα και η κοινωνική αλληλεγγύη»¹⁴. Αυτό που έχει ιδιαίτερη βαρύτητα είναι οι νόμοι του κράτους και όχι οι άγραφοι νόμοι που διέπουν τη θρησκεία και την τυφλή υπακοή. Εξάλλου, σύμφωνα με τη μεταρρύθμιση του 1917, τα σχολικά βιβλία αρκούσε:

« α) Να μην περιέχουν κάτι προσβλητικό για τη θρησκεία, την πατρίδα, το πολίτευμα και τα χρηστά ήθη.

β) Να είναι σύμφωνα με τα πορίσματα των επιστημών [...] να συμβαδίζουν με τα αναλυτικά προγράμματα.

γ) Να είναι απλά και σαφή κατά την γλώσσαν και το ύφος»¹⁵.

Μόνο έτσι θα μπορούσαν οι μαθητές να μην βρεθούν σε σύγχυση λόγω της διγλωσσίας με την παράλληλη χρήση καθαρεύουσας και δημοτικής. Τα εγκριθέντα βιβλία είναι τα εξής:

Βιβλία που εκδίδονται το 1917:

- Παπαμιχαήλ Ε., *Αλφαβητάριο*
- Συκώκης Ι., *Αλφαβητάριο*
- Κουρτίδης Α. – Παπαμιχαήλ Ε., *Πέτρος Λάρας* (β' δημοτικού)
- Καζαντζάκη Γ., *Τρεις φίλοι* (β' δημοτικού)
- Κουρτίδης Α., *Αναγνωστικό* (β' δημοτικού)

13. Φραγκουδάκη, Α., *Εκπαιδευτική ...*, ό.π., σελ. 39.

14. Φραγκουδάκη, Α., *Εκπαιδευτική...* ο.π. σελ. 43.

15. Καψάλης, Α.Γ. – Χαραλάμπους, Δ.Φ., *Σχολικά εγχειρίδια, Θεσμική εξέλιξη και σύγχρονη προβληματική*, Έκφραση, Αθήνα 1995, σελ. 55.

Βιβλία που εκδίδονται το 1918:

- Κουρτίδης Α.- Κονιδάρης Α. – Καλαράς Γ., *Οδύσσεια* (γ' δημοτικού)
- Καρκαβίτσας Α. – Παπαμιχαήλ Ε., *Αναγνωστικό* (γ' δημοτικού)
- Παπαντωνίου Ζ., *Τα Ψηλά Βουνά* (γ' δημοτικού)

Βιβλία που εκδίδονται το 1919:

- Ανδρεάδης Δ. – Δελμούζος Α. – Νιρβάνας Π. – Παπαντωνίου Ζ. – Τριανταφυλλίδης Μ., *Το αλφαβητάρι με τον ήλιο* (α' δημοτικού)
- Καρκαβίτσας Α. – Παπαμιχαήλ Ε., *Η Πατρίδα μας* (δ' δημοτικού)
- Κουρτίδης Α. – Κονιδάρης Γ., *Στα παλιά τα χρόνια* (δ' δημοτικού)
- Καρκαβίτσας Α. – Παπαμιχαήλ Ε., *Διγενής Ακρίτας* (ε' δημοτικού)

Τα πρότυπα που προβάλλονται είναι παρμένα από την καθημερινή ζωή των Ελλήνων, ειδικά της μικροαστικής οικογένειας, ώστε να είναι πιο κοντά στα παιδιά και να προσελκύουν το ενδιαφέρον τους. Οι ήρωες των αναγνωστικών δεν έχουν σχέση με μυθικούς ή πλαστούς μη ρεαλιστικούς χαρακτήρες, αλλά προέρχονται από την καθημερινότητα του παιδιού. Οι οικογενειακές δομές μετασχηματίζονται πλήρως και επηρεάζουν την εξέλιξη του παιδιού στο τέλος του 19^{ου} αιώνα. Το παιδί δεν είναι πλέον υποχρεωμένο να δέχεται την απόλυτη επιρροή της οικογένειας, αλλά εντάσσεται μέσα στο ευρύτερο κοινωνικό του περίγυρο και στην κοινωνία του σχολείου. Οι ηθικές ιδέες δεν αποτελούν δόγματα, αλλά αξίες τις οποίες το παιδί μπορεί να μετουσιώσει σε βιώματα.

Ταυτόχρονα το περιεχόμενο κάθε βιβλίου είναι μια ενιαία ενότητα από την αρχή μέχρι το τέλος. Ως προς τη γραφή, τα κείμενα είναι δομημένα βάσει των γραμματικών κανόνων του Τριανταφυλλίδη, με αρετές λογοτεχνικές και λεξιλογικές. Οι συγγραφείς τους είναι αναγνωρισμένοι λογοτέχνες της εποχής και σημαντικοί παιδαγωγοί, που εκτός από τα κείμενα διανθίζουν τα βιβλία με ποιήματα και τραγούδια.. Τώρα πλέον δεν υπάρχουν δείγματα εξεζητημένης γραφής, όπως το χαρακτηριστικό «...οι χοίροι υΐζουσιν, τα χοιρίδια κοΐζουσιν, οι όφεις ιΐζουσιν, οι τέττιγες τερετίζουσιν, οι πέρδικες κακκαβίζουσιν και τιττυβίζουσιν»¹⁶ ή άλλα παρόμοια, αλλά ακατανόητα για τα παιδιά, παραδείγματα.

16. Παπαμάρκου, Χ., *Ελληνικόν Αλφαβητάριον*, μέρος Α', Κολλάρος 1918.

Όσον αφορά τη διδασκαλία, ακολουθείται η αναλυτικοσυνθετική μέθοδος, μέθοδος που χρησιμοποιείται ειδικά στην Α΄ Δημοτικού, δηλαδή η ανάλυση των προτάσεων σε λέξεις, των λέξεων σε γράμματα, αλλά και το αντίθετο¹⁷. Τέλος, βάρος δίνεται στην εικονογράφηση των βιβλίων, προκειμένου να εξασκηθεί η παρατηρητικότητα και η καλαισθησία του μαθητή. Ένας από τους σημαντικούς εικονογράφους ήταν και ο ζωγράφος Μαλέας¹⁸.

17. *Ελληνικά Αναγνωστικά*, ,Επτά ημέρες, Καθημερινή, 7/2/1999, σελ. 6.

18. *ό.π.*, σελ. 6.

1.4 Οι αντιδράσεις και οι πολέμιοι της μεταρρύθμισης

Οι ριζικές αλλαγές στην εκπαίδευση με τη μεταρρύθμιση του 1917 δεν αργούν να προκαλέσουν αντιδράσεις κυρίως από τους οπαδούς της συντηρητικής πολιτικής. Αρχικά, επιτίθενται εναντίον του «Εκπαιδευτικού Ομίλου» υποστηρίζοντας ότι ο λαός ποτέ δεν ζήτησε την αλλαγή της καθαρεύουσας σε δημοτική και ότι η γλωσσολογία και η παιδαγωγική είναι αυτές που καταστρέφουν τη γλώσσα και την κάνουν «παρεφθαρμένη, χυδαία και ακαλαίσθητο»¹⁹. Από το 1911 ακόμα είχαν ψηφιστεί διατάγματα προκειμένου να μην δεχτεί η καθαρεύουσα καμία παρέμβαση ως επίσημη γλώσσα του κράτους: «Στην αναθεώρηση του Συντάγματος του 1911 έγιναν προσπάθειες... να προβλεφθούν διατάξεις που θα απαγόρευαν κάθε επέμβαση στη γλώσσα του Ευαγγελίου και την επίσημη γλώσσα του κράτους, την καθαρεύουσα»²⁰. Όποιος δεν το δεχόταν, «απλά» θα τιμωρούνταν με απόλυση.

Επιπλέον, υποστηρίζουν ότι τα νέα βιβλία είναι γραμμένα σε γλώσσα ιδιοματική και ότι προβάλλουν αρνητικά και αντίθετα με τις ελληνικές αξίες πρότυπα, με σκοπό να οδηγηθούν οι μαθητές στην ιδεολογία της ρωσικής επανάστασης «ίνα προσηλυτισθούν ούτως οι μικροί μαθηταί εις τας νέας μπολσεβικικάς θεωρίας...»²¹.

Φαίνεται, λοιπόν, ότι ο κόσμος δεν είναι προετοιμασμένος να δεχτεί μια τέτοια καινοτομία. Σε αυτό συμβάλλει και το ότι ακόμα η δημοτική είναι μια γλώσσα νέα, χωρίς καλά συγκροτημένη γραμματική και συντακτικό, γεγονός που δυσκολεύει ιδιαίτερα τη διδασκαλία των εκπαιδευτικών: «γλώσσα τεχνητή, κράμα ιδιόρρυθμον, σύμφυρμα ανομοίων γλωσσικών στοιχείων, δημιούργημα απαίσιον, υπ' ουδενός ομιλούμενον και εις ουδεμίαν επαφήν προς τον βίον του έθνους ευρισκόμενον. Είναι

19. Καψάλης, Α.Γ., Χαραλάμπους, Δ.Φ., *Σχολικά ...*, ό.π., σελ. 61.

20. Καραφύλλης, Α., *Νεοελληνική ...*, ό.π., σελ. 87.

21. Δέλτα, Π.: *Τα καινούργια αναγνωστικά μας*, στο ΔΕΟ, τομ. Ζ', 1919, σελ. 44-73, κατά Α. Γ. Καψάλη, Δ.Φ. Χαραλάμπους, *Σχολικά εγχειρίδια...ο.π.*, σελ. 58.

η απαισία μαλλιαρή γλώσσα, ης οι κακή μοίρα γινόμενοι νομοθέται της σχολικής γλώσσης τυγχάνουσι πάτρωνες και κήρυκες»²².

Δριμύς επικριτής είναι ο γλωσσολόγος καθηγητής του Πανεπιστημίου Αθηνών Γ. Ν. Χατζιδάκις. Κατηγορεί τους δημοτικιστές ως «αιρεσιάρχες» και δηλώνει για το βιβλίο «Ψηλά βουνά» ότι « ουδείς χαρακτήρ και ουδεμία αρετή ή ηθική αρχή εξαιρείται [...] οι μαθηταί ούτε πρωί, ούτε εσπέρας, ούτε προ του φαγητού, ούτε μετ' αυτό προσεύχονται [...] Έπειτα περί των μεγάλων ιδανικών, της πατρίδος, της θρησκείας, ουδείς γίνεται λόγος [...] Αλλά και αυτό το μέγιστον και τιμαλφέστατον αγαθόν της φυλής ημών, λέγω την οικογενειακήν στοργήν, φαίνεται παραμελούμενον»²³. Σύμφωνα με το Χατζιδάκι, σκοπός είναι η εξομοίωση με το «κομμουνιστικό» κλίμα των κοινοτήτων του Soviet. Απάντηση δίνει ο Αλ. Δελμούζος ότι «η γλωσσοεκπαιδευτική μεταρρύθμιση [...] ακολούθησε πιστά τη νεοελληνική παράδοση και μόνο την πατριδοκαπηλεία και τη θρησκευοκαπηλεία [...] τη χτυπά»²⁴.

Δεν είναι όμως λίγοι και οι συγγραφείς, όπως η Γαλάτεια Καζαντζάκη και η Πηνελόπη Δέλτα, που τάσσονται ενάντια στα νέα βιβλία. Για την Π. Δέλτα, τα βιβλία είναι κακοτυπωμένα, ελεεινά, παραδείγματα του πώς δεν πρέπει να γράφεται ένα αναγνωστικό και γεμάτα με «ψευτορομαντισμούς», ασυναρτησίες και ακυρολεξίες. Το ύφος είναι συμβατικό, οι εκφράσεις φτωχές και με πολλά «λάθη παιδαγωγικά και ψυχολογικά»²⁵.

22. [Υπουργείον Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδύσεως:] *Έκθεσις της επιτροπείας της διορισθείσης προς εξέτασιν της γλωσσικής διδασκαλίας των Δημοτικών Σχολείων*, Εν Αθήναις, 1921, σελ. 3-4, κατά Α. Γ. Καψάλη, Δ.Φ. Χαραλάμπους, *Σχολικά Εγχειρίδια... ο.π. σελ. 61*.

23. Χατζιδάκις, Γ., *Γεννηθήτω φως: ο μαλλιαρισμός εις τα δημοτικά σχολεία*, Εν Αθήναις 1920, σελ. 47-48, κατά Καψάλη Α.Γ.-Χαραλάμπους Δ.Φ., *Σχολικά...ο.π. σελ. 57-58*.

24. Δελμούζος, Αλ., «*Η αντίδραση*» στο ΔΕΟ τομ. Ζ' 1919, σελ. 228, κατά Καψάλη Α.Γ.-Χαραλάμπους Δ.Φ., *Σχολικά...ό.π. σελ.59*.

25. Δέλτα, Π.Σ., «*Τα καινούργια Αναγνωστικά μας*», ΔΕΟ, τομ. Ζ' 1919, σελ. 44-73, και τομ. Η' 1920, σελ. 19-30.

Ανάλογες με τις προηγούμενες, είναι και οι κατηγορίες εκ μέρους της Επιτροπής του Υπουργείου Παιδείας : «Εμφανίζουσιν την τε θρησκείαν και τον ελληνισμόν υπό μορφήν γελοίαν και βάρβαρον»²⁶. Η γλώσσα θεωρείται «τεχνητή, ιδιόρρυθμος, δημιούργημα απαίσιον, τοις μαθηταίς ακατανόητον»²⁷. Με τόση δριμεία κριτική, ήταν αναπόφευκτος ο διχασμός και η καταδίκη της μεταρρύθμισης.

26. Έκθεσις της Επιτροπείας της διορισθείσης προς εξέτασιν της γλωσσικής διδασκαλίας των Δημοτικών σχολείων, Εν Αθήναις 1921, σελ. 52.

27. Έκθεσις της Επιτροπείας ... ό.π. σελ. 13-16.

1.5 Η τύχη των αναγνωστικών βιβλίων

Με την πολιτική ήττα του Βενιζέλου, λόγω της κούρασης των Ελλήνων από τους συνεχείς πολέμους, που εμφανίζονταν σαν αιτία για την καθυστέρηση της ανοικοδόμησης της χώρας και των κοινωνικών μεταρρυθμίσεων, ο ελληνικός λαός δεχόταν εύκολα την ειρηνιστική προπαγάνδα και ψήφισε κατά του Βενιζέλου στις εκλογές της 1^{ης} Νοέμβρη 1920²⁸. Έτσι, τερματίζει οριστικά και η προσπάθεια ανανέωσης του συντηρητικού πνεύματος που επικρατούσε στην εκπαίδευση. Οι Δ. Γληνός, Αλ. Δελμούζος και Μ. Τριανταφυλλίδης παραιτούνται από το Υπουργείο Παιδείας. Η νέα κυβέρνηση του Δ. Ράλλη, με Υπουργό Παιδείας το Θ. Ζαΐμη, αναθέτει στην «Επιτροπεία» την επανεξέταση των σχολικών θεμάτων. Μέλη της Επιτροπής είναι οι: Σ. Σακελλαρόπουλος, Γ. Γραμματέας του Υπουργείου Παιδείας, Α. Σκιάς, καθηγητής Πανεπιστημίου, Ν. Εξαρχόπουλος, καθηγητής Πανεπιστημίου, Θ. Μιχόπουλος, Διευθυντής Διδασκαλείου, Ι. Μεγαρεύς, Τμηματάρχης δημοτικής εκπαίδευσης και Χρ. Οικονόμου, Εκπαιδευτικός Σύμβουλος. Τα σημαντικότερα ζητήματα που τους απασχολούν είναι η γλώσσα, το περιεχόμενο των βιβλίων, τα κοινωνικά πρότυπα και η πολιτική ιδεολογία.

Η Έκθεση της Επιτροπείας βρήκει κατηγοριών για τα βιβλία του 1917. Για τα «Ψηλά βουνά» αναφέρει: «τα φυλλάδια τα εξιστορούντα τον βίον και τα κατορθώματα διασήμων ληστών και δολοφόνων είναι σχετικώς ηθικώτερα του συγγραφικού τούτου τερατουργήματος»²⁹, για τους «Τρεις φίλους»: «η πονηρία και το ψεύδος νικώσι [...] διασαλεύον τα θεμέλια της αιδούς και της σεμνότητας»³⁰, για το Αλφαβητάριο του Ε. Παπαμιχαήλ: «μωρόν, φλύαρον, χυδαίον, ταπεινόν»³¹.

28. Σβορώνος, Ν.Γ. *Επισκόπηση ...*, ό.π., σελ. 123.

29. ό.π. σελ. 55, κατά Καψάλη Α.Γ.-Χαραλάμπους Δ.Φ., *Σχολικά...* ό.π. σελ. 62.

30. ό.π. σελ. 120-121, κατά Καψάλη Α.Γ.-Χαραλάμπους Δ.Φ., *Σχολικά...* ό.π. σελ. 62.

31. ό.π. σελ. 123-127, κατά Καψάλη Α.Γ.-Χαραλάμπους Δ.Φ., *Σχολικά...* ό.π. σελ. 62.

Πρότασεις της Επιτροπής είναι:

«- Να κηρυχθώσιν αυτοδικαίως άκυροι, ως αντισυνταγματικοί οι Νόμοι καθ' ους εγένετο η αλλαγή της γλώσσας των αναγνωστικών βιβλίων της δημοτικής εκπαιδεύσεως.

- Να εκβληθώσι πάραυτα εκ των σχολείων και καώσι συμφώνως προς τους νόμους εκείνους συνταχθέντα και σήμερα εν χρήσει υπάρχοντα αναγνωστικά βιβλία ως έργα ψεύδους και κακοβούλου προθέσεως...» και οι υπεύθυνοι «να καταδιωχθώσι ποινικώς».³²

Με τα πορίσματα αυτά, ψηφίζεται ο Ν. 2678/10-8-1921 «Περί εισαγωγής ως αναγνωστικών βιβλίων εις τα δημοτικά σχολεία των καταλληλοτέρων εκ των προ του 1917 εγκεκριμένων». Τα αναγνωστικά της μεταρρύθμισης δεν διδάσκονται ποτέ και μέχρι να γραφούν νέα στην καθαρεύουσα, επανέρχονται τα διδασκόμενα πριν το 1917. Οι σκληρές αποφάσεις που χαρακτηρίζουν τη μεταρρύθμιση ως «κακοβουλία, ψεύδος, δόλο, συκοφαντία» προκαλούν κατάπληξη και αγανάκτηση. Χαρακτηριστική είναι η απάντηση του Μ. Τριανταφυλλίδη: «Να το διανοηθούν αυτό και να το συνυπογράψουν έξι Έλληνες, έξι σοφοί, έξι ανώτεροι εκπαιδευτικοί λειτουργοί... Ποιος θα το πίστευε;»³³.

Στο συνοπτικό πίνακα που ακολουθεί, παρουσιάζονται εν συντομία όλα τα πολιτικά και εκπαιδευτικά γεγονότα που συνέβησαν στην Ελλάδα από το 1910 έως το 1921.

32. ό.π. σελ.157, κατά Καψάλη Α.Γ.-Χαραλάμπους Δ.Φ., *Σχολικά...* ό.π. σελ.62.

33. Τριανταφυλλίδης, Μ., *Δημοτικισμός, Ένα γράμμα στους δασκάλους μας*. Αθήνα 1926, σελ.5.

1.6 Συνοπτικός πίνακας γεγονότων περιόδου 1910 – 1921³⁴

Χρονολογία	Ιστορικά γεγονότα	Εκπαίδευση
1910	-Κυβέρνηση Βενιζέλου -Εργατική νομοθεσία	-Ίδρυση Εκπαιδευτικού Ομίλου - Ίδρυση Επιτροπείας προς έννομον προστασίαν της εθνικής γλώσσας
1911	-Πρώτη αναφορά του Συντάγματος στη γλώσσα και κατοχύρωση δωρεάν στοιχειώδους εκπαίδευσης	- Έκδοση Δελτίου Εκπαιδευτικού Ομίλου - Επιστροφή Γληνού στην Ελλάδα - Κλείσιμο Ανωτέρου Παρθεναγωγείου Βόλου - Ίδρυση σχολείου εργατριών
1912	-Α΄ Βαλκανικός Πόλεμος - Απελευθέρωση Θεσσαλονίκης	- Προκήρυξη διαγωνισμού Εκπαιδευτικού Ομίλου για Αλφαβητάριο - Επιστροφή Τριανταφυλλίδη στην Ελλάδα - Ο Γληνός διευθυντής του Διδασκαλείου
1913	- Δολοφονία Γεωργίου - Βασιλιάς ο Κωνσταντίνος - Β΄ Βαλκανικός Πόλεμος - Προσάρτηση Κρήτης	- Εκπαιδευτικά νομοσχέδια - Νέα ωρολόγια και αναλυτικά προγράμματα δημοτικού - Μεταρρύθμιση 1913 (Ν.83 &100)
1914	- Παγκόσμιος πόλεμος - Εργατικές ασφαλίσεις στην Ελλάδα	- Δεύτερο Αλφαβητάριο κράτους - «Αθεικά» - Αναδιοργάνωση Διδασκαλείων
1915	- Ανατροπή Βενιζέλου - Σύμμαχοι στη Θεσσαλονίκη	- Ίδρυση Διδασκαλείου Τεχνικής Εκπαίδευσης

1916	- Συμμαχικός αποκλεισμός - Κυβέρνηση Βενιζέλου στη Θεσσαλονίκη	- Εμφάνιση «σχολείου εργασίας» - Απομάκρυνση Γληνού από το Διδασκαλείο
1917	- Παραίτηση Κωνσταντίνου - Κυβέρνηση Βενιζέλου	- Μεταρρύθμιση 1917 (Διάταγμα 2585 και Ν. 827 «περί διδακτικών βιβλίων») - Ο Γληνός γεν. γραμματέας Υπ. Παιδείας - Οι Δελμούζος και Τριανταφυλλίδης ανώτεροι επόπτες δημοτικής εκπαίδευσεως
1918	-Πρώτο σοσιαλιστικό συνέδριο	- Ν.1332 ως συμπλήρωση του Ν.827 -Επιτροπή «προς σύνταξιν αναγνωστικών βιβλίων του δημοτικού σχολείου» - Σχολές Γυμναστικής και Ιστορίας της Τέχνης
1919	- Ελληνικός στρατός στη Σμύρνη - Συνθήκη Βερσαλλιών	- Διδασκαλείο καθηγητών Γαλλικής - Νέα αναλυτικά προγράμματα
1920	- Συνθήκη Σεβρών - Ήττα Βενιζέλου - Κυβέρνηση Δ. Ράλλη	- Παραίτηση Γληνού, Δελμούζου, Τριανταφυλλίδη - Διορισμός «Επιτροπείας προς εξέτασιν την γλωσσικής διδασκαλίας των δημοτικών σχολείων» - Σχολές Εμπορικής και Γεωπονικής
1921	- Ανακοπή ελληνικής προέλασης από τον Κεμάλ	- Ν. 2678 «Περί εισαγωγής ως αναγνωστικών βιβλίων εις τα δημοτικά σχολεία των καταλληλοτέρων εκ του προ του 1917 εγκεκριμένων» - Ανωτέρα Γυναικεία Σχολή

34. Ο πίνακας προέρχεται από το «Αλφαβητάρι με τον Ήλιο» σε επιμέλεια Α. Δημαρά και ανατύπωση του 1997.

2. Παρουσίαση και επεξεργασία των δεδομένων έρευνας σχετικά με τα αναγνωστικά της μεταρρύθμισης του 1917

2.1 Στόχος και μεθοδολογία της έρευνας

Η μέθοδος στην οποία στηρίζεται η εργασία είναι η ιστορική – ερμηνευτική και η ανάλυση περιεχομένου (content analysis), μέθοδος η οποία χρησιμοποιείται κυρίως στη μελέτη σχολικών βιβλίων, με σκοπό τη θεμελίωση γεγονότων και την εξαγωγή συμπερασμάτων³⁵. Πρόκειται για «μια πράξη αναδόμησης που αναλαμβάνεται με ένα πνεύμα κριτικής αναζήτησης, η οποία στοχεύει να πετύχει την πιστή αναπαράσταση μίας προηγούμενης εποχής»³⁶.

Στόχος της έρευνας είναι η εύρεση των κυριότερων θεμάτων στα οποία αναφέρονται τα αναγνωστικά της μεταρρύθμισης του 1917 και η εξέταση του αν όντως ήταν καινοτόμα και ριζοσπαστικά, σε σχέση με τα προϋπάρχοντα. Τα σημεία στα οποία κυρίως σταθήκαμε ήταν το τρίπτυχο: πατρίς – θρησκεία – οικογένεια, στοιχεία που προκάλεσαν τις διενέξεις ανάμεσα στη συντηρητική και τη νεωτεριστική πολιτική του εκπαιδευτικού τομέα, όσον αφορά το αν αυτά πρωταγωνιστούν στα νέα αναγνωστικά ή όχι.

Οι υποθέσεις διατυπώνονται με βάση το θεωρητικό πλαίσιο που έχει ήδη περιγραφεί και τη μελέτη των αναγνωστικών της μεταρρύθμισης του 1917. Προηγούμενη αναλυτική έρευνα δεν έχει γίνει, οπότε στηριχθήκαμε απλώς σε αναφορές σχετικά με το ιστορικό πλαίσιο.

35. Μπονίδης, Θ., *Το περιεχόμενο του σχολικού βιβλίου ως αντικείμενο έρευνας*, Μεταίχμιο, Αθήνα, 2004, σελ. 50-61.

36. Cohen – L. Manion, *Μεθοδολογία εκπαιδευτικής έρευνας*, μτφ. Χ. Μητσοπούλου, Μ. Φιλοπούλου, Μεταίχμιο, Αθήνα 1994, σελ.71.

Τα βιβλία που αποτελούν πηγή της έρευνας είναι τα δέκα από τα δώδεκα αναγνωστικά που βρήκαμε και που εντάχθηκαν στη μεταρρύθμιση του 1917 :

- Κουρτίδης Α. – Παπαμιχαήλ Ε., *Πέτρος Λάρας* (β' δημοτικού)
- Καζαντζάκη Γ., *Τρεις φίλοι* (β' δημοτικού)
- Κουρτίδης Α., *Αναγνωστικό* (β' δημοτικού)
- Κουρτίδης Α.- Κονιδάρης Α. – Καλαράς Γ., *Οδύσσεια* (γ' δημοτικού)
- Καρκαβίτσας Α. – Παπαμιχαήλ Ε., *Αναγνωστικό* (γ' δημοτικού)
- Παπαντωνίου Ζ., *Τα Ψηλά Βουνά* (γ' δημοτικού)
- Ανδρεάδης Δ. – Δελμούζος Α. – Νιρβάνας Π. – Παπαντωνίου Ζ. – Τριανταφυλλίδης Μ., *Το αλφαβητάρι με τον ήλιο* (α' δημοτικού)
- Καρκαβίτσας Α. – Παπαμιχαήλ Ε., *Η Πατρίδα μας* (δ' δημοτικού)
- Κουρτίδης Α. – Κονιδάρης Γ., *Στα παλιά τα χρόνια* (δ' δημοτικού)
- Καρκαβίτσας Α. – Παπαμιχαήλ Ε., *Διγενής Ακρίτας* (ε' δημοτικού)

Από τα αναγνωστικά αυτά, μόνο τα τρία εξακολουθούν και εκδίδονται: «*Οι τρεις φίλοι*», «*Τα ψηλά βουνά*» και «*Το αλφαβητάρι με τον ήλιο*». Τα υπόλοιπα επτά βρήκαμε στην Αθήνα, στη βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων, στα δύο οικήματα στα οποία στεγάζεται, στο Σύνταγμα, στο κτήριο της σημερινής Βουλής, και στο παλαιό καπνεργοστάσιο της οδού Λένορμαν.

Την εξέταση των κειμένων ακολούθησε ο καθορισμός συγκεκριμένων αξόνων με βάση την ποσοτική παρουσία τους μέσα στα βιβλία. Οι άξονες στους οποίους στηρίζεται η έρευνα είναι οι εξής:

1. Αναφορά σε γεγονότα και πρόσωπα της μυθολογίας, της ιστορίας και των αρχαίων χρόνων.
2. Η καθημερινή ζωή, μέσα από τις καθημερινές ασχολίες μικρών και μεγάλων και μέσα από την περιγραφή διαφόρων επαγγελμάτων.
3. Οι κοινωνικές και διαπροσωπικές σχέσεις των ατόμων τόσο μέσα στην οικογένεια, όσο και εκτός αυτής.
4. Η επίδραση της θρησκείας στη ζωή των ατόμων μέσω της δύναμης της πίστης και μέσω εορτών και εθίμων.
5. Ο ρόλος της φύσης και ο κόσμος των ζώων
6. Η αναφορά και περιγραφή περιοχών της Ελλάδας, αλλά και το έντονο αίσθημα του πατριωτισμού.

Έπεται η απόσπαση και αποδελτίωση των χωρίων όσον αφορά τους άξονες αυτούς και η μετέπειτα καταγραφή τους. Στο τέλος κάθε κεφαλαίου γίνεται χρήση διαγραμμάτων με σκοπό την επισκόπηση των δεδομένων σε ποσοτικά πλαίσια και την εξαγωγή συνοπτικών συμπερασμάτων. Σε όλες τις ενότητες ακολουθήθηκε όμοιος τρόπος παρουσίασης, με την παράθεση αποσπασμάτων από τα αναγνωστικά και τον παράλληλο σχολιασμό τους.

2.2 Ανάλυση των δεδομένων της έρευνας

2.2.1 Ο ρόλος της ελληνικής αρχαιότητας στα αναγνωστικά

Αν και η μεταρρύθμιση του 1917 είναι ουσιαστικά έργο των Δημοτικιστών, με σκοπό την ανανέωση των θεμάτων και τον εκσυγχρονισμό των βιβλίων που διδάσκονται στο σχολείο, δεν αποκόβονται τελείως από τις ρίζες των Ελλήνων, δηλαδή την ελληνική αρχαιότητα. Η σύνδεση της αρχαιότητας με το σύγχρονο κόσμο είναι εμφανής, εφόσον πολύ συχνά συναντάμε θέματα σχετικά με τον αρχαίο κόσμο και τη μυθολογία. Αξίζει να σημειωθεί ότι τα τέσσερα από τα αναγνωστικά ασχολούνται αποκλειστικά με τα θέματα αυτά: «*Η πατρίδα μας*» και «*Στα παλαιά χρόνια*» της Δ' Δημοτικού με την αρχαιότητα, ο «*Διγενής Ακρίτας*» της Ε' Δημοτικού με την ιστορία και η «*Οδύσσεια*» της Γ' Δημοτικού με τη μυθολογία.

2.2.1.1 Η ελληνική Μυθολογία

Στη Μυθολογία γίνεται αναφορά μόνο σε δύο από τα βιβλία της Γ' Δημοτικού : στο *Αναγνωστικό* των Καρκαβίτσα – Παπαμιχαήλ και στην *Οδύσσεια* των Κουρτίδη – Καλαρά – Κονιδάρη. Το πρόβλημα και στα δύο αναγνωστικά εντοπίζεται κυρίως στο ότι δεν είναι ξεκάθαρη η διάκριση μεταξύ μυθολογίας και αρχαίων χρόνων, αλλά και μεταξύ της ελληνικής Μυθολογίας και διαφόρων λαογραφικών δεισιδαιμονιών.

Για παράδειγμα, στο *Αναγνωστικό* περιλαμβάνονται μύθοι, όπως του Φαέθοντα (σελ. 11-16), του Περσέα (σελ. 16-24), του Ιάσωνα (σελ. 25-36), του Ηρακλή, του Θησέα (σελ. 52-64), του Μίδα (σελ. 69-73), του Δαίδαλου και του Ίκαρου (σελ. 49-52) και πολλών άλλων, αλλά ενδιάμεσα παρατίθενται και μύθοι όπως αυτός της αδερφής του Μεγάλου Αλέξανδρου που γίνεται γοργόνα και περιφέρεται στις θάλασσες ρωτώντας τους ναυτικούς αν «*ζη ο βασιλιάς Αλέξανδρος*» (σελ. 99-101), ή αυτός της μαρμαρωμένης βασιλοπούλας που προτιμά να μαρμαρώσει προκειμένου να πέσει στα χέρια των Τούρκων. Η σύγχυση ειδικά μπορεί να δημιουργηθεί όταν ο μύθος ξεκινά με τη φράση: «*Τον παλιό καιρό που ώριζαν οι Τούρκοι τη χώρα μας, ζούσε μια ελληνοπούλα ζακουσμένη για την ομορφιά της...*»

(σελ. 96-97). Τα στοιχεία του παραμυθιού, του μύθου και της πραγματικότητας δεν είναι δύσκολο να έρθουν σε σύγκρουση. Μαζί με αυτά παρουσιάζεται και ένας μύθος από τη λαογραφική συλλογή της Ελλάδος, αυτός του Μάρτη: «...*Ο Μάρτης, όταν θυμηθεί πώς γέλασε τα αδέρφια του και τους έπιε το κρασί, ξεκαρδίζεται στα γέλια. Μα όταν συλλογίζεται πως γι' αυτή την αφορμή έχασε τα πρωτεία και τις δόξες του, κλαίει απαρηγόρητα. Γι' αυτό λένε πως ο Μάρτης πότε κλαίει πότε γελά*» (σελ. 102).

Όσον αφορά το βιβλίο της *Οδύσσειας* της Γ' Δημοτικού, πρόκειται για ελεύθερη και περιληπτικότερη απόδοση της *Οδύσσειας* του Ομήρου, χωρισμένη σε επιμέρους κεφάλαια, με σκοπό να γίνει πιο κατανοητή σε παιδιά αυτής της ηλικίας. Δυστυχώς, από το βιβλίο που έχουμε στα χέρια μας λείπουν αρκετές σελίδες από την αρχή και από το τέλος, με αποτέλεσμα να μην γνωρίζουμε ακριβώς πόσα κεφάλαια περιλαμβάνονται. Στις ευρισκόμενες σελίδες (12-96) η *Οδύσσεια* ξεκινά με την πολιορκία της Τροίας και το Δούρειο Ίππο και σταματά στην άφιξη του Οδυσσέα στη χώρα των Λαιστρυγόνων. Η γλώσσα πάντως του βιβλίου είναι αρκετά βατή και προσιτή στα παιδιά, χωρίς πλατειασμούς, ιδιοματισμούς και περίτεχνες λέξεις.

2.2.2.2 Ο ρόλος της Ιστορίας

Μιλώντας για Ιστορία, κυρίως θα αναφερθούμε στην εποχή του Βυζαντίου κι αυτό, επειδή γίνεται εκτενής περιγραφή στο βιβλίο της Ε' Δημοτικού των Καρκαβίτσα και Παπαμιχαήλ «*Διγενής Ακρίτας*». Ως κύριες ιδέες προβάλλονται η έννοια του έθνους, το πατριωτικό αίσθημα που επιβάλλει την υπεράσπιση της πατρίδας, η πίστη στην κρίση του αυτοκράτορα και η βαθιά θρησκευτικότητα. Βεβαίως, οι Βυζαντινοί είναι οι γενναίοι και τελικά κυρίαρχοι, ενάντια στους «άγριους» και με τάσεις επεκτατισμού Σαρακηνούς.

Ως γενικό ιστορικό πλαίσιο λαμβάνεται το εξής: «*Τον καιρό που βασίλευε στην Πόλη ο Κωνσταντίνος ο Πορφυρογέννητος, γεννήθηκε στην Καισάρεια ο Διγενής Ακρίτας. Η Καισάρεια, η αρχαία πρωτεύουσα την Καππαδοκίας, τώρα ήταν έδρα του στρατηγού της Χαρσιανής. Πολλές φορές οι Βυζαντινοί κατώρθωναν να περνούν τον Ευφράτη και να υποδουλώνουν τα εμιράτα της Μεσοποταμίας, άλλες τόσες φορές οι Σαρακηνοί περνούσαν έξαφνα τον Αντίταυρο για να γδύσουν τους πλούσιους κάμπους της αυτοκρατορίας*» (σελ. 5-6).

Τα πρόσωπα που αναφέρονται, εκτός φυσικά από το Διγενή, κυρίως είναι ο Πορφυρογέννητος: «*Ο Πορφυρογέννητος...δεν ήταν μεγάλος και τα σαράντα χρόνια που κάθισε στο θρόνο τα ξόδεψε σε άνοστα συγγράμματα, αφήνοντας σε άλλους να κυβερνούν το κράτος*» (σελ.83), ο Ρωμανός ο Β΄: «*Ο Πορφυρογέννητος πέθανε και ανέβηκε στο θρόνο ο Ρωμανός ο Β΄*», ο αρχιστράτηγος Κουρκούας : «*Η Καισάρεια περίμενα να υποδεχτεί τον αρχιστράτηγο Ιωάννη Κουρκούα με το στρατό του. Γύριζε νικητής, αφού κυρίεψε πολλά κάστρα, και ανάγκασε τους εμίρηδες να πληρώνουν φόρο. Συνηθισμένα πράγματα, θα πης, για την πρωτεύουσα της Καππαδοκίας*» (σελ.62) και η ιδιαίτερα αγαπητή στον κόσμο Ειρήνη: «*Ακούστηκαν τότε ν' ανοίγουν πόρτες και παράθυρα και χαρούμενες φωνές να φωνάζουν δοξαστικά: «Πολλά τα έτη της στρατήγισσας Ειρήνης!...Προστάτη στους χριστιανούς! Τρόμο στους Αγαρηνούς!...»*» (σελ.7)

Το έντονο χριστιανικό αίσθημα εξυψώνεται μέσα από την ιστορία του αναγνωστικού με ποικίλους τρόπους. Είτε μέσα από τα βάσανα και τους διωγμούς που υφίστανται οι χριστιανοί («*Μάθετε πως η πόλη του Μυροβλήτου, η Θεσσαλονίκη, είναι σωρός χαλάσματα, την έγδυσαν οι Σαρακηνοί. Έκαψαν τις εκκλησίες, βεβήλωσαν τις εικόνες, τους χριστιανούς τους αιχμαλώτισαν και τους πούλησαν στην αγορά του Χάντακα σκλάβους...*»(σελ.68)), είτε μέσα από την προσφορά και το κοινωνικό έργο σημαντικών προσώπων της Εκκλησίας, όπως ο Μ. Βασίλειος: «*Το μοναστήρι της επισκοπής ήταν λίγο έξω από την Καισάρεια. Το είχε χτίσει ο μέγας Βασίλειος όταν έγινε επίσκοπος Καππαδοκίας...Εκτός από την εκκλησία και τα κελιά της έχτισε νοσοκομείο και φτωχοκομείο και ξενώνα, και τα προίκισε με ό,τι του είχε μείνει από την πατρική του περιουσία*» (σελ.20), είτε με τη νοσταλγία για το παρελθόν και τα όσα έχασαν με την τουρκική κατάκτηση: «*Η εκκλησία δεν ήταν η ίδια που είχε χτίσει ο μέγας Βασίλειος, ήταν απαράλλαχτη με την Αγια-Σοφιά της Πόλης*» (σελ.35).

Σε όλα τα άλλα αναγνωστικά δεν αναφέρονται καθόλου πρόσωπα και γεγονότα της Ιστορίας, με μόνη εξαίρεση το ακόλουθο σημείο από το *Αναγνωστικό* της Γ' Δημοτικού των Καρκαβίτσα και Παπαμιχαήλ, όπου ένας από τους στρατιώτες στη μάχη του Μπιζανίου αφηγείται την ιστορία ενός συμπατριώτη του : «*-Όπως ξέρεις, πολεμήσαμε μαζί, στο Μπιζάνι, ...Βογκούσε κι έλεγε: «Παναγιά μου, να μην πεθάνω πριν μπούμε στα Γιάννενα!... Από το παράθυρο του νοσοκομείου είδε το στρατό μας να μπαίνει στα Γιάννενα*» (σελ.109).

Συμπεραίνουμε λοιπόν, ότι στον τομέα της Ιστορίας, είναι μηδαμινές οι αναφορές που γίνονται, με εξαίρεση το αναγνωστικό του *«Διγενή Ακρίτα»*. Τα ιστορικά γεγονότα υστερούν σημαντικά ποσοτικά μπροστά στις αντίστοιχες αναφορές σχετικά με τη μυθολογία, που εξετάστηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο, και την Αρχαία Εποχή, η οποία αναλύεται αμέσως μετά (βλ. γράφημα 1, σελ.31).

2.2.1.3 Η επίδραση από την αρχαία Ελλάδα

Η ελληνική αρχαιότητα είναι το κεντρικό σημείο των δύο αναγνωστικών του δημοτικού: *«Η πατρίδα μας»* των Καρκαβίτσα και Παπαμιχαήλ και *«Στα παλαιά χρόνια»* των Κουρτίδη και Κονιδάρη, και τα δύο αναγνωστικά για τη Δ' Δημοτικού. Οι ιστορίες που παρουσιάζουν είναι παρόμοιες, αλλά αλλάζει το κεντρικό πρόσωπο το οποίο περιγράφει τη ζωή του. Τα πρόσωπα είναι φανταστικά, όπως και οι ιστορίες που αφηγούνται. Αυτό στο οποίο δίνεται έμφαση είναι η ζωή στην αρχαία Ελλάδα, το μεγαλείο και η ομορφιά της χώρας, ο πατριωτισμός και η εθνική υπερηφάνεια, και πώς όλα αυτά τα στοιχεία φαίνονται στα μάτια ενός μικρού παιδιού.

Από τα πραγματικά πρόσωπα της ελληνικής αρχαιότητας δεν είναι πολλά αυτά που εμφανίζονται μέσα στις αφηγήσεις. Για τον Περικλή μόνο ένα περιστατικό αναφέρεται από τη ζωή του, και αυτό δεν έχει σχέση με τον τρόπο διακυβέρνησής του, αλλά απλά με την ακεραιότητα του χαρακτήρα του: *«Μια μέρα κάποιος άρχισε να βρίζη τον Περικλή στην αγορά. Ο Περικλής δεν του μίλησε καθόλου... Ο άνθρωπος κάθισε απέξω κι εξακολούθησε τις βρισιές... Αποπίσω και στο σπίτι του εκείνος. Ο Περικλής όμως όταν έφτασε στην πόρτα και βγήκε ο θυρωρός, του λέει: «Πάρε το φανάρι και συντρόφεψε τον άνθρωπο σπίτι του»»* (*«Η πατρίδα μας»*, σελ. 79).

Αρκετά εκτενέστερη είναι η εμφάνιση του Μ. Αλεξάνδρου. Αν και γίνονται μόνο τρεις αναφορές, είναι τόσο περιγραφικές και έντονες οι εικόνες, που είναι αρκετές για να δείξουν το πόσο σπουδαίος ηγέτης και πολεμιστής υπήρξε. Σε ένα γράμμα του στρατηγού Λεοννάτου στην γυναίκα του αναφέρονται τα εξής: *«Νικήσαμε τους βαρβάρους και σε κάθε βήμα που προχωρούμε ελευθερώνουμε σκλάβους αδερφούς από την Περσική σκλαβιά.!... Είχαμε φτάσει αργά στο Γρανικό... Ένα απόσπασμα ώρμησε στον ποταμό και μαζί μ' αυτούς κι ο Αλέξανδρος... Ο*

Αλέξανδρος ρίχνει κάτω νεκρό το γαμπρό του Δαρείου. Σκοτώνει και άλλους αρχηγούς... Ύστερα από τη νίκη... ο Αλέξανδρος ακούραστος έκαμε το γύρο στο στρατόπεδο, έσφιγγε το χέρι των γενναίων, ρωτούσε τους πληγωμένους πώς πληγώθηκαν και τους άκουγε να διηγούνται τα κατορθώματά τους.» («Στα παλαιά χρόνια», σελ. 220-221).

Η φήμη που είχε τότε ο Μ. Αλέξανδρος φαίνεται ότι ήταν τόση, ώστε εντυπωσίαζε μικρούς και μεγάλους. Και στα δύο αναγνωστικά παρουσιάζεται η ακόλουθη εικόνα: ο Μ. Αλέξανδρος να απεικονίζεται σε έργα, τα οποία γίνονται αντικείμενα θαυμασμού από όλους. Στην «πατρίδα μας» ο Αμύντας και ο Περδίκκας, ως παιδιά στην Πέλλα, τον θαυμάζουν μέσα από μία εικόνα: *«Παρουσίαζε τον Αλέξανδρο να πετά στα σύννεφα, με τον κεραυνό στο χέρι. Όλα του, το βλέμμα, το μέτωπο, τα μαλλιά φανέρωναν πως ο βασιλιάς δεν ήταν συνηθισμένος άνθρωπος, ήταν αληθινά ημίθεος! Κόσμος πολύς... θαύμαζε και υπερηφανευόταν για το βασιλιά του.»* (σελ. 6-7). Αντίστοιχη εικόνα έχουμε και «Στα παλαιά χρόνια»: *«Ο Αλέξανδρος ήταν εκεί σαν αληθινός και ζωντανός! Πετούσε στα σύννεφα και στο δεξί του χέρι κρατούσε τον κεραυνό... Από μικρό παιδί βέβαια έδειχνε πως θα γίνη γενναίος και μεγαλόκαρδος... Έχει λοιπόν πολλά φυσικά χαρίσματα ο Αλέξανδρος, που σπάνια τα βρίσκει κανείς μαζεμένα σ' έναν άνθρωπο.»* (σελ. 4-6). Όλα αυτά όμως τα χρωστάει σε μια σημαντική προσωπικότητα, τον Αριστοτέλη: *«Ο Αλέξανδρος λοιπόν στάθηκε τυχερός να βρη δάσκαλο το μεγαλύτερο φιλόσοφο απ' όσους έζησαν ως τώρα... Χωρίς Αριστοτέλη δε θα ήταν σήμερα ο Αλέξανδρος ό,τι είναι»* («Στα παλαιά χρόνια» σελ. 6).

Δύο ακόμα ηγέτες που εμφανίζονται στα βιβλία είναι ο Πελοπίδας και ο Επαμεινώνδας. *«Ο Πελοπίδας ελευθέρωσε την πατρίδα του από το ζυγό της Σπάρτης και στα Λεύκτρα και τη Μαντίνεια ο Επαμεινώνδας έδωσε τέτοιο γερό χτύπημα στους Σπαρτιάτες, που θα το θυμούνται για πάντα.»* («Η πατρίδα μας» σελ. 58). Ο μεν Πελοπίδας από νέος δείχνει αγανάκτηση για τον εχθρό και ξεκινά την επίθεση: *«Όταν ο Πελοπίδας ήταν ακόμα πολύ νέος δεν υπόφερε να βλέπη σκλάβη την πατρίδα του. Έφυγε κρυφά από τη Θήβα κι ήρθε στην Αθήνα. Μαζί του ήρθαν και άλλοι φίλοι του. Εκεί αποφάσισαν να ελευθερώσουν την πατρίδα τους, σκοτώνοντας τους προδότες.»* («Στα παλαιά χρόνια» σελ. 68). Κι ο Επαμεινώνδας όμως αποδεικνύεται πόσο σπουδαίος πολεμιστής είναι: *«Ο Επαμεινώνδας στα Λεύκτρα και στη Μαντίνεια κατάφερε πληγή αγιάτρευτη στον υπερήφανο και σκληρό εχθρό μας που μας έκαμε τόσο κακό στον Πελοποννησιακό πόλεμο.»* («Στα παλαιά χρόνια» σελ. 67-68).

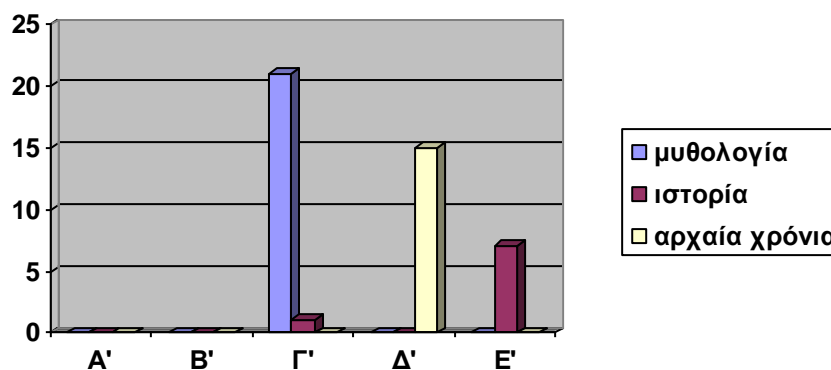
Ένα σημαντικό θέμα που παρουσιάζεται είναι ο πλούτος που αποκτούν οι Αθηναίοι, στοιχείο που φαίνεται στα κτίσματά τους, ιδίως των πιο επιφανών προσώπων. Το ύφος όμως των αναγνωστικών είναι τέτοιο που δεν ενδιαφέρεται για το κλέος της αρχιτεκτονικής, αλλά νοσταλγεί το πόσο έχει αλλάξει η παλιά αγνή ποιότητα ζωής. *«Το μέγαρο του Λεωκράτη ήταν χτισμένο με σχέδιο του Ικτίνου, του αρχιτέκτονα που σχεδίασε τον Παρθενώνα... Όλο μάρμαρο και μωσαϊκό. Πόσο απλά και φτωχικά ήταν τα σπίτια του Μιλτιάδη, του Θεμιστοκλή και προπάντων του Αριστείδη!»* («Η πατρίδα μας» σελ. 53), *«Μια φορά τα σπίτια των μεγάλων, του Μιλτιάδη, του Αριστείδη, του Θεμιστοκλή, ήταν μικρά, χαμηλά και μέσα χωρίς πολυτέλεια. Από τον καιρό όμως που νικήσαμε τους Πέρσες, οι πλούσιοι άρχισαν να χτίζουν αληθινά παλάτια.»* («Στα παλαιά χρόνια» σελ. 62).

Ένα εξίσου σημαντικό θέμα που θίγεται είναι ο ηρωισμός και το αίσθημα του πατριωτισμού των Ελλήνων, κυρίως μέσα στους πολέμους, όπως στη μάχη της Σαλαμίνας: *«Μας διηγήθηκε την άφραστη παληκαριά των Ελλήνων. Το φόβο που έπιασε τους Πέρσες, όταν έβλεπαν ένα ένα να βουλιάζουν τα θεόρατα καράβια τους.»* («Στα παλαιά χρόνια» σελ. 188), στη μάχη του Μαραθώνα: *«Και βλέπαμε τους Πέρσες να αντιστέκονται, γιατί ήταν περισσότεροι, αμέτρητοι! Μα η αντίστασή τους δεν κράτησε πολύ. Οι Έλληνες με τα κοντάρια τους και με τις μακριές ατσάλενιες λόγχες τους θερίζουν αλύπητα τους Πέρσες»* («Στα παλαιά χρόνια» σελ. 187), αλλά και εκτός του πεδίου μάχης: *«Το βραβείο είναι ένα απλό στεφάνι από αγριελιά... λένε πως ένας Πέρσης όταν το άκουσε, είπε στο Μαρδόνιο: «Αλίμονο, Μαρδόνιε, σε ποιους μας φέρνεις να πολεμήσωμε, αφού δεν αγωνίζονται για χρήματα παρά για δόξα!»»* («Η πατρίδα μας» σελ. 92-93).

Τέλος, είναι ενδιαφέρον να αναφερθεί η μερική μεροληψία των αναγνωστικών υπέρ της δύναμης των Αθηναίων, οι οποίοι φαίνονται πιο λογικοί και μαχητικοί ενάντια στον υπερβολικό επεκτατισμό άλλων συμμαχιών. Ως παράδειγμα, αναφέρεται ο ιερός πόλεμος: *«Όλη η Ελλάδα χωρίζεται σε δύο κομμάτια και αρχίζει εμφύλιος πόλεμος... Ο Φίλιππος αφού πήρε όλη τη Θεσσαλία προχώρησε στη Φθιώτιδα κι έφτασε στις Θερμοπύλες. Εκεί βρίσκει τους Αθηναίους κι αναγκάζεται να γυρίσει πίσω στη Μακεδονία»* («Στα παλαιά χρόνια» σελ.203-205) και η μάχη της Χαιρώνειας: *«Ο Φίλιππος ένα είχε στο νου του, να γίνη αρχηγός όλων των Ελλήνων... Πολλές πολιτείες ζήτησαν να γίνουν σύμμαχοί του... και με άλλες έκαμε πόλεμο και τις σκλάβωσε. Οι Αθηναίοι είχαν συμμαχήσει με τους Θηβαίους. Οι δυο αντίπαλοι στρατοί*

συναντήθηκαν στη Χαιρώνεια... Οι Θηβαίοι αντιστέκονται γενναία μα στο τέλος σκορπίζονται» («Στα παλαιά χρόνια» σελ. 206-207).

Εξετάζοντας λοιπόν τις αναφορές που γίνονται σε παλαιότερες εποχές, φαίνεται αρχικά ότι τα περισσότερα αναγνωστικά περιλαμβάνουν κι ένα διαφορετικό κεφάλαιο. Τα δύο αναγνωστικά της Γ΄ Δημοτικού για τη μυθολογία, ένα της Ε΄ Δημοτικού για την ιστορία και τα δύο της Δ΄ Δημοτικού για την αρχαία εποχή. Τα θέματα αυτά δεν αφορούν καθόλου τις δύο πρώτες τάξεις. Μειονέκτημα απλά αποτελεί το γεγονός ότι σε πολλά σημεία δεν είναι διακριτά τα όρια ανάμεσα σε πραγματικά γεγονότα του παρελθόντος και σε φανταστικά. Ποσοτικά όμως η μυθολογία και η ελληνική αρχαιότητα είναι αυτές που έχουν σημαντικότερο προβάδισμα.

Γράφημα 1. Αναφορά σε πρόσωπα και γεγονότα από τη μυθολογία, την ιστορία και τα αρχαία χρόνια

2.2.2 Η απεικόνιση της καθημερινής ζωής στα νέα βιβλία

Στα πλαίσια της καθημερινής ζωής εντάσσονται οι ασχολίες και τα επαγγέλματα των πολιτών. Μέσα από την περιγραφή των ασχολιών όλων των μελών της οικογένειας – της μητέρας ως νοικοκυρά, του πατέρα ως εργαζομένου, των παιδιών στο σχολείο και στο παιχνίδι – παρουσιάζεται η πραγματική ζωή σε όλες τις εκφάνσεις της, τη χαρά, τη λύπη, την αγάπη και τις δυσκολίες. Ακόμα και τα επαγγέλματα, περιγράφονται τόσο λεπτομερώς, ώστε να φανεί ο μόχθος των εργαζομένων και η δυσκολίες της βιοπάλης.

2.2.2.1 Οι καθημερινές ασχολίες μικρών και μεγάλων

Εξετάζοντας την καθημερινή ζωή των ανθρώπων, που παρουσιάζουν τα αναγνωστικά, αρχικά θα ερευνηθούν οι καθημερινές τους ασχολίες. Στις καθημερινές ασχολίες περιλαμβάνονται δραστηριότητες που γίνονται, πέρα από το επάγγελμα που ασκεί ο καθένας (κυρίως οι άντρες). Οι δραστηριότητες αυτές κυρίως αφορούν το νοικοκυριό, τη βοσκή, τη διασκέδαση και ασχολίες εποχικές, όπως ο τρύγος.

Το κεφάλαιο αυτό θα εξεταστεί κυρίως από τη σκοπιά της διάκρισης που γίνεται σε γυναικείες, αντρικές και κοινές ασχολίες. Η διάκριση είναι ευδιάκριτη σε όλα τα αναγνωστικά. Οι γυναίκες αναλαμβάνουν το νοικοκυριό, οι άντρες τις πιο βαριές ασχολίες και μάλιστα φαίνεται ότι οι ρόλοι είναι ξεκάθαροι και κατανεμημένοι από την παιδική ηλικία: *«Στα σπίτια οι νοικοκυρές ανάβουν στο τζάκι ή στη θερμάστρα... Όλη η οικογένεια κάθεται κοντά στη φωτιά... Το αγόρι διαβάζει, το κορίτσι πλέκει ή κεντά, τα μικρότερα παιδιά ακούνε με προσοχή το παραμύθι της γιαγιάς.»* (Αναγνωστικό Β' δημ., σελ. 34-36), *«Τα παιδιά θα φλυαρούν... οι νιες θα κεντούν ή θα ράβουν κι οι γέροι θα λένε το παραμύθι»* (Αναγνωστικό Γ' δημ., σελ. 113), *«Η Ανθούλα νοικοκύρευε το σπίτι, κοίταζε το κοπάδι μας και πρόσεχε πάντα στη θάλασσα μη φανεί κανένα πλοίο. Εγώ κυνηγούσα ή ψάρευα ή κουβαλούσα μπανάνες και καρπούς. Ο Νίκος... άλλοτε έφτιαχνε έπιπλα... άλλοτε καλλιεργούσε τον κήπο μας»* (Οι τρεις φίλοι, σελ. 106).

Οι περισσότερες αναφορές αφορούν τις γυναικείες ασχολίες και κυρίως τις δουλειές του σπιτιού. «*Νοικοκυρούλα χαρωπή/ Την οκνηρία δεν γνωρίζει/ Με την πολλή της προκοπή/ Αυτή το σπίτι της στολίζει/ ... / Ακούραστη κι εργατική/ Το βράδυ κάμνει και νυχτέρι/ στο έργο της προσεκτική/ Ό,τι δουλειά κι αν πης την ξέρει!*» (Αλφαβητάριον, τομ. Β'). Οι πιο χαρακτηριστικές αναφορές είναι συγκεντρωμένες στο αναγνωστικό «*Οι τρεις φίλοι*». Τρία παιδιά ναυαγούν σε ένα νησί και το κορίτσι, η Ανθούλα, είναι αυτό που θα φροντίσει για το καθάρισμα, το μαγείρεμα, το ράψιμο κτλ. : «*Η Ανθούλα μας παρουσίασε το λαγό ψημένο στο φούρνο και φέτες από ψωμόκαρπο καυαλισμένες*» (σελ. 84), «*Η Ανθούλα στο μεταξύ καθάριζε τη σπηλιά*» (σελ. 54), «*Υστερα κάθισε κοντά τους με το εργόχειρό της. Άρχισε να πλέκει δεύτερο σκοινί*» (σελ. 78), «*Η Ανθούλα την είχε ψήσει (ενν. συναγρίδα) μια χαρά μέσα στο φούρνο πάνω σε μια πλάκα... Νερό μας έφερε η Ανθούλα μέσα στις καρυδόφλουδες*» (σελ. 77), «*Είπε ότι άμα συγυρίσει το σπίτι... θα βγάλει βούτυρο από τους καρπούς... μου είχε βρει κλωστή γερή για το αγκίστρι μου.*» (σελ. 94, 96), «*Η Ανθούλα έμαθε να πήζει γιαούρτι και να κάνει βούτυρο*» (σελ. 102).

Φυσικά, το πρώτο μέλημα μιας γυναίκας είναι το μαγείρεμα και η ζαχαροπλαστική: «*Οι νοικοκυρές από το μούστο κάνουν μουσταλευριές, μουστοκούλουρα, πετιμέζι, ρετσέλια.*» (Αναγνωστικό Β' δημ., σελ. 22). Η δεύτερη κι εξίσου σημαντική εργασία είναι ο τομέας του ρουχισμού, κάτι που στις περισσότερες περιπτώσεις παρουσιάζεται να δείχνει ιδιαίτερη χαρά και ευχαρίστηση στις γυναίκες. Βεβαίως, πρόκειται για κάτι με το οποίο ασχολούνται όλες οι γυναίκες, ανεξαρτήτως ηλικίας ή κοινωνικής καταγωγής. Έτσι, έχουμε: α) την υφαντική: «*Το κάθε σπιτάκι είχε μέσα από έναν αργαλειό. Αυτό έδειχνε πως οι γυναίκες του χωριού ήταν νοικοκυρές κι αγαπούσαν τη δουλειά. Ύφαιναν χαλιά, υφάσματα για χλαίνες και για χιτώνες, παλτά και πολλά άλλα*» (Στα παλαιά χρόνια, σελ. 102), «*Πώς ύφαινε η θεία του στον πλάγιο αργαλειό, περνώντας γρήγορα με τη σαΐτα το υφάδι στο στημόνι. Και συλλογίστηκε ακόμη μήπως έπλεκε τις αντρομίδες στον ορθό αργαλειό, περνώντας επιτήδεια το υφάδι με τα δάχτυλα, τότε εμπρός και τότε πίσω σε κάθε κλωστή του στημονιού.*» (Πέτρος Λάρας, σελ. 44), β) το γνέψιμο: «*Η Αφρόδω έμενε όρθια κι ενώ η ρόκα της έγνεθε και το αδράχι της γύριζε, μιλούσε στα παιδιά*» (Ψηλά βουνά, σελ.47), «*Σε άλλη πολυθρόνα καθόταν η στρατήγισσα κι έγνεθε με την ελεφαντένια ρόκα της πορφυρά μαλλιά. Σε άλλα καθίσματα... άλλη έπλεκε ταντέλα, άλλη έραβε και άλλη κεντούσε στο βελούδο ή στο λινό*» (Διγενής Ακρίτας, σελ. 76), γ) το κέντημα: «*Κάθεται*

στη σκιά γέρικης καστανιάς και κεντά πέπλα για τη μητέρα μου» (*Η πατρίδα μας*, σελ. 73).

Ωστόσο υπάρχουν και άλλες εργασίες για τις γυναίκες, όπως το άσπρισμα των τοίχων: «Οι νοικοκυρές τον θέλουν τον ασβέστη. Θ' ασπρίσουν τους τοίχους των σπιτιών, θ' ασπρίσουν τις πέτρινες σκάλες, τα πεζούλια, τις μάντρες, όλα θα τα ασπρίσουν» (*Αναγνωστικό Γ' δημ.*, σελ. 115), και η αγγειοπλαστική: «Με τα επιδέξια δάχτυλά της δούλευε το κεραμιδόχωμα κι έκανε μ' εκείνο κομψά και χρήσιμα πράγματα» (*Η πατρίδα μας*, σελ. 80-81).

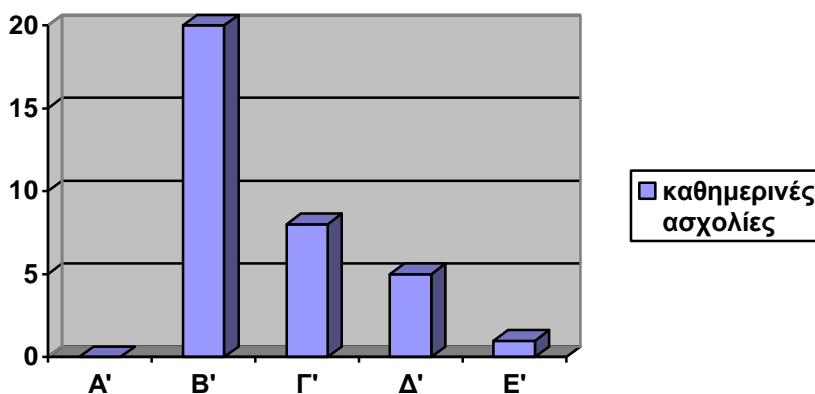
Οι αναφερόμενες ασχολίες των αντρών είναι σαφώς λιγότερες, ίσως επειδή αυτοί ασκούσαν αποκλειστικά το επάγγελμά τους. Αυτές έχουν σχέση με τη χρήση δύναμης, που μια γυναίκα δύσκολα θα είχε, ή με το κυνήγι. Το μόνο αναγνωστικό που παρουσιάζει κάποιες από αυτές, είναι «Οι τρεις φίλοι»: «Ο Νίκος, που είχε μανία με την αγγειοπλαστική του, άναψε το φούρνο. Αποφάσισε να ζαναπήσει τα τσουκάλια του όλα... Της είχα κάμει κι εγώ ένα ξύλινο αδράχι... κι εγώ καταπιάστηκα να φτιάξω κουτάλια και πιρούνια από ξύλο.» (σελ. 90-91), «Υστερα γδάραμε το λαγό και τον παραδώσαμε στην Ανθούλα» (σελ. 82), «Εγώ κι ο Νίκος πήραμε τις απόχες μας για να κυνηγήσουμε τα περιστέρια... Τους μαδήσαμε τα φτερά... «Θα ψαρέψω και θα μαζέψω αλάτι στο βράχο»... έβγαλα πεταλίδες και έπιασα γαρίδες και καβούρια» (σελ. 94-97), «Πιστεύω ότι θα μπορέσω να φτιάξω χαρτί από λαγοτόμαρα. Θα τα ζύσω καλά κι από τα δυο μέρη...» (σελ. 103), «Τα κόβαμε (ενν. ρούχα από караβόπανο) με το σουγιά και τα έραβε η Ανθούλα» (σελ. 108). Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα είναι μια αναφορά, όπου ένα παιδί μικρό εργάζεται ως βοσκός και επιδεικνύει σπουδαία δύναμη και ικανότητα, γεγονός που τον προετοιμάζει από νωρίς για την ενήλικη ζωή: «Δέκα χρονώ παιδί, να κυβερνά τόσο μεγάλο κοπάδι! Μπορούσες συ να κάμεις το ίδιο; Εγώ δεν μπορούσα» (*Ψηλά βουνά*, σελ. 80).

Υπάρχουν όμως και περιπτώσεις, όπου είτε δεν γίνεται διάκριση σε αντρικές και γυναικείες ασχολίες, είτε οι εργασίες γίνονται από κοινού. Στη δεύτερη περίπτωση, βεβαίως, δεν χρειάζεται να αναφερθεί ότι οι γυναίκες είναι αυτές που βοηθούν τους άντρες, για παράδειγμα στα χωράφια και όχι οι άντρες τις γυναίκες στις δουλειές του σπιτιού. Στα «Ψηλά βουνά» οι αναφορές στους βλάχους δεν φανερώνουν διαφορές ως προς το φύλο: «Οι βλάχοι περνούν σκληρή ζωή!... Ταξιδεύουν από τόπο σε τόπο... Όλες οι δουλειές από το πρωί ως το βράδυ, βοσκή, γνέψιμο, άρμεγμα, ζύμωμα, τάγισμα του κοπαδιού» (σελ. 48). Στα κτήματα επίσης,

εργάζονται άντρες και γυναίκες μαζί: «Το περιβόλι το είχε ο παππούς μου ο Κλεινίας... Είχαμε και άλλα κτήματα, χωράφια, αμπέλια και ελιές. Γι' αυτά όλα όμως φρόντιζε ο πατέρας μου, με τους δούλους. Μα και η μητέρα μου είχε τις κότες και τις πάπιες της, τις χήνες της και τα παγόνια.» (Στα παλαιά χρόνια, σελ. 11-12), «Οι κάτοικοι του χωριού είναι γεωργοί, αμπελουργοί, ή έχουν πρόβατα και γίδια. Όλη την ημέρα είναι στη δουλειά, μαζί με τους άντρες δουλεύουν και οι γυναίκες.» (Αναγνωστικό Β' δημ., σελ. 110). Ο τρύγος είναι μια εργασία, όπου σίγουρα απασχολούνται και άντρες και γυναίκες, μικροί και μεγάλοι, και μάλιστα φαίνεται ότι είναι κάτι που προκαλεί ευθυμία κι ευχαρίστηση: «Όταν φτάσαμε στο αμπέλι, η δουλειά είχε αρχίσει. Ήταν σωστό πανηγύρι. Με φωνές και με τραγούδια γυναίκες και άντρες έτρεχαν εδώ κι εκεί στα κλήματα, που έγερναν φορτωμένα από τα πολλά σταφύλια...» (Στα παλαιά χρόνια, σελ. 133).

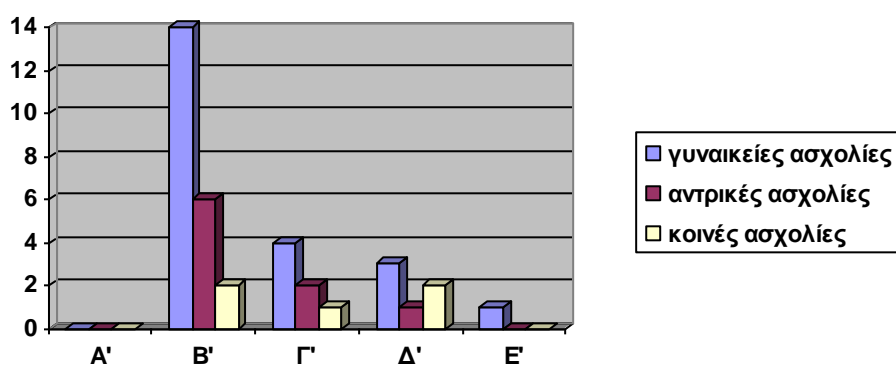
Οι καθημερινές ασχολίες όμως δεν περιλαμβάνουν μόνο το βιοπορισμό, αλλά και τη διασκέδαση, στην οποία συμμετέχουν εξίσου όλοι: «Στις πλατείες μαζεύονται οι άνθρωποι το βράδυ και κάνουν περίπατο ή κάθονται γύρω στα καφενεία. Κάποτε παίζει και μουσική» (Αναγνωστικό Β' δημ., σελ. 111), ή το παιχνίδι για τους μικρότερους, στοιχείο που δεν αναφέρεται στα αναγνωστικά, παρά ελάχιστες φορές, καθώς το παιδί δείχνει κυρίως φιλομάθεια, βοηθά στις δουλειές ή μελετά, παρά παίζει: «Ο Πέτρος... αντί να πηγαίνει ταχτικά στο σχολείο, προτιμούσε να τρέχει άσκοπα εδώ κι εκεί. Έτρεχε στις ακρογιαλιές, έπαιζε στις αμμουδιές, μάζευε πετραδάκια και κοχύλια, έβαζε στο νερό χάρτινες βαρκούλες» (Πέτρος Λάρας, σελ. 4).

Στον τομέα των καθημερινών ασχολιών, οι περισσότερες αναφορές γίνονται στις μικρότερες τάξεις, (με εξαίρεση την Α' Δημοτικού) και κυρίως στη Β' Δημοτικού. Σταδιακά αυτές μειώνονται:

Γράφημα 2α. Αναφορά στις καθημερινές ασχολίες

Αυτό που έχει μεγαλύτερο ενδιαφέρον είναι η διάκριση που γίνεται σε γυναικείες και αντρικές ασχολίες. Οι γυναικείες, φυσικά σχετιζόμενες με το νοικοκυριό, είναι σημαντικά περισσότερες από τις αντρικές και παρουσιάζονται κυρίως στις μικρότερες τάξεις. Ενώ οι κοινές εργασίες, δηλαδή εκεί όπου βοηθούν οι γυναίκες τους άντρες, είναι οι λιγότερες. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι είναι οι πρώτες προσπάθειες να δοθεί έμφαση στη γυναίκα και στο ρόλο που έχει αυτή στη ζωή της οικογένειας:

Γράφημα 2β. Διάκριση σε γυναικείες – αντρικές – κοινές ασχολίες

2.2.2.2 Τα επαγγέλματα και η αναγκαιότητα για εργασία

Στον τομέα της εργασίας, ενδιαφέρουσες είναι οι ιδέες της αναγκαιότητας για εργασία. Η δουλειά είναι αυτή που εξευγενίζει τον άνθρωπο και τον κάνει καλό και ευτυχισμένο: *«Η εργασία είναι το μοναδικό γιατρικό. Η εργασία μας κάνει γερούς, καλούς κι ευτυχισμένους»* (Πέτρος Λάρας, σελ. 131). Συνήθως οι απόψεις αυτές αποτελούν τον επίλογο ενός κεφαλαίου ή και ολόκληρου του βιβλίου, όπως στον *«Πέτρο Λάρα»*, και αφορούν τα λόγια ενός έμπειρου ενήλικου προς τα παιδιά: *«Ν' αγαπάτε την εργασία, παιδιά μου... Η εργασία μας κάνει γερούς, καλούς κι ευτυχισμένους»* (Πέτρος Λάρας, σελ. 140). Συχνά υπάρχουν και παραβολικές ιστορίες, όπως αυτή όπου το λαμπερό αλέτρι απαντά στο σκουριασμένο: *«Μάθε το, καλό μου αλέτρι. Όποιος μένει αργός σκουριάζει σαν και σένα, και όποιος θέλει να λάμπη, πρέπει να δουλεύει σαν και μένα»* (Αναγνωστικό Β' δημ., σελ. 81). Φυσικά ο καλός εργάτης, όχι μόνο δεν θεωρείται τεμπέλης, αλλά είναι αυτός που θα δεχτεί και τη βοήθεια του Θεού: *«Αγάπησαν λοιπόν τη δουλειά, γιατί είδαν με τα μάτια τους πως αυτή φέρνει την ευλογία του Θεού σε κάθε σπίτι. Ο τεχνίτης δεν πεινάει, κι αν πεινάσει δεν πεθαίνει»* (Αναγνωστικό Β' δημ., σελ. 80). Σε μια περίοδο λοιπόν, που η χώρα προσπαθεί να ανορθωθεί οικονομικά, κοινωνικά και πολιτικά ύστερα από τους πολέμους, η εργασία θεωρείται ως απαραίτητο συστατικό.

Η κατανομή εργασίας είναι επίσης αυτή που βοηθά στη σωστή κοινωνικοποίηση του ατόμου και στην εύρυθμη λειτουργία της ομάδας: *«Για να ζήσουν στο βουνό πρέπει όλα να τα κάμουν με τα χέρια τους. Να ψήνουν το ψωμί, να κουβαλούν το νερό, να βράζουν το φαΐ... Κάποιος από σας πρέπει να γίνει φούρναρης, άλλος μπακάλης, άλλος μυλωνάς»* (Ψηλά βουνά, σελ. 40). Βέβαια, οι γυναίκες δεν εξαιρούνται από τον τομέα των επαγγελμάτων, σε κάποια από τα οποία φαίνονται να διαπρέπουν: *«Πάντα πιο καλά ράβουν οι γυναίκες... Το ψωμί των παιδιών το ετοίμασαν με πληρωμή οι γυναίκες των λοτόμων»* (Ψηλά βουνά, σελ. 112-120).

Το επάγγελμα που αναφέρεται πιο συχνά είναι αυτό του γεωργού, γεγονός το οποίο δικαιολογείται, από τη μία εφόσον το μεγαλύτερο ποσοστό των Ελλήνων ζει με το επάγγελμα του αγρότη και από την άλλη λόγω του αυξανόμενου ενδιαφέροντος της πολιτικής του Βενιζέλου την περίοδο 1910-1920, η οποία στηρίζεται στη γεωργία: *«Αυτήν την εποχή επίσης το κράτος παίρνει αποτελεσματικά μέτρα για την εθνική οικονομία κι ενδιαφέρεται ιδιαίτερα για τη γεωργία, δημιουργώντας σχολεία και*

διάφορους τεχνικούς αγροτικούς οργανισμούς»³⁷ . Σε κάποια κεφάλαια μάλιστα, γίνεται αναλυτική περιγραφή της γεωργικής εργασίας, που συνοδεύεται από εικόνες με τα κατάλληλα εργαλεία Πρόκειται για επάγγελμα που μπορεί να προσφέρει πολλά, να δυναμώνει το σώμα, να γίνεται στη φύση και στον καθαρό αέρα, αλλά έχει και μειονεκτήματα, καθώς είναι βαριά και δύσκολη: «Ο περιβολάρης αναπνέει καθαρό αέρα και με τη δουλειά δυναμώνει το σώμα του.» (Αναγνωστικό Β' δημ., σελ. 100-103), «Αχ! Τι όμορφα είναι να γίνη κανείς περιβολάρης. Να ζη πάντα έξω, κάτω από τα πράσινα φυλλώματα των δέντρων, μέσα στα ωραία λουλούδια και τα γλυκά σπορικά. Μα έλα πάλι που ο περιβολάρης πρέπει να σηκώνεται πολύ πρωί! Και η δουλειά είναι βαριά!» (Πέτρος Λάρας, σελ. 16-17), «»Μπορεί να γίνω γεωργός. Θα σπέρνω, θα σκάβω, θα κλαδεύω και θα τρυγώ τ' αμπέλια μου...» Έπειτα όμως δεν του άρεσε. «Γεωργός» συλλογίστηκε, «δεν πάει! Δεν είναι βέβαια πρόστυχη δουλειά, μα δεν είναι και τόσο ευγενική»» (Πέτρος Λάρας, σελ. 17).

Παρόμοια, παρουσιάζονται και άλλες γεωργικές εργασίες, όπως ο θερισμός και η σπορά. Μόνο που εδώ βοηθούν οι γυναίκες και τα παιδιά, και η όλη διαδικασία έχει πιο πολύ τη μορφή γιορτής: «Εδώ θεριστές και παρέκει θερίστρες με άσπρο μαντήλι στο κεφάλι για να μην τις ζαλίσει ο ήλιος, τραγουδώντας κάπου κάπου θέριζαν τα στάχυα με τα δρεπάνια τους» (Αναγνωστικό Β' δημ., σελ. 85-87), «Οι τρυγητάδες έκοβαν τα γινωμένα σταφύλια, γέμιζαν τις κόφες και τ' αμάζια και τις πήγαιναν στο πατητήρι... άλλοι τον πατούσαν με τα γυμνά πόδια... Και το τραγούδι του τρύγου αντηχούσε σε όλο τον κάμπο... Το βράδυ στρώθηκε έξω μακρύ τραπέζι για τους εργάτες κι εκείνοι κάθισαν στεφανωμένοι με κληματόβεργες. Ύστερα από το φαγί άρχισαν τα παιγνίδια» (Η πατρίδα μας, σελ. 75), «Όταν αρχίζουν τα σταφύλια να γίνονται, οι αμπελουργοί στα χωριά ετοιμάζουν τα βαρέλια τους... Όλοι ζωνηροί και χαρούμενοι, νέοι και γέροι, γυναίκες, κορίτσια κι αγόρια, είναι στ' αμπέλια και τρυγούν... Άμα βραδιάση, σε όλα τ' αμπέλια ανάβουν φωτιές και γύρω κάθονται οι τρυγητές και διπνούν... λένε όμορφες ιστορίες και παραμύθια» (Αναγνωστικό Γ' δημ., σελ. 8-9). Στο αναγνωστικό «Διγενής Ακρίτας» υπάρχουν και ποιήματα για τη σπορά, το θέρος και τα αλώνια (σελ. 228-230). Παρόμοια και στο «Αλφαβητάρι με τον ήλιο»: «χο, χο,

³⁷ Ν. Γ. Σβορώνος, *Επισκόπηση ...*, ό.π., σελ. 115.

Κοκκίνη! Ε, Καρά μου! / οργώσετε βαθιά τη γη, / για να μας δώσει το σιτάρι, / να μας χαρίσει το ψωμί» (σελ. 37).

Πάντα οι επαγγελματίες χαίρουν του σεβασμού όλων, αφού εκτός από το χαρακτηριστικό της εργατικότητας που διαθέτουν, προσφέρουν και στο κοινωνικό σύνολο και όλοι το εκτιμούν: «Σπουδαίο πράμα το παπούτσι... Τι αξίζει ο μπαλωματής! Να περνούσε τώρα ένας... Θα χτυπούσε πάλι με τις γροθιές του στον αέρα και θα το έραβε.» (Ψηλά βουνά, σελ. 158), «Οι λοτόμοι δεν είναι μαραγκοί... Και όμως κοιτάτε, παιδιά, τι λεπτοκαμωμένο πράμα έκαμαν από το άχρηστο ξύλο» (Ψηλά βουνά, σελ. 190). Υπάρχουν βέβαια και τα παραδείγματα προς αποφυγή: «Για τον μυλωνά του μύλου αυτού λένε πως ποτέ δεν είναι ξεμέθυστος» (Ψηλά βουνά, σελ. 124).

Στα περισσότερα αναγνωστικά γίνονται αναφορές και αναλυτικές περιγραφές διαφόρων επαγγελμάτων. Μερικά από αυτά παρουσιάζουν και παραστατικές εικόνες. Τα επαγγέλματα που αναφέρονται είναι τα εξής και είναι κυρίως χειρονακτικά:

1) ο μπαλωματής: «Ο μπαλωματής μ' ένα παπούτσι στα γόνατά του έδινε γροθιές στον αέρα... πήρε το σφυρί κι άρχισε να καρφώνει πρόκες στα παπούτσια τους» (Ψηλά βουνά, σελ. 59)

2) ο μανάβης: «ακούτε το γέρο- Κανέλη το μανάβη; Τι δυνατά διαλαλεί τα χορταρικά του! Η φωνή του ακούεται σ' όλη τη γειτονιά» (Αλφαβητάρι με τον ήλιο, σελ. 44)

3) ο τσαγκάρης: «Ο γερο-τσαγκάρης πότε ράβει και πότε καρφώνει. Ράβει και τεντώνει τους αγκώνες, σα να μαλώνη.» (Αλφαβητάρι με τον ήλιο, σελ. 52)

4) ο κορφολόγος: «Έγινε κορφολόγος. Μαζεύει και πουλεί ρίγανη, λεβάντα, θυμάρια κα βότανα σπάνια για τα φαρμακεία και τα σπίτια», «Ο Φάνης θυμήθηκε ένανπραματευτή που τον είχαν ξεχάσει. Πουλεί τα βοτάνια, τη ρίγανη και τα χορταρικά. Τον λένε Κορφολόγο κα φωνάζει: «Κάπαρη, καλή καπ...»» (Ψηλά βουνά, σελ. 100, 17)

5) ο τροχιστής: «Ο Γιώργος πάλι παραστένει τον τροχιστή: «Μαχαίρια, ψαλίδια, σουγιάδες, γι' ακόοοο...νισμα...»» (Ψηλά βουνά, σελ. 17)

6) ο γανωματής: « Ο Δημητράκης κάνει τον γανωματή και φωνάζει: «Χαλκώματα να γανώωωω...»» (Ψηλά βουνά, σελ. 17)

7) ο δασοφύλακας: «...υπάρχουν δύο δασοφύλακες... ένας απ' αυτούς πρέπει να βρίσκεται στους λοτόμους, μην τύχει και κόψουν δέντρα που δεν επιτρέπεται να

κοπούν. Μένει ένας δασοφύλακας κι αυτός πρέπει να φυλάζει όλο το δάσος» (Ψηλά βουνά, σελ. 99)

8) ο κουδουνάς: «Μέρες πολλές, εβδομάδες δούλευε στο εργαστήρι του γι' αυτά τα κουδούνια. Τα έβαζε μέσα στο καμίνι του ώσπου να γίνουν κόκκινα σαν κάρβουνα, τα σφυροκοπούσε στο αμόνι, πάλι τα έκαιγε, πάλι τα δούλευε με το σφυρί» (Ψηλά βουνά, σελ. 155)

9) ο ρετσινάς: «αυτός ο ρετσινάς έχει την άδεια του δασάρχη να μαζεύει το ρετσίνι... είδαν με τι μεγάλη προσοχή χάραζε τ' αγαπημένα πεύκα για να σταλάζει το ρετσίνι τους... Ηξερε πως και τα δέντρα πονούν» (Ψηλά βουνά, σελ. 174)

10) ο καρβουνιάρης: «Για να κάμουν κάρβουνα ρίχνουν πολλά ξύλα σ' ένα μεγάλο καμίνι. Σκεπάζουν το καμίνι με χώμα, αλλά τόσο καλά, ώστε να μην μπαίνει αέρας από πουθενά. Ύστερα από μια τρύπα που έχουν αφήσει επίτηδες, βάζουν φωτιά στα χωμένα ξύλα» (Ψηλά βουνά, σελ. 179)

11) ο καρβουνιάρης: «Πέρασε το καλοκαίρι κι ήρθαν οι καρβουνιάρηδες, να μας δώσουν το χειμώνα φωτιά. Κάρβουνα θα μας δώσουν, να τα βάλωμε στο μαγκάλι, κάρβουνα κόκκινα, χρυσοκόκκινα» (Αναγνωστικό Γ' δημ., σελ. 113)

12) ο κυνηγός: «Όποιος κυνηγός την έβλεπε (ενν. την αλεπού) εκείνη την ώρα, θα έλεγε: «Αχ, να είχα το γουναρικό σου το χειμώνα! Εξακόσιες δραχμές θα του έβαζα τιμή»» (Ψηλά βουνά, σελ. 66-68), ««Κυνηγός θα γίνω. Τι έξοχα να γυρίζω στα χωράφια, στα λιβάδια κα στο δάσος... Ποια άλλη δουλειά είναι διασκεδαστικότερη από τη δουλειά του κυνηγού;» Όταν όμως συλλογιζόταν πως οι κυνηγοί ήταν αναγκασμένοι να μένουν έξω όλη τη νύχτα με τον άνεμο και το χιόνι, για να καρτερούν το κυνήγι, δεν το έβρισκε καθόλου ευχάριστο επάγγελμα» (Πέτρος Λάρας, σελ. 17)

13) ο ταχυδρόμος: «Δύο φορές την εβδομάδα περνά από το χωριό ο αγροτικός ταχυδρόμος... σκορπά σε όλους χαμόγελα, τους δίνει τη χαρά, κάποτε και τη λύπη... Και τα χαμόγελα του ταχυδρόμου έχουν το σκοπό τους, γιατί απ' όλους περιμένει φιλοδώρημα» (Η πατρίδα μας, σελ. 116)

14) ο χτίστης: «Θα τον πάρη (ενν. τον ασβέστη) έπειτα ο χτίστης, θα τον σβήση στο νερό, θα τον ανακατέψη με άμμο και θα χτίση τα πέτρινα σπίτια, τις πέτρινες σκάλες και τις πέτρινες μάντρες» (Αναγνωστικό Γ' δημ., σελ. 115)

15) ο ασβεστάς: «Οι ασβεστάδες δουλεύουν όλη μέρα, όλη μέρα ακούεται το πελέκι, ακούεται το σφυρί στον πέτρινο το λόφο... κάθε τόσο το φουρνέλο» (Αναγνωστικό Γ' δημ., σελ. 115)

16) ο μαραγκός: « *Είχαν δει πολλές φορές το μαραγκό, πώς πριόνιζε, τρυπούσε με το τρυπάνι και πελεκούσε με το σκεπάρνι. Όταν τα έβλεπε κανείς όλα αυτά, θαρρούσε πως ήταν πολύ εύκολα*» (Πέτρος Λάρας, σελ. 19)

17) ο ψωμάς: «*Του έδειξε και τον ψωμά, καταϊδρωμένο από τη δουλειά και από την πύρα του φούρνου και του είπε: «Βλέπεις πόσο βασανίζονται οι άνθρωποι να ετοιμάσουν το ψωμί;»»* (Πέτρος Λάρας, σελ. 9)

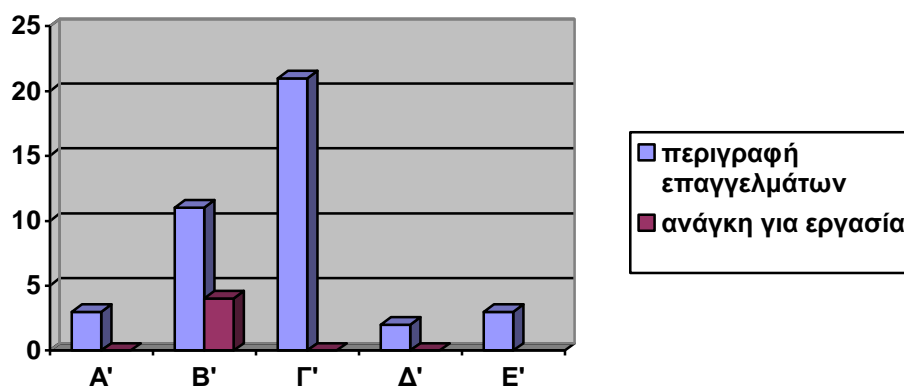
18) ο βοσκός: «*Τον δέρνουν οι βροχές, τα χιόνια και το χαλάζι. Μένει άγρυπνος, να μην έρθουν οι κλέφτες και οι λύκοι*» (Πέτρος Λάρας, σελ. 18)

19) ο εργάτης: «*Εργατικοί με τσαπιά στον ώμο γύριζαν από τη δουλειά τους κουρασμένοι, χτίστες με το μυστρί στο χέρι, μαραγκοί με ροκάνια, τρυπάνια, πριόνια κατέβαιναν από ένα καινούργιο σπίτι μισοτελειωμένο*» (Αναγνωστικό Β' δημ., σελ. 72)

20) ο έμπορος: «*Ο πατέρας του είναι πλούσιος έμπορος. Εκείνη την ημέρα είχε πολλά χρήματα απάνω στο τραπέζι του, χαρτονομίσματα λογής λογής και ασημένια και χρυσά νομίσματα*» (Αναγνωστικό Β' δημ., σελ. 69)

21) ο τσουκαλάς: «*«Λοιπόν, είδα μια φορά έναν τσουκαλά να φτιάχνει τσουκάλια. Έπαιρνε τη λάσπη σφιχτοζυμωμένη κι έβαζε ένα βόλο επάνω σ' ένα τραπεζάκι που γύριζε. Μαζί με το τραπεζάκι γύριζε κι ο βόλος. Τότε έχωνε τα δάχτυλά του ανάμεσα το βόλο κι έφτιαχνε ό,τι ήθελε, τσουκάλια, κανάτες, πιάτα. Έπειτα τα στέγνωνε στον ήλιο και τα έψηνε στο φούρνο*» (Οι τρεις φίλοι, σελ. 63).

Τα επαγγέλματα που περιγράφονται στα αναγνωστικά είναι πολλά και κυρίως χειρωνακτικά. Παρόλο που πρόκειται για επαγγέλματα δύσκολα, οι συνθήκες που παρουσιάζονται δεν προβάλλουν τόσο τις αντιξοότητες, όσο μια εικόνα πιο εξιδανικευμένη και απλή στα μάτια ενός μικρού παιδιού. Παντού είναι έκδηλος ο ενθουσιασμός του εργάτη και η αρετή για εργατικότητα που δεν περιορίζεται στον απλό βιοπορισμό, αλλά και στην προσφορά στο κοινωνικό σύνολο. Γι' αυτό και όλοι τους σέβονται και ειδικά τα παιδιά φαίνονται να τους θαυμάζουν. Ενώ οι περιγραφές των επαγγελμάτων υπάρχουν σε όλα σχεδόν τα αναγνωστικά, η ιδέα για τη σπουδαιότητα της εργασίας είναι πιο έντονη στα βιβλία της Β' Δημοτικού.

Γράφημα 3. Περιγραφές διαφόρων επαγγελμάτων και αναφορά στη σπουδαιότητα της εργασίας

2.2.3. Η κοινωνική δομή μέσα από τα αναγνωστικά

Μιλώντας για κοινωνική δομή εννοούμε καταρχήν τον πυρήνα της, δηλαδή την οικογένεια. Η οικογένεια είναι το πρώτο περιβάλλον μέσα στο οποίο μεγαλώνει το παιδί και από εκεί αποκτά τις αρχές. Μέλη της είναι κυρίως οι γονείς, τα παιδιά και συχνά οι παππούδες και οι γιαγιάδες. Ενδιαφέρον όμως έχουν και οι σχέσεις μέσα στην ευρύτερη κοινωνία, στη γειτονιά, στο σχολείο και στις καθημερινές συναναστροφές. Πρόκειται για ένα περιβάλλον - προέκταση της οικογένειας - όπου γενικά υπάρχει αγάπη και σύμπνοια, χωρίς βέβαια να λείπουν και οι, συχνά άνευ ουσίας, διαπληκτισμοί.

2.2.3.1 Η οικογένεια και ο ρόλος των μελών της

Η οικογένεια είναι το πιο αγαπημένο θέμα των αναγνωστικών (μαζί με τη θρησκεία). Πρόκειται για την οικογένεια – πρότυπο, δηλαδή την παραδοσιακή πατριαρχική. Ο πατέρας τη στηρίζει οικονομικά, η μητέρα προσέχει και ανατρέφει τα παιδιά και συχνά συνεισφέρουν η γιαγιά και ο παππούς, ως το πιο έμπειρο άτομο. Η οικογένεια είναι ο πυρήνας των ηθικών αξιών και των ιδεών που το παιδί πρέπει να ενστερνιστεί από μικρό, ώστε να αποτελέσει σωστό μέλος της κοινωνίας. Φυσικά, η διαπαιδαγώγηση έχει ως σκοπό την προβολή του φυλετικού προτύπου αγόρι – πατέρας και κορίτσι – μητέρα και νοικοκυρά.

Ενώ η αυστηρότητα, ειδικά από την πλευρά του πατέρα είναι έκδηλη, το παιδί καταλαβαίνει ότι είναι για το καλό του και οι εικόνες που έχει από την οικογένεια είναι πάντα ευχάριστες: *«Κάτω στον ίσκιο του με φιλούσε και με νανούριζε στα γόνατά της η καλή μου η μανούλα. Εκεί μεγάλωσα. Εκεί μ' έμαθε να συλλαβίζω ο παππούς μου. Εκεί έπαιζα με τ' αδέρφια μου, γελούσαμε, χοροπηδούσαμε, κάναμε κούνιες, περνούσαμε ώρες αλησμόνητες»* (Στα παλαιά χρόνια, σελ. 123). Τα παιδιά επίσης κατανοούν τις όποιες δυσκολίες υπάρχουν, κυρίως οικονομικές, και δεν ζητούν κάτι περισσότερο από απλή στοργή. Η αλήθεια είναι ότι μετά από τόσους πολέμους, η Ελλάδα διπλασιάζεται και μέχρι να ορθοποδήσει, η οικονομική κατάσταση του

κράτους και κατ' επέκταση του κάθε νοικοκυριού δεν είναι πάντα καλή. Οι γονείς δεν μπορούν να προσφέρουν όλα αυτά που ζητούν τα παιδιά, αλλά υπάρχει πολλή αγάπη και φροντίδα. Γι' αυτό και τα παιδιά έχουν κατανόηση. Η ευτυχία και η χαρά μέσα στην οικογένεια τους αρκεί. Όταν όμως λείπει κι αυτή, η στεναχώρια είναι μεγάλη: *«Καινούργια φορέματα δεν είχαμε να βάλουμε, μήτε περιμέναμε ν' ανοίξει η πόρτα, να μπούνε μέσα γελαστοί ο πατέρας και η μητέρα, να μας δώσουν χρήματα, γλυκίσματα και ωραία παιχνιδάκια»* (Οι τρεις φίλοι, σελ. 114).

Όσον αφορά το αντρόγυνο, σπάνια προβάλλονται σκηνές της μεταξύ τους σχέσης. Συνήθως, παρουσιάζονται οι σχέσεις τους με τα παιδιά. Ωστόσο, φαίνεται να υπάρχει αμοιβαία αγάπη και σεβασμός. Η γυναίκα δείχνει σχεδόν υποτέλεια στον άντρα: *«Αφέντη, ό,τι όρισες καλά ορισμένο», είπε η γριά»* (Ψηλά βουνά, σελ. 31), ενώ στην ουσία αυτή είναι που τον στηρίζει και προσέχει τη σωστή εικόνα τους στην κοινωνία: *«Καλά που ήρθε η γυναίκα του μυλωνά και πήρε τα σακιά. Ήταν πολύ προκομμένη, αυτή βαστούσε το μύλο. Μα έχει τέτοια ντροπή για το κακό του αντρός της, που σκύβει το κεφάλι εμπρός στους ξένους»* (Ψηλά βουνά, σελ. 125).

Η μητέρα είναι το πρόσωπο που προβάλλεται πιο πολύ στα αναγνωστικά. Μέσα από τα μάτια των παιδιών της, η μητέρα είναι απόλυτα στοργική, κάνει τα χατίρια των παιδιών, είναι νοικοκυρά και εργατική, προσέχει τα πάντα στο σπίτι και μπορεί να δώσει τα πάντα για την οικογένειά της χωρίς αντάλλαγμα: *«Η μητέρα μου πάλι ήταν γυναίκα της δουλειάς. Φρόντιζε μονάχα για το νοικοκυριό της, για τον άντρα της και τα παιδιά της. Για πολυτέλειες και για στολίδια δε φρόντιζε και πολύ»* (Στα παλαιά χρόνια, σελ. 63), *«Είδε τη μητέρα του να γυρίζει δεξιά κι αριστερά μέσα στο σπίτι, όλο να σιάζει κι όλο να φροντίζει»* (Ψηλά βουνά, σελ. 134).

Κυρίαρχο συναίσθημα είναι η αστείρευτη αγάπη της και η κατανόηση: *«Το μητρικό μάτι κοιτάζει πάντα βαθειά την ψυχή των παιδιών. Από μια κίνηση, από ένα βλέμμα, από ένα σούφρωμα φρυδιών καταλαβαίνει η μητέρα τι γίνεται στην παιδική καρδιά»* (Στα παλαιά χρόνια, σελ. 218), *«Μόνο η μάνα τους θα τους έλεγε τόσο καλό τραγούδι, όταν τα είχε στην κούνια»* (Ψηλά βουνά, σελ. 88), *«Έχετε δει με πόση λαχτάρα ανοίγει η μητέρα τη θερμή της αγκαλιά και δέχεται το παιδάκι της, που είχε καιρό να το δη;»* (Αλφαβητάριο, β' μέρος), *«Μέρα νύχτα για μας φρόντιζε. Πολύ κόπο της έδινε ν' αναστήση τέσσερα παιδιά»* (Στα παλαιά χρόνια, σελ. 28). Κάτι ακόμα που εντυπωσιάζει το παιδί είναι η καλή μαγειρική της: *«Εκλαιγε από χαρά... ίσως όμως και από μελαγχολία, γιατί θυμήθηκε τη μητέρα του, πόσο ωραία ετοίμαζε το*

ψητό στο σπίτι» (Πέτρος Λάρας, σελ. 73), «*Η μητέρα στο μαγειρείο μαγείρευε το βραδινό και όταν μας άκουγε να μπαίνουμε κι οι τρεις, παρουσιαζόταν από την πόρτα και μας καλωσόριζε γελαστή και χαρούμενη... Όταν αποτρώγαμε η μητέρα έφερνε τον καφέ του πατέρα» (Οι τρεις φίλοι, σελ. 8-9).*

Η μάνα είναι επίσης αυτή που θα λυπηθεί με ό,τι κακό συμβεί στο παιδί της. Αυτή ξαγρυπνά στο πλευρό του, όταν είναι άρρωστο: «*Ένα παιδάκι ήταν πολύ άρρωστο... Κοντά του καθόταν η μανούλα του. Ω! Πόσο λυπημένη ήταν!... τα μάτια της γέμιζαν δάκρυα... Δεν έκλεινε μάτι, δεν ξεκουραζόταν. Ήταν πάντα εκεί, κοντά στο παιδί της!... Και τώρα που είναι καλύτερα το παιδί της δε φεύγει από κοντά του» (Αναγνωστικό Β' δημ., σελ. 3-4), «*Η μητέρα αγρυπνούσε όλη νύχτα κοντά, στα κρεβάτια τους. Με το μαντιλάκι της έδιωχνε τις μύγες και δρόσιζε τα μέτωπά τους, που τα έψηνε ο πυρετός. Με γλύκα τους μιλούσε και τους έσιαζε αναπαικτικά το προσκέφαλο! Μαλακά μαλακά έσερνε το χέρι και χάιδευε τα μαλλάκια τους» (Πέτρος Λάρας, σελ. 23). Αυτή θα κλάψει πιο πικρά όταν παιδί πάει στην ξενιτιά: «*Η μητέρα μου ήταν απαρηγόρητη όταν άκουσε την απόφαση ότι θα φύγω.» (Οι τρεις φίλοι, σελ.20), «*Ήρθε η ώρα του χωρισμού. Η μητέρα μου μ' έσφιγγε στην αγκαλιά της βρέχοντας το πρόσωπό μου με τα δάκρυστά της» (Στα παλαιά χρόνια, σελ. 30).****

Οι ιστορίες για οικογένειες δεν αφορούν μόνο σε ανθρώπους. Πολλά διδάγματα περνούν συχνά και μέσα από οικογένειες ζώων, με τη μητέρα και τα παιδιά, όπου τα συναισθήματα που παρουσιάζονται είναι ακριβώς τα ίδια με τα ανθρώπινα. Έτσι, έχουμε τη μάνα – κότα: «*Τα γνωρίζω τα παιδιά μου, όσα και αν είναι, και τα ξεχωρίζω από τα πουλάκια κάθε άλλης κότας. Κι αυτά τα καημένα, γνωρίζουν τη φωνή της μάνας τους και τρέχουν κοντά μου όταν τα φωνάζω... Είμαι πάντα κοντά τους και τα προσέχω... Και αν έρθει ο εχθρός, όσο δυνατός και αν είναι, δεν τον φοβούμαι. Τότε δείχνω όλη μου την αγάπη. Για να γλιτώσω τα παιδιά μου δε συλλογίζομαι ούτε τη ζωή μου» (Αναγνωστικό Β' δημ., σελ. 8-9) και τη μάνα – κατσίκια: «*Οι καλές και στοργικές μητέρες άρχισαν να βυζαίνουν τα μικρά τους. Τι ωραίο θέαμα!» (Οι τρεις φίλοι, σελ. 78-79).**

Η μητέρα είναι αυτή πάλι που θα διδάξει στα παιδιά της βασικές αρχές, όπως την εγκράτεια, τη φιλαλήθεια, το σεβασμό και την καλοσύνη: «*Η μητέρα μου φρόντιζε να γίνω καλό παιδί, μ' έμαθε να μην κάνω πείσματα, να μην κλαίω χωρίς αιτία και να μη λέω ψέματα... να μη φοβούμαι στο σκοτάδι και στη μοναξιά... Μ' έμαθε ν' ακούω το μεγαλύτερό μου, να σέβωμαι τους γονείς μου και τους γέρους, να*

μην πειράζω ούτε ζώο ούτε δέντρο ούτε φυτό» (Στα παλαιά χρόνια, σελ. 16-17), «Ήταν τα κουλούρια που του είχε ετοιμάσει η μητέρα του, με τη συμβουλή να τα τρώει φρόνιμα, δηλαδή δύο κάθε πρωί» (Ψηλά βουνά, σελ. 27).

Και τα παιδιά όμως, κατανοούν απόλυτα τις θυσίες που κάνει γι' αυτά η μητέρα τους, τη συμπονοούν, προσπαθούν να τη βοηθούν, να την ξεκουράζουν και να μην την στεναχωρούν: «*Η Διαφνούλα βοηθεί τη μητέρα της σε πολλές δουλειές ακόμη*» (Αλφαβητάριο, β' μέρος), «*Μια μέρα λέει το μεγαλύτερο αγόρι στο μικρότερο: «Δε βαστά η ψυχή μου να βλέπω έτσι στενοχωρημένη τη μητέρα. Έλα, πάμε στην πόλη να με πουλήσης»*» (Πέτρος Λάρας, σελ. 13), «*Τάχα κι αυτή δε φροντίζει; Χωρίς τη δική της φροντίδα πώς θα τα βρίσκαμε όλα έτοιμα και το τραπέζι στρωμένο;*» (Αναγνωστικό Β' δημ., σελ. 119), «*Μάνα μου, χρυσή μου μάνα, αν δεν ήσουν εσύ, εγώ τώρα δε θα ζούσα! Σε σένα χρωστώ τη ζωή μου... Ποτέ δε θα ξεχάσω την αγάπη σου! Ποτέ δε θα σε λυπήσω. Και τώρα και όταν μεγαλώσω, πάντα θα έχω στο νου μου πώς να είσαι ευτυχισμένη. Θα σε αγαπώ περισσότερο και από τη ζωή μου, χρυσή μου μανούλα*» (Αναγνωστικό Β' δημ., σελ. 4), «*Η χήρα η μάνα μου με τα ορφανά τ' αδέρφια μου πώς θα περάσουν στο χωριό μας τη Λαμπρή; Ω, σας παρακαλώ, στείλετε στη μανούλα μου ό,τι θα δώσετε για την καινούργια φορεσιά*» (Αναγνωστικό Β' δημ., σελ. 10). Ακόμα και όταν είναι αργά, το παιδί μετανοεί για ό,τι κακό έχει κάνει και καταλαβαίνει τα λάθη του: «*Μητέρα μου, εδώ είμαι, εγώ ο Πέτρος σου. Μητέρα μου, που δεν άκουσα τα λόγια σου! Ω μανούλα μου γλυκιά, από μένα αρρώστησες και πέθανες*» (Πέτρος Λάρας, σελ. 138).

Πολλά είναι και τα ποιήματα που περιλαμβάνονται στα αναγνωστικά και είναι αφιερωμένα στη μητέρα, όπως τα εξής: «*Πώς να πειράζω τη μητέρα / να κάμω εγώ να λυπηθή / που όλη νύχτα κι όλη μέρα / για το καλό μου προσπαθεί;*» (Αναγνωστικό Β' δημ., σελ. 4-5), το ποίημα του Ι. Πολέμη: «*Όταν η πρώτη σου φωνή το στόμα σου ανοίξη, / το βρεφικό το κλάμα σου ποιος έρχεται να πνίξη / με πρώτο πρώτο φίλημα, με πρώτη καλημέρα; / Ποιος άλλος; Η μητέρα!...*» (Πέτρος Λάρας, σελ. 90-91), το ποίημα του Γ. Βιζυηνού: «*Πώς να πειράζω τη μητέρα, / να κάμω εγώ να λυπηθή, / που όλη νύχτα κι όλη μέρα / για το καλό μου προσπαθεί;...*» (Πέτρος Λάρας, σελ. 11-12), και το ανέκδοτο ποίημα του Ι. Πολέμη «*Η Μάνα*», όπου ο γιος έρχεται από την ξενιτιά και ενώ κανείς δεν τον γνωρίζει: «*Και μόνο η μητέρα του, σαν πρόβαλε από πέρα, «παιδί μου, καλώς όρισες!» του φώναζε η γριά. Ακόμα πριν τον καλοδή τον γνώρισε η μητέρα γιατί τον είδ' η αγάπη της, που βλέπει μακριά*» (Αναγνωστικό Γ' δημ., σελ. 10).

Όσον αφορά το ρόλο του πατέρα, πρόκειται για μορφή που προκαλεί σεβασμό, δείχνει αυστηρότητα και έχει κυρίαρχη θέση μέσα στην οικογένεια. Κύριο μέλημά του είναι η οικονομική εξασφάλιση της οικογένειας και η ηθική διαπαιδαγώγηση των παιδιών. Στα αναγνωστικά φαίνεται ότι όσο παλαιότερη είναι η εποχή στην οποία αναφέρεται, τόσο πιο επιβλητική είναι και η μορφή του πατέρα. Για παράδειγμα, στα *«Παλαιά χρόνια»* αναφέρεται: *«Στον τόπο μας, ο πατέρας έχει μεγάλη εξουσία στην οικογένειά του. Στα χέρια του είναι η ζωή ή ο θάνατος των παιδιών του»* (σελ. 12).

Και στις μετέπειτα εποχές ωστόσο, ο πατέρας είναι σοβαρός, πιστός στη θρησκεία, αποφασίζει για την οικογένεια, αλλά είναι πιο γλυκός και προσιτός: *«Ασημένιες, κατάσπρες τρίχες σκεπάζουν το σεβάσμιο κεφάλι του. Γλυκιά είναι η ματιά του. Κάθεται στην πολυθρόνα. Εμπρός του είναι η Αγία Γραφή»* (Πέτρος Λάρας, σελ. 136), *«Μια μέρα τον κάλεσε ο πατέρας του στην κάμαρά του. Ο Πέτρος μπήκε και χαιρέτησε με σεβασμό. Σοβαρός και συλλογισμένος καθόταν στην πολυθρόνα ο Μαθιός Λάρας»* (Πέτρος Λάρας, σελ. 20).

Ο κύριος ρόλος του πατέρα είναι αυτός του εργαζομένου, ώστε να εξασφαλίσει τη βιωσιμότητα της οικογένειάς του: *«Ο πετεινός άμα ξημερώσει οδηγεί σαν καλός οικογενειάρχης την οικογένειά του στην αυλή, για να βρουν τροφή όλοι μαζί. Αν τύχη να βρη κάτι καλό, φωνάζει τις κότες και τα κοτόπουλα και αφήνει να φάνε αυτοί πρώτα»* (Αναγνωστικό Β' δημ., σελ. 31). Παράλληλα, φροντίζει να εισάγει σιγά σιγά και το γιο στο κλίμα της δουλειάς από μικρή ηλικία, παίρνοντάς τον μαζί του: *«Για να πετύχει, ακολούθησε μια μέρα τον πατέρα του στο δάσος, όπου είχε πάει να επιβλέψει την εργασία»* (Ψηλά βουνά, σελ. 13).

Αν και αποφασίζει αυτός συνήθως για την τύχη των παιδιών του: *«Ο πατέρας του ήθελε να το παντρέψει, μα εκείνος με σεβασμό του αποκρινόταν: «Όχι ακόμα»»* (Αναγνωστικό Γ' δημ., σελ. 108), όμως δεν είναι αδιάλλακτος, συζητά μαζί τους και βρίσκουν μια κοινή λύση, ακόμα και αν είναι να τον στεναχωρήσει: *««Εγώ θέλω», είπα, «μα ο πατέρας μου δε θα μ' αφήσει! Και δε θέλω να κάμω τίποτα χωρίς τη θέλησή του»... Ο πατέρας μου τότε μου είπε: «Παιδί μου, αφού θέλεις να φύγεις, πήγαινε με την ευχή μου. Δεν είσαι πια μικρός. Είσαι δεκατεσσάρω χρονώ και πολλά παιδιά σαν κι εσένα δουλεύουν και κερδίζουν το ψωμί τους...»* (Οι τρεις φίλοι, σελ. 19). Η εργασία δεν είναι βέβαια πάντα η κύρια σκέψη για τα παιδιά τους. Θέλουν να γίνουν σωστοί επαγγελματίες, αλλά χαίρονται πολύ και όταν τα βλέπουν να

μορφώνονται και να προκόβουν στα γράμματα, κάτι που συνήθως οι ίδιοι δεν είχαν την ευκαιρία να κάνουν ως παιδιά: «Όταν άρχισα να διαβάζω, ο πατέρας μου πετούσε από τη χαρά του. Μ' έβαζε και του διάβαζα το μάθημά μου, που αν και το έλεγα συλλαβιστά, όμως εκείνος ήταν ευτυχισμένος» (Οι τρεις φίλοι, σελ. 10).

Ένας ακόμη ρόλος για τον πατέρα είναι αυτός της σωστής διαπαιδαγώγησης και της προβολής ηθικών αξιών. Οι συμβουλές και οι νουθεσίες είναι συχνές: «Έμπαινε στο δωμάτιο και με αυστηρή φωνή του έλεγε: «Ο δρόμος που πήρες, Πέτρο, δε θα σε βγάλει σε καλό. Πέτρο, κοίταξε να διορθωθείς» (Πέτρος Λάρας, σελ. 5-6), «Ο πατέρας του Πέτρου τον άκουσε και είπε: «Μην κακολογάς άδικα την πηγή που δροσίζει τόσους και τόσους διαβάτες... Έπρεπε να θυμηθείς τι σου είπα πολλές φορές: Ίδρωμένος μην πίνεις κρύο νερό»» (Αναγνωστικό Β' δημ., σελ. 46-47). Επιθυμία του πατέρα είναι και η ενότητα ανάμεσα στην οικογένεια και ειδικά ανάμεσα στα αδέρφια. Η ομόνοια αποτελεί απαραίτητο συστατικό στην εύρυθμη λειτουργία της οικογένειας: «Γιοι και παλικάρια μου / την ευχή μου νάχετε, / ενωμένοι ζήσετε / δύναμη για νάχετε!. Αδέρφια ενωμένα, σπίτια ευτυχισμένα. Η ομόνοια σπίτι χτίζει και η διχόνοια το γκρεμίζει» (Αναγνωστικό Β' δημ., σελ. 17-18).

Και τα παιδιά όμως, από την πλευρά τους δεν θέλουν να τον στεναχωρούν. Πάντα υπακούν και τον υπερασπίζονται: «Όταν έφυγε ο πατέρας μου μου είπε: «Σου εμπιστεύομαι τα πρόβατα.... Στιγμή να μην τα παρατήσης» Πώς λοιπόν να φανώ άπιστος στο αφεντικό μου και να μην ακούσω τον πατέρα μου;» (Αναγνωστικό Β' δημ., σελ. 51).

Γενικά, η παρουσία του πατέρα είναι αυστηρή και σοβαρή. Όμως δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις όπου αυτός είναι χαρούμενος και χαμογελαστός, με ιδιαίτερα έκδηλη αγάπη προς τα παιδιά του: «Την ημέρα ο πατέρας μου εργαζόταν στα χωράφια μας... Μόλις μας αντίκριζε, μας γελούσε κι εμείς τότε τρέχαμε και τον πιάναμε από το χέρι» (Οι τρεις φίλοι, σελ. 8), «Μύρισ' ο αγέρας, / έφεξε το σπιτικό, / έρχεται ο πατέρας / με χαμόγελο γλυκό», «Εκεί στο λιακωτό... ο καλός του πατέρας του έλεγε τόσα και τόσα παραμύθια» (Πέτρος Λάρας, σελ. 75).

Αν και πιστός οικογενειάρχης και καλός πατέρας σε όλα τα αναγνωστικά, μόνο σε μία περίπτωση φαίνεται να την εγκαταλείπει, προβάλλοντας ένα διαφορετικό πρότυπο, εκεί που τον καλεί το χρέος για την υπεράσπιση της πατρίδας: «Ο Μήτρος άφησε τη γυναίκα του με πέντε παιδιά στο χωριό κι ήρθε εθελοντής να πολεμήσει για την πατρίδα» (Αναγνωστικό Γ' δημ., σελ. 106).

Παρόλο που η οικογένεια είναι ιερός θεσμός μέσα στα αναγνωστικά, υπάρχουν και οι οικογένειες, όπου ο πατέρας ή η μητέρα δεν ζουν και αναλαμβάνουν την ανατροφή των παιδιών κηδεμόνες. Εκεί, το πρόβλημα είναι ότι οι συγκεκριμένοι κηδεμόνες δεν ενδιαφέρονται για τα παιδιά, ή χειρότερα, προσπαθούν να τα βλάψουν. Από τη μια έχουμε το πρότυπο της «κακής μητριάς»: *«Η μητέρα τους είχε πεθάνει, κι ο βασιλιάς πήρε μια δεύτερη γυναίκα, πολύ κακή, που δεν αγαπούσε καθόλου τα προγόνια της»* (Οι τρεις φίλοι, σελ. 122), *«Ο πατέρας της Πούλιας πήρε άλλη γυναίκα. Κι εκείνη γέννησε ένα αγοράκι, τον Αυγερινό... Η μητέρα του Αυγερινού δεν ήθελε να δη στα μάτια της την Πούλια. «Θα τη διώξω» έλεγε «Θα την πουλήσω σκλάβα»»* (Πέτρος Λάρας, σελ. 76). Από την άλλη έχουμε το πρότυπο του «αδιάφορου κηδεμόνα»: *«Αυτός όμως είναι άνθρωπος πολύ σκληρός, είναι και φιλάργυρος. Δεν βλέπω τη στιγμή να μεγαλώσω, να φύγω μακριά»* (Στα παλαιά χρόνια, σελ. 41).

Η αδερφική αγάπη είναι ένα άλλο θέμα που τονίζεται αρκετά στα αναγνωστικά. Τα αδέρφια είναι πάντα ενωμένα και μπορούν να θυσιάσουν το ένα για το άλλο. Η δύναμη της αγάπης τους είναι τόση, που μπορεί να νικήσει κάθε εχθρό και να διώξει κάθε κακό. Όπως στο δημοτικό τραγούδι «Η αδερφική αγάπη»: *«Ανάθεμά τον που το ειπή: «τ' αδέρφια δεν πονιούνται. Γ' αδέρφια σκίζουν τα βουνά και δέντρα ξεριζώνουν, τ' αδέρφια κυνηγήσανε και νίκησαν το Χάρο»* (Αναγνωστικό Γ' δημ., σελ. 156). Το ίδιο ισχύει και στη φύση, όπως στην ιστορία με τις αδερφές ελιές, οι οποίες ενωθήκαν προκειμένου να νικήσουν τη δύναμη του αέρα που τις ξεριζώνει: *«Ας φυσά τώρα ο αέρας όσο θέλει! Οι τρεις αδερφές δεν τον φοβούνται πια. Είναι ενωμένες και για τούτο είναι δυνατές»* (Αναγνωστικό Β' δημ., σελ. 12-13).

Οι εκδηλώσεις αγάπης με αγκαλιές και φιλιά είναι πάντα έντονες, ειδικά όταν τα αδέρφια έχουν καιρό να ιδωθούν: *«Πώς έπεσε πάνω του! Πώς τον αγκάλιασε τον αδερφούλη της!»* (Οι τρεις φίλοι, σελ. 42), *«Η Ελένη είδε μπροστά της έντεκα ωραίους νέους, τους αδερφούς της! Έβγαλε μεγάλη κραυγή, χύθηκε πάνω τους και τους αγκάλιαζε και τους φιλούσε...Με πόση χαρά είδαν κι εκείνοι την αδερφή τους! Γελούσαν κι έκλαιγαν όλοι μαζί.»* (Οι τρεις φίλοι, σελ. 127).

Τη σημαντικότερη έγνοια για τα αδέρφια τους την έχουν πάντα τα μεγαλύτερα παιδιά, κυρίως αν είναι αγόρια και καλούνται να φροντίσουν τη μικρότερη αδερφή τους. Αυτά είναι που θα τα διδάξουν πράγματα από μικρά: *«Η Μαρία έβαζε τραπέζι και τρώγαμε. Της είχα μάθει τραγουδάκια κι ήταν η χαρά του πατέρα και της μητέρας να την ακούν να τα λέει με τη δυνατή φωνούλα της»* (Οι τρεις φίλοι, σελ. 8-9), θα

θυσιαστούν όταν η αδερφή τους είναι άρρωστη: « *«Γιατί, παιδί μου, δεν τρως το κρέας που σου έδωσαν;» «Το φύλαξα για την αδερφούλα μου... Εμένα μου φτάνει το ψωμί» (Αναγνωστικό Β' δημ., σελ. 12) και σε μεγαλύτερη ηλικία, θα νοιαστούν να την παντρέψουν και να την αποκαταστήσουν. Όταν δεν τα έχουν καταφέρει, θα τους προκαλέσει μεγάλη λύπη: «Πεθαίνω, Δήμο, ευχαριστημένος. Μόνο μια λύπη μου σπαράζει την καρδιά. Συλλογίζομαι την αδερφή μου τη Μαρ...» (Αναγνωστικό Γ' δημ., σελ. 110). Το μόνο εμπόδιο ίσως μερικές φορές είναι η μεγάλη διαφορά ηλικίας, όταν τα μικρά αδέρφια θεωρούνται βάρος για τα μεγαλύτερα: «*Η αλήθεια είναι πως τ' αγαπούσα τ' αδέρφια μου, μα δεν μπορούσα να κάνω κι όλα τους τα θελήματα! Συχνά ήθελα να τ' αποφεύγω. Κάποτε τα μάλωνα και τους έλεγα πως θα ταξιδέψω. «Πάρε μας κι εμάς, Πρόα!» παρακαλούσαν. «Είστε μικρά, τι να σας κάμω;» (Η πατρίδα μας, σελ. 76).**

Μετά τους γονείς, αυτός που έχει σημαίνουσα θέση στην οικογένεια είναι ο παππούς. Πρόσωπο σεβαστό, με μεγάλη εμπειρία από τη ζωή, αναλαμβάνει τα παιδιά από μικρή ηλικία με μέλημά του, τη μόρφωσή τους και την οικονομική τους εξασφάλιση: «*Ο παππούς μου ήταν πολύ γέρος και τον εσέβονταν όλοι, γιατί είχε ιδεί πολλά στη ζωή του και ήξερε πολλά» (Η πατρίδα μας, σελ. 11). Συνήθως παρουσιάζεται με πολλά εγγόνια, τα οποία έχει προνοήσει και τα έχει τακτοποιήσει, τουλάχιστον όσον αφορά στην προίκα: «Είναι ο παππούς της γενιάς. Έδωσε κόρες κι εγγονές στις γύρω καλύβες. Έχει δοσμένες και άλλες σε βουνά μακριά που δε φαίνονται. Όλες τις προίκισε και το βίός του δε σώνεται» (Ψηλά βουνά, σελ. 89).*

Ως χαρακτήρας είναι πάντα εύθυμος, χαρούμενος και περήφανος για την πολυπληθή οικογένειά του. Στους μικρούς λέει παραμύθια και πειράζει καλοπροαίρετα τους μεγάλους: «*Τα βράδυα συναζόμαστε όλοι γύρω στον παπού και κείνος ολόχαρος μας λέει θαυμαστά παραμύθια» (Η πατρίδα μας, σελ. 73), «Τον θυμούμαι τον παπού με τα πολλά του παιδιά, τις νύφες και τους γαμπρούς, τα εγγόνια και τα δισέγγονα. Τον θυμούμαι κάθε μεγάλη γιορτή του χρόνου, που σκόρπιζε τη χαρά και το γέλιο σε δικούς και σε ξένους... Τους πείραζε όλους μικρούς και μεγάλους» (Η πατρίδα μας, σελ. 140).*

Οι περισσότερες αναφορές των αναγνωστικών αναφορικά με τον παπού σχετίζονται με τη μόρφωση των παιδιών. Από τη μικρή τους ηλικία, τους γνωρίζουν τον κόσμο και τους μαθαίνουν γράμματα: «*Τα πέντε πρώτα χρόνια μου δεν έκαμα τίποτ' άλλο, παρά να παίζω και ν' ακούω τις συμβουλές του παπού... Όταν έγινα έξι*

χρονών, ο παππούς μου έμαθε την αλφαβήτα... Έπειτα μου άρχισε αριθμητική και μ' έμαθε να τραγουδώ» (Η πατρίδα μας, σελ. 14), «Σιγά σιγά ο παππούς μου, με μεγάλη τέχνη και υπομονή μ' έμαθε να συλλαβίζω... Όταν πήγαινε περίπατο ο παππούς μου, πάντα με έπαιρνε μαζί του. Εγώ όλο κοίταζα γύρω μου, όλο ρωτούσα και αυτός όλο μου έδειχνε, όλο μου εξηγούσε, όλο με μάθαινε» (Στα παλαιά χρόνια, σελ. 18-20). Φυσικά, στις γνώσεις περιλαμβάνονται οι συμβουλές και η ηθική διαπαιδαγώγηση: «Να γίνεις καλός άνθρωπος. Να' χεις τιμή και να κρατάς το λόγο σου» (Ψηλά βουνά, σελ. 220).

Ο παππούς είναι επίσης αυτός που επηρεάζει τις αποφάσεις της οικογένειας. Ακόμη και όταν οι γονείς δεν ενδιαφέρονται για τη μόρφωση του παιδιού, ο παππούς θα αγωνιστεί και τελικά θα τους αλλάξει άποψη: «Η μητέρα μου με ήθελε να γίνω γεωργός... Ο πατέρας όμως δεν ήταν σύμφωνος... Ο παππούς μου πάλι... ήταν της γνώμης να μάθω γράμματα» (Στα παλαιά χρόνια, σελ. 17), «Το σωστό είναι σωστό... Εδώ απάνω θα μείνει βλάχος σαν εμάς. Καλό ήταν να βγάλουν και τα Θανασαιίκα ένα γραμματικό» (Ψηλά βουνά, σελ. 216-218).

Μετά τον παππού, θέση έχει η γιαγιά. Δεν αναφέρεται τόσο συχνά και ο ρόλος της περιορίζεται στο νοικοκυριό και στην αφήγηση παραμυθιών. Ενδιαφέρον έχει το γεγονός ότι, εκτός από μια μικρή αναφορά στο βιβλίο «Στα παλαιά χρόνια»: «Η γιαγιά έγνεθε και κάποτε μας έλεγε και από κανένα παραμύθι, για να περάση η ώρα» (σελ. 75), εκτενείς περιγραφές υπάρχουν μόνο στο «Αλφαβητάρι με τον ήλιο»: «η γιαγιά έδινε ένα ρόδι για φιλί... πήγε μέσα για να ζυμώση... ζύμωνε, όλο ζύμωνε» (σελ. 13-18), «Η γιαγιά καθόταν κοντά στο τζάκι κι έγνεθε με τη ρόκα. Κάπου κάπου έριχνε κάστανα στη φωτιά... Η γιαγιά έγνεθε και άρχισε να λήη το παραμύθι» (σελ. 59-61).

Τελευταίο συγγενικό πρόσωπο που αναφέρεται είναι ο θείος. Δύο εικόνες μόνο δίνονται και αυτές είναι αντιφατικές μεταξύ τους. Από τη μια ο «καλός» θείος που όλοι τον περιμένουν από την ξενιτιά: «Το τι έγινε δεν περιγράφεται. Όλοι έκλαιγαν και γελούσαν μαζί και τον αγκάλιαζαν και τον φιλούσαν» (Οι τρεις φίλοι, σελ. 16-17), και από την άλλη, ο θείος ναυτικός τον οποίο όμως η ξενιτιά έχει σκληρύνει ώστε να θεωρείται «κακός» και παράξενος: «Τον εφοβόμουν πάντα το θείο μου. Ήταν άγριος και κακός σε μένα, όπως και στους ναύτες του» (Διγενής Ακρίτας, σελ. 190).

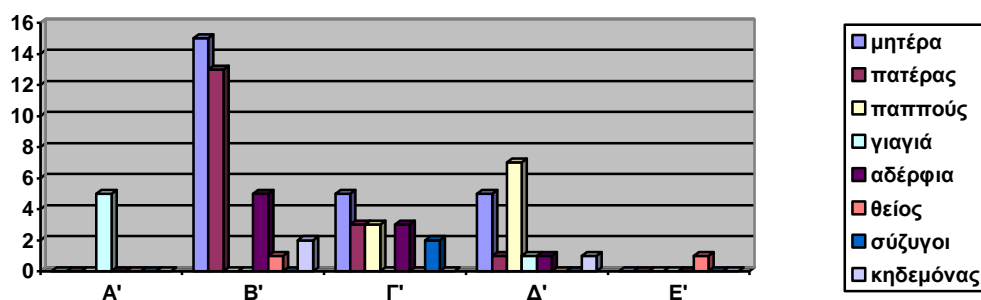
Πιο περιληπτικά, από όλες τις αναφορές που υπάρχουν στα αναγνωστικά, πρόκειται για ένα πρότυπο οικογένειας παραδοσιακό και πολυμελές, με τους γονείς,

τα παιδιά, τον παππού και τη γιαγιά. Όλοι έχουν τη δική τους θέση στην οικογένεια, έχουν σεβασμό ο ένας για τον άλλο, δείχνουν αγάπη και ενδιαφέρον.

Πιο συχνά περιγράφονται η μητέρα και ο πατέρας κυρίως στη Β' τάξη, όπου παρουσιάζεται και έντονο το δέσιμο ανάμεσα στα αδέρφια, ενώ στην Α' και Ε' δεν αναφέρονται καθόλου. Παράλληλα, στην Α' Δημοτικού κυρίαρχη θέση έχει η γιαγιά, σαν να έχει αυτή την ευθύνη ανατροφής του παιδιού, ενώ στην Ε' τάξη απλά εμφανίζεται ένας θείος. Ο παππούς είναι πρωταγωνιστής στην Γ' και Δ' Δημοτικού και ειδικά στα αναγνωστικά που μιλούν για την αρχαία εποχή, δηλαδή στα «Παλαιά χρόνια» και στην «Πατρίδα μας», ίσως επειδή στην ελληνική αρχαιότητα, ο παππούς είχε τον πρώτο λόγο στην ανατροφή των παιδιών.

Η σχέση του ζευγαριού είναι η λιγότερο προβαλλόμενη και κεντρικός άξονας είναι τα παιδιά. Φαίνεται ότι άποψη της κοινωνίας εκείνης της εποχής είναι να μη θίγονται οι σχέσεις που αφορούν το ζευγάρι. Οι μόνες σχέσεις που προβάλλονται είναι αυτές του πατέρα που εργάζεται και φροντίζει τα οικονομικά και της μητέρας που είναι μάνα και νοικοκυρά. Μεταξύ τους οι επαφές είναι περιορισμένες και αφορούν τον άντρα-αρχηγό του σπιτιού και τη γυναίκα που απλά υπακούει. Μοναδική παραφωνία αποτελούν οι αφηγήσεις για την κακή μητριά, ωστόσο, κι αυτές γίνονται μόνο στα πλαίσια παραμυθιών, ώστε να δείχνουν την απόσταση από την πραγματικότητα και εξάλλου, αυτή στο τέλος τιμωρείται.

Τέλος, έχει ενδιαφέρον το πώς αισθάνονται τα παιδιά για τους συγγενείς. Συμπονούν και υπεραγαπούν τη μητέρα, δείχνουν σεβασμό στον πατέρα και κατανοούν την αυστηρότητά του. Ως προέκταση αυτών, η γιαγιά είναι η καλή νοικοκυρά που λέει παραμύθια και ο παππούς υπεύθυνος για την ανατροφή και τη μόρφωση των παιδιών.

Γράφημα 4. Αναφορές στα μέλη της οικογένειας

2.2.3.2 Οι μορφές των διαπροσωπικών σχέσεων

Μιλώντας για διαπροσωπικές σχέσεις, εννοούμε τις σχέσεις που αναπτύσσονται ανάμεσα στα μέλη μιας κοινωνίας. Οι σχέσεις αυτές, είναι άλλοτε καλές, άλλοτε όχι. Στα αναγνωστικά προβάλλεται μια μεγάλη ποικιλία ανθρωπίνων σχέσεων, συνήθως μέσα από παραβολικές ιστορίες ανθρώπων, αλλά και ζώων, που απασχολούν κυρίως τις τάξεις της Β', Γ' και Δ' Δημοτικού. Ως επί το πλείστον, επαινούνται οι σωστές συμπεριφορές και τιμωρούνται οι αποκλίνουσες. Ωστόσο, προκαλεί ερωτηματικά η προβολή συγκεκριμένων ρατσιστικών προτύπων, που σχετίζονται με την καταγωγή ή τη φυλή.

Ξεκινώντας από τις ευνοϊκές διαπροσωπικές σχέσεις, συναντούμε πολλές ιστορίες, που αναφέρονται με σκοπό να διδάξουν και γι' αυτό στο τέλος υπάρχει το αντίστοιχο επιμύθιο. Πολλές από αυτές έχουν ως θέμα την ευγένεια και την καλοσύνη, στοιχεία που πάντα ανταμείβονται, όχι τόσο υλικά, αλλά ηθικά : *«Ο αντίλαλος σου στέλνει πίσω τα δικά σου λόγια... Αν έλεγες καλά λόγια, θα άκουγες καλά λόγια, μα είπες βρισιές και άκουσες βρισιές. Κατά πώς φερθής θα σου φερθούν»* (Αναγνωστικό Β' δημ., σελ. 25), *«Στον κυρ Στέφανο το χρωστούν πως ξεκίνησαν. Αυτός ο καλός άνθρωπος γύρισε από το δάσος, έδωσε το λόγο του στους γονείς τους πως θα πάει με τα παιδιά»* (Ψηλά βουνά, σελ. 16), *«...ωδήγησε τον ξένο ως την άκρη του χωριού. «Ευχαριστώ, παιδί μου» είπε ο ξένος, κι έβγαλε να του δώσει μια δραχμή. «Α, όχι, κύριε,» είπε ο Φώτης, «δε θέλω πληρωμή» ... έλεγε με το νου του ο ξένος: «Τι ευγενικό παιδί! Φαίνεται πως έχει καλή ανατροφή και από τους γονείς του και από το δάσκαλό του»»* (Αναγνωστικό Β' δημ., σελ. 27-28).

Η φιλοτιμία είναι ένα ακόμα στοιχείο που επαινείται: *« «Κυρία, τη βρήκα τη δεκάρα μου, πάρτε πίσω τη δική σας...» «Είσαι τίμιο και φιλότιμο κορίτσι, τέτοιο να είσαι πάντα και όλοι θα σε επαινούν»»* (Αναγνωστικό Β' δημ., σελ. 66), *«Η Μαρία γυρίζοντας από το σχολείο το απόγευμα βρήκε στο δρόμο ένα πορτοφολάκι... «Θα πάω να τις δώσω στον παπά... και όποιος το έχασε θα πάη να το πάρη...» Και ήταν περισσότερο ευχαριστημένη τώρα, παρά αν φορούσε παπούτσια αγορασμένα με χρήματα ξένα, σαν κλεμμένα»* (Αναγνωστικό Β' δημ., σελ. 66-67).

Ένα χαρακτηριστικό στοιχείο ανθρωπίνων σχέσεων, ειδικά στα παλαιότερα χρόνια ή στα επαρχιακά μέρη, ήταν η φιλοξενία και μάλιστα απλών περαστικών ή αγνώστων: *«Μας δέχτηκαν χαρούμενοι και γελαστοί ο τσοπάνης, η γυναίκα του και τα*

παιδιά τους. Δεν ήξεραν τι να πρωτοκάμουν για να μας ευχαριστήσουν. Μας φίλεψαν αφρόγαλα, γιαούρτι, μωζήθρα και φρέσκο τυρί» (Αναγνωστικό Γ' δημ., σελ. 117), «Πολύ ευχαρίστως» λέει ο πατέρας μου. Νόμιζε πως είναι φίλος μου, αλλά και την αλήθεια να ήξερε, όχι δεν θα έλεγε. Τον ζένιο Δία τον εσεβόταν πολύ ο πατέρας μου» (Η πατρίδα μας, σελ. 73).

Η αγάπη και η αλληλοβοήθεια φαίνονται μέσα στον κόσμο των ανθρώπων, αλλά και των ζώων: «Πώς η Φανή και ο Βάσος δείχνουν την αγάπη τους σε μια καρδερίνα» (Αναγνωστικό Β' δημ., σελ. 32-34), «Πώς ένα άλογο και ένας σπουργίτης βοηθούν ο ένας τον άλλο» (Αναγνωστικό Β' δημ., σελ. 37-38). Φυσικά, η βοήθεια ποτέ δεν χρειάζεται να πληρωθεί χρηματικά: ««Το καλό που έκαμες δεν πληρώνεται... Πάρε όσα έχω, δέκα χιλιάδες». Το παλικάρι του ρίχνει μια ματιά, που έδειχνε λύπη και περιφρόνηση μαζί. «Δώσε τις στον πατέρα του παιδιού, που έχει μεγαλύτερη ανάγκη από μένα», είπε» (Η πατρίδα μας, σελ. 159).

Το σχολείο θεωρείται άκρως σημαντικό. Όταν ένα παιδί είναι φιλότιμο και εργατικό, και η οικογένειά του δεν μπορεί να το στείλει να σπουδάσει, θα βρεθεί κάποιος πιο πλούσιος, που θα αναγνωρίσει τη θέληση του παιδιού και θα το ενισχύσει οικονομικά να μορφωθεί: «Είναι πιστό και υπάκουο παιδί. Θα τον προστατέψω να μάθη γράμματα και άμα μεγαλώσει θα τον διορίσω διευθυντή σε όλα εδώ τα κτήματά μου» (Αναγνωστικό Β' δημ., σελ. 51-52), «Ο πλούσιος ρώτησε για το παιδί. Έμαθε πως ήταν από τα καλύτερα του σχολείου, αλλά πολύ φτωχό και δυστυχισμένο. Και το βράδυ αμέσως έστειλε στο φτωχόσπιτο γιατρό και γιατρικά και ό,τι άλλο χρειαζόταν» (Αναγνωστικό Β' δημ., σελ. 12), «Ο κύριος Μάρκος, το αφεντικό του, αγαπούσε τον Πέτρο και τον έστειλε στο βραδινό σχολείο για να μάθη γράμματα» (Αναγνωστικό Β' δημ., σελ. 9-10).

Φυσικά, από τα σημαντικότερα στοιχεία είναι και η φιλία, κάτι που αναγνωρίζεται και από τα μικρά παιδιά: «Όταν έφαγα αρκετά, τότε θυμήθηκα πόσο άσχημα φέρθηκα στο Θεαγένη. Δεν τον προσκάλεσα να φάη γλυκά κι εκείνος. Τάχα του φτιάχνει γλυκά ο κηδεμόνας του;» (Η πατρίδα μας, σελ. 47-48), «Δεν ήταν σωστό, ένα τέτοιο παλικάρι να πεθάνη με τη λύπη στην καρδιά. Έσκυψα και φώναξα κοντά στο αυτί του δυνατά: «Εγώ θα γίνω αδερφός της!» (Αναγνωστικό Γ' δημ., σελ. 110), «Δεν έχω χρήματα» είπε με σιγανή φωνή ο Πέτρος, «Καλέ τι λες! Και σκοτίζεσαι γι' αυτό; Έλα, το χέρι σου και δρόμο. Σε παίρνω χάρισμα!» (Πέτρος Λάρας, σελ. 25).

Η φιλία δεν παρουσιάζεται μόνο ως στοιχείο των ανθρώπων, αλλά χαρακτηρίζει και το ζωικό βασίλειο: «*«Αδέρφια, ελάτε γρήγορα να με βοηθήσετε. Βρήκα ένα μεγάλο σπειρί κριθάρι μα δεν μπορώ να το κουβαλήσω μονάχος μου στη φωλιά».* «*Με όλη μας την καρδιά να σε βοηθήσουμε, αδερφέ μας*», είπαν τα μυρμήγκια» (Αναγνωστικό Β' δημ., σελ. 18), «*Το αδύνατο χελιδονάκι είχε δεξιά και αριστερά δυο μεγάλα χελιδόνια που το φρόντιζαν και το βοηθούσαν. Έτσι πέρασε τη μεγάλη θάλασσα κι έφτασε στο ζεστό τόπο*» (Αναγνωστικό Β' δημ., σελ. 21).

Και στις περιπτώσεις όμως που κάποιος δεν εμφανίζει σωστή συμπεριφορά, στο τέλος τιμωρείται. Κατακριτέα χαρακτηριστικά θεωρούνται η πονηριά: «*Η αλεπού λέει: «Εδώ χρειάζεται πονηριά. Ας κοιτάξω με την ζυπνάδα μου να τον φέρω κάτω αυτόν τον ορεχτικό κυρ Κουκουρίκο!»... Μα ο σκύλος είχε ζυπνήσει, χίμηξε... και την άρπαξε από το λαιμό*» (Αναγνωστικό Β' δημ., σελ. 58-59) και κυρίως η περηφάνια: «*Να θυμάσαι τι έπαθες και να μην υπερηφανεύεσαι. Όπου ψηλά κοιτά / πάντα στραβοπατά / Όποιος θέλει να παινιέται / μόνος του κατηγοριέται*» (Αναγνωστικό Β' δημ., σελ. 28-29), «*Ο νικητής (ενν. πετεινός) όμως υπερήφανος για τη νίκη του... φώναζε με καμάρι: «Με βλέπετε; Εγώ είμαι ο νικητής, που έκανα τον εχθρό μου να φύγει σε κακό χάλι. Ποιος με φτάνει στην παλικαριά; Εγώ νικώ όλα τα πετούμενα. Όποιος του βαστά, ας έρθη! Κανένα δε φοβούμαι!».* Την ώρα εκείνη ένας αετός... βλέπει τον πετεινό, τον αρπάζει με τα νύχια του και τον φέρνει στην φωλιά του» (Αναγνωστικό Β' δημ., σελ. 29-30), «*Είπ' ο καπνός μια μέρα: / «Μεγάλος θα γενώ, / θ' ανέβω στον αέρα / θα πάω στον ουρανό / ... / Μα έξαφνα φυσάει / αγέρι σιγανό, / και πριν στα ύψη φέρη / το μαύρο του κορμί / δυνάμωσε τ' αγέρι / τον σκόρπισε μ' ορμή*» (Αναγνωστικό Β' δημ., σελ. 28-29).

Αυτό που επαινείται ακόμα περισσότερο από μια σωστή συμπεριφορά είναι η συγχώρεση και η μετάνοια: «*Τι ήταν αυτό που έκαμες, Στάμο; Έτσι μιλούν στους μεγαλύτερους! Ας είναι, κοίταξε να τον βρης τον καπετάν Βαγγέλη μοναχό και να του ζητήσης συχώρεση*» (Η πατρίδα μας, σελ. 145). Ακόμα κι αν κάποιος πέσει σε κάποιο σφάλμα, πρέπει να έχει το θάρρος να αντιμετωπίσει το λάθος του και να το διορθώσει: «*Ένα παιδί άφησε το παιχνίδι, πήγε από πίσω από τον κουτσό, έκανε πως κούτσαινε κι αυτό και τον περίπαιζε. Τ' άλλα παιδιά γελούσαν... Την ώρα εκείνη περνούσε από το δρόμο ο παπάς του χωριού και είπε στο κακό παιδί: «Πήγε στρατιώτης στον πόλεμο, και στη μάχη μια σφαίρα του έσπασε το πόδι...» Το παιδί αυτό δεν περιέλασε πια κανένα σε όλη τη ζωή του*» (Αναγνωστικό Β' δημ., σελ. 25-

26). Μεγάλη γενναιοψυχία όμως δείχνει η κατανόηση και η συγχώρεση: «Αφήστε τον πια ήσυχο. Του φτάνει η συμφορά του. Αυτό που έπαθε του έγινε, πιστεύω, μάθημα κι ελπίζω πως με τον καιρό θα διορθωθεί. Όσοι έχουν ευγενική ψυχή είναι γενναιόψυχοι και συγχωρούν. Τα δάκρυα που χύνει αυτήν τη στιγμή δείχνουν πως μετάνιωσε» (Στα παλαιά χρόνια, σελ. 180), « «Κύριε, δε φταίει ο Θέμος, εγώ τον έσπρωξα, εμένα τιμωρήσετε». «Είπες με θάρρος την αλήθεια, αυτό δείχνει πως δεν έχεις κακή ψυχή. Φάνηκες μονάχα ασυλλόγιστος και είμαι βέβαιος πως δε θα το ξανακάμης, γι' αυτό σε συχωρώ και σένα!» (Αναγνωστικό Β' δημ., σελ. 56-57).

Μια διαφορετικού τύπου σχέση είναι αυτή ανάμεσα σε αφέντη και αιχμάλωτο. Ο αφέντης ποτέ δεν έχει άσχημο χαρακτήρα προς τον αιχμάλωτο, αντίθετα τον συμπονά, τον αγαπά και είναι γενναιόδωρος απέναντί του: «Τους αιχμαλώτους έχω τη γνώμη να μην τους σκοτώσουμε. Ας μείνουν εδώ στο νησί, εδώ η εργασία θα τους διορθώσει» (Πέτρος Λάρας, σελ. 129). Και από την πλευρά του ο αιχμάλωτος αισθάνεται χρέος του να προστατεύσει το αφεντικό του και να εργαστεί γι' αυτό, κάτι που κάνει με πολλή αγάπη: «Κλαίοντας ήρθε τότε ο Παρασκευάς και είπε: «Κύριε... κύριε... πρέπει να... Έκλαιγε γιατί ν' αποχωριστή από τον αγαπημένο του κύριο... Καλύτερα να πεθάνω, παρά να ζήσω χωρίς εσένα» (Πέτρος Λάρας, σελ. 132-133), «Ο Πέτρος Λάρας είναι και θα μείνη κύριος του νησιού. Θα τον ακούμε σε ό,τι μας προστάζει. Έχουμε χρέος να είμαστε τίμιοι και εργατικοί, να υπερασπιζόμαστε τον αρχηγό μας» (Πέτρος Λάρας, σελ. 122).

Πολύ ενδιαφέρουσα σχέση φαίνεται να δημιουργείται ανάμεσα σε φτωχούς και πλούσιους. Ο μεν φτωχός ποτέ δεν αισθάνεται μειονεκτικά, είναι δυνατός και συχνά περιφρονεί τα πλούτη και τη ματαιοδοξία: «Εγώ είμαι ίσος μ' εσένα κι ας είμαι φτωχός. Και θα γίνω καλύτερός σου, γιατί θα δουλέψω και με τον ιδρώτα μου θα γίνω πλούσιος» (Οι τρεις φίλοι, σελ. 26-27), «Καθώς βλέπω του αρέσουν του πατέρα σου οι κόλακες... Αν είναι έτσι, ποτέ μου δε θα ήθελα ν' ανήκω σ' αυτήν την τάξη» (Η πατρίδα μας, σελ. 39). Οι δε πλούσιοι δεν υπερηφανεύονται, αντίθετα θέλουν να βοηθούν τους φτωχούς με κάθε τρόπο, είναι πονετικοί και κάνουν ελεημοσύνες: «Όσοι είναι πονετικοί τους λυπούνται τους καημένους τους φτωχούς και τους βοηθούν όπως μπορούν» (Αναγνωστικό Β' δημ., σελ. 35), «Να κάνουμε καλοσύνες, να δείχνουμε την αγάπη μας στους δυστυχισμένους» (Αναγνωστικό Β' δημ., σελ. 72), «Ένας πονετικός πλούσιος το είχε μεγάλη χαρά να κάνει καλοσύνες σε φτωχούς και δυστυχισμένους. Μια μέρα θέλησε να διαλέξει τρία φτωχά παιδιά και να φροντίσει για

την ανατροφή και για την πρόοδό τους... Με την προστασία του ευεργέτη τους έγιναν καλοί άνθρωποι, ευτύχησαν και μαζί τους ευτύχησαν και οι φτωχές τους οικογένειες» (Αναγνωστικό Β' δημ., σελ. 103-104), «Τις δωρεές σου και τις τιμές που θέλεις να μου δώσεις, δώσε τα στους φτωχούς στρατιώτες... Εκεί τον έθαψε με τιμές και δόξες, και μοίρασε χρήματα στους φτωχούς και στα μοναστήρια για την ψυχή του» (Διγενής Ακρίτας, σελ. 168, 174).

Η προβολή της συλλογικότητας ήταν ένα στοιχείο για το οποίο κατηγορήθηκαν τα αναγνωστικά, ότι προβάλλουν τα πρότυπα των ανερχόμενων τότε Soviet: «εδιδάχθησαν οι μαθηταί να μην φροντίζουν περί των γονέων των, αλλά μόνον περί της κοινότητος αυτών, του Soviet...ουδαμού εις το σχεδιογράφημα τούτο φαίνεται η θρησκεία, φαίνεται ότι κατηγορήθη και εις την κοινότητα ή το Soviet των παιδιών τούτων, όπως και εις τα των συντρόφων εν Ρωσία...»³⁸. Η έννοια της συντροφικότητας και της ομαδικής εργασίας και η σημασία τους για το κοινωνικό καλό είναι φανερές κυρίως στα «Ψηλά βουνά»: «Ο δρόμος δε γίνεται μόνο για λίγους ανθρώπους. Τον φτιάχνουν λίγοι και τον χαίρονται όλοι. Ο δρόμος είναι για όλον τον κόσμο. Είναι για τον πλούσιο και τον φτωχό, για τον άρχοντα και τον ζητιάνο» (σελ. 60), «Εσύ κι οι σύντροφοί σου απόψε φυλάγετε το δάσος από τους εχθρούς του» (σελ. 105), «Καθένας εργάστηκε για τον εαυτό του, αλλά και για όλους, όλοι πάλι δούλεψαν για τον ένα. Έτσι έκαμαν εκείνο που λέμε κοινότητα... Τότε η μικρή τους κοινότητα θα γίνει παράδειγμα για πολλές άλλες» (σελ. 52).

Το πνεύμα της συλλογικότητας βρίσκεται και στην καθημερινή ζωή των μαθητών μέσα στο σχολείο: «Στη στιγμή συλλογίστηκαν ποιος ξέρει τα περισσότερα γράμματα και διάλεξαν το Δημητράκη. Αυτός θα διαβάξει το βλαχόπουλο» (Ψηλά βουνά, σελ. 87). Η ενότητα ανάμεσα στους συμμαθητές αφορά και τη συμπεριφορά τους. Όλοι πρέπει να είναι μια ομάδα, για να δρουν μαζικά. Όποιος διαφέρει, ακόμα κι αν κάνει το σωστό, κρίνεται αρνητικά και αποκλείεται: «Τόσο ιερό μου φαινόταν το σχολείο και τόσο άπρεπο το φέρεσίμο τους, που συλλογίστηκα να τους μαρτυρήσω στο δάσκαλο. Μα δεν το έκαμα, γιατί είδα ένα άλλο συμμαθητή μου αντίκρυ να με κοιτάζει περιγελαστικά» (Η πατρίδα μας, σελ. 22), «Μενεκράτη, εξηγήσου... Οι συμμαθητές σου κι εγώ θα σε συμπαθήσουμε, αν ομολογήσης την αλήθεια» (Η πατρίδα μας, σελ. 89).

38. Γ. Χατζηδάκις: Γεννηθήτω φως – ο μαλλιαρισμός εις τα δημοτικά σχολεία, «Φυλλάδιο», Αθήνα, 1929, σ.48, κατά Σ. Μπουζάκη, Νεοελληνική ...,ό.π., σελ. 75.

Ενδιαφέρουσες είναι και οι επαφές μεταξύ γειτόνων. Από όλα τα παραδείγματα, μόνο μια αναφορά καταγράφεται, όπου η γειτονία είναι ευνοϊκή: *«Τον είχα του χεριού μου τον Μπαρμπα-γιώργη το γείτονά μας, το γλυκομίλητο με την καλή του την καρδιά»* (*Η πατρίδα μας*, σελ. 210). Στις περισσότερες περιπτώσεις, δημιουργούνται προβλήματα που αφορούν τα όρια των οικοπέδων ή των κτημάτων και την καταπάτησή τους από τις δύο πλευρές που διεκδικούν το μερίδιό τους. Συχνά καταλήγουν στο δικαστήριο, ακόμα κι αν τους δένει συγγενική σχέση: *«Την αχλαδιά που είναι στο σύνορο, την ξέρουν όλοι πως είναι δική μου...»* *«Η αχλαδιά γέρνει περισσότερο στο δικό μου κτήμα. Είναι δική μου και θα την κερδίσω»* (*Η πατρίδα μας*, σελ. 188), *«Θέλω να πιάσω εκείνο το παλιόπαιδο που μπήκε στο ξένο αμπέλι, να το τσακίσω στο ξύλο!... Καλός παππούλης και του λόγου σου! Μαθαίνεις τ' αγγόνια σου να κλέβουν τα ξένα σταφύλια!»* (*Αναγνωστικό Γ' δημ.*, σελ. 7). Πολλοί από τους συγχωριανούς είναι γνωστοί για κάποιο ιδιαίτερο στοιχείο του χαρακτήρα τους και μάλιστα σε πολλούς βγάζουν και παρατσούκλια: *«Γείτονά του δεν άφηγε απείραχτο ο Αντώνης ο Κατσιβούλης. Όλο και φιλονικούσε για τα σύνορα της σταφίδας του.»* (*Η πατρίδα μας*, σελ. 131), *«Ζαβοπαναγής ήταν με τ' όνομα. Για το πείσμα του μπορούσε να χαλάσει το χωριό. Όλα τα κοινοτικά έργα τα κυνήγησε.»* (*Ψηλά βουνά*, σελ. 74).

Οι καβγάδες είναι συχνοί είτε πρόκειται για γείτονες, είτε για συγχωριανούς: *«Αφού τον έχω δρόμο κι εγώ και συ, δεν πρέπει λοιπόν εμείς να τον διορθώσωμε στο χαλασμένο μέρος;»* *«Να τον φτιάσουν οι απάνω χωριανοί. Τι μου κάθονται;»* (*Ψηλά βουνά*, σελ. 56-57). Ακόμα και μεταξύ αγνώστων μπορεί να δημιουργηθούν προστριβές: *«Το κοπάδι πηγαίνει τώρα με βία κατά το ποτάμι... μα τότε ένα άλλο παιδί πετά λιθάρια πολλά και φωνάζει... Το παιδί με το κοπάδι θύμωσε πολύ. Πήρε ένα ξύλο και χύθηκε κατά το ξένο παιδί. Το έπιασε με δύναμη και το τίναξε χάμω. Τότε σήκωσε το ξύλο...»* (*Αλφαβητάρι με τον ήλιο*, σελ. 27-28). Το ζωικό βασίλειο δεν εξαιρείται από τους καβγάδες: *«Δυο κατσίκες ανταμώθηκαν μια φορά απάνω σ' ένα στενό γεφύρι...Το μάλωμα βάσταζε αρκετή ώρα με πολύ πείσμα... Χτυπούσαν τα κέρατά τους άγρια και θυμωμένα. Αλλά το γεφύρι ήταν στενό και γκρεμίστηκαν και οι δυο»* (*Αναγνωστικό Β' δημ.*, σελ. 23-24).

Οι διακρίσεις και τα προσβλητικά σχόλια μεταξύ συμπολιτών συναντιούνται αρκετές φορές στα αναγνωστικά. Αυτά μπορεί να έχουν σχέση, είτε με το φύλο, καθώς η γυναίκα θεωρείται κατώτερη: *«Είναι πολύ άπρεπο να καθόμαστε, όταν*

εμπρός μας στέκονται γυναίκες». «Τι λες εκεί! Γυναίκα και η Γλυκέρα, που ξενοδολεύει για να ζήσει!» (Η πατρίδα μας, σελ. 78), είτε με την καταγωγή. Η «χωριάτικη» καταγωγή είναι χαρακτηριστικό που προκαλεί περιφρόνηση στους ανθρώπους της πόλης και συναίσθημα κατωτερότητας στους ίδιους: «...δείξε σ' αυτόν το χωριάτη πως τρέχεις καλύτερά του...», «Πώς φαίνεσαι, καημένε, πως είσαι χωριάτης!» (Η πατρίδα μας, σελ. 49, 56), «Με είχε πιάσει φόβος μη φανώ γελοίος, εγώ το χωριατόπουλο, που δεν είχα τους ευγενικούς τρόπους των Αθηναίων» (Στα παλαιά χρόνια, σελ. 36).

Άλλες φορές, η προέλευση από μια συγκεκριμένη πόλη προκαλεί αντιπαλότητα. Εφόσον κάποιες ιστορίες εκτυλίσσονται στην αρχαία Αθήνα, η οποία βρισκόταν σε σύγκρουση με άλλες πόλεις, όπως η Σπάρτη, θεωρείται φυσικό και ανάμεσα στους κατοίκους να υπάρχουν διακρίσεις αναφορικά με το χαρακτήρα και τον τρόπο ζωής: « «Στη Σπάρτη, την πατρίδα μου μεθούν τους είλωτες για να βλέπουν τα παιδιά τα χάλια τους και να σιχαινούνται το μεθύσι»... «Μα εμείς οι Αθηναίοι και χωρίς τέτοια μαθήματα το έχουμε φυσικό να σιχαινόμαστε το μεθύσι»» (Η πατρίδα μας, σελ. 51), «Αυτός υπόφερε τα χτυπήματα σαν αληθινός Σπαρτιάτης. Μόνο που προσπαθούσε να δείξη περισσότερο θάρρος απ' ό,τι έπρεπε» (Η πατρίδα μας, σελ. 25-26), « «Δε σου επιτρέπω να βρίζεις αυτήν τη γυναίκα. Οι Σπαρτιάτες, άντρες και γυναίκες, στην τιμιότητα δεν έχουν ταίρι...» «Μα γιατί σου κακοφαίνεται;... Μήπως εσείς οι Σπαρτιάτες την κλεψιά δεν την έχετε προτέρημα;» (Στα παλαιά χρόνια, σελ. 70-71).

Ένα στοιχείο που προκαλεί ερωτηματικά είναι η αντιμετώπιση που έχουν οι ξένοι λαοί, ειδικά οι μελαψοί, στα δύο αναγνωστικά «Οι τρεις φίλοι» και «Πέτρος Λάρας». Η λέξη «άγριος» χαρακτηρίζει κάθε στοιχείο που είναι διαφορετικό για τα δεδομένα των πρωταγωνιστών. Αυτοί οι «άγριοι» εμφανίζονται να κάνουν πειρατείες, να κρατούν αιχμαλώτους, να χορεύουν έντονα και να φωνάζουν δυνατά. Οι σκηνές μάλιστα που περιγράφονται είναι ιδιαίτερα βίαιες: «Στην παραλία, κάπου δέκα άγριοι, γυμνοί, με φτερά στολισμένοι στο κεφάλι, είχαν ανάψει μεγάλη φωτιά και χόρευαν σαν τρελοί γύρω της. Οι φωνές τους ακούγονταν άγριες σαν σκουζίματα θηρίων. Μπροστά τους ένας σκλάβος τους είναι δεμένος με τα χέρια πίσω, φωνάζει, κλαίει, πολεμά να ξεφύγει, μα του κάκου. Ένας άγριος σηκώνει το χέρι του και με το κοντάρι που κρατά τον χτυπά στο κεφάλι» (Οι τρεις φίλοι, σελ. 145), «Έξαφνα βλέπει γυμνούς, μελαψούς

ανθρώπους και χόρευαν στριφογυρίζοντας γύρω στη φωτιά... Μισοσβησμένη φωτιά, ανθρώπινα κεφάλια και ανθρώπινα κόκαλα! Έφριξε!» (Πέτρος Λάρας, σελ. 94-95).

Σε αυτές τις περιπτώσεις, οι μικροί πρωταγωνιστές ορμούν με πρώτη σκέψη να ελευθερώσουν τους αιχμαλώτους. Αυτοί, ευγνώμονες, δέχονται με ευχαρίστηση τα νέα τους αφεντικά: «Πήγαμε τότε κοντά τους και τους λύσαμε. Ήταν μαύροι... Ο γέρος έπιασε το πόδι μου, το έβαλε πάνω στο κεφάλι του... για να δείξει πως θα είναι σκλάβοι μας... Οι δύο άγριοι που σώσαμε δεν ήξεραν πώς να μας ευχαριστήσουν. Με μεγάλη χαρά έτρεχαν να κάνουν ό,τι τους λέγαμε» (Οι τρεις φίλοι, σελ. 150-151), «Μεμιάς, τότε πέφτει στα πόδια του Πέτρου, φιλεί το χόμα, του πιάνει το δεξί πόδι και το βάζει στη ράχη του, σα να ήθελε να πιη: «είσαι ο κύριός μου». Ο Πέτρος τον χαϊδεύει και του μιλεί φιλικά και τρυφερά» (Πέτρος Λάρας, σελ. 95). Επόμενο βήμα είναι ο «εκπολιτισμός» των αιχμαλώτων, ώστε να επικοινωνούν: «Θα μάθω τον άγριό μου ελληνικά μα με τρόπο που να καταλαβαίνει ό,τι μαθαίνει» (Πέτρος Λάρας, σελ. 96). Φυσικά, οι υπόλοιποι «κακοί άγριοι» τρέπονται σε φυγή, φοβισμένοι από την επίθεση που δέχτηκαν: «Νομίζουν πως ο ίδιος ο Θεός κατέβηκε και τους τιμωρεί. Κοίταζε πώς βλέπουν στον ουρανό φοβισμένοι» (Οι τρεις φίλοι, σελ. 149).

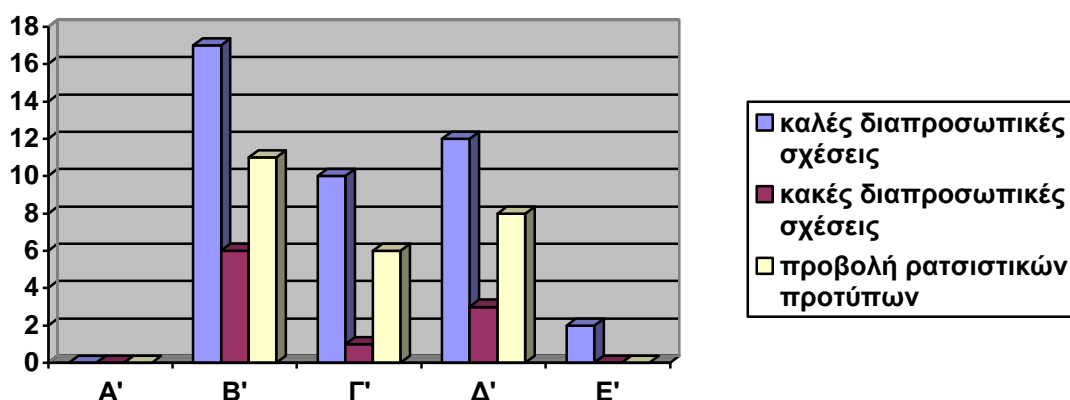
Στα «Ψηλά βουνά» ως «άγριοι» αναφέρονται οι κάτοικοι μιας συγκεκριμένης περιοχής, οι Πουρναρίτες, οι οποίοι, αγράμματοι καθώς είναι, λυμαινούνται τα δάση και προκαλούν καταστροφές: «Οι Πουρναρίτες το είχαν επάγγελμα να ζουν ρημάζοντας το δάσος... Γκρεμίζουν τον έλατο... καίνε τους θάμνους ως και τα δέντρα για να κάμουν χωράφια... μπήκαν στο δάσος, όπως το σκουλήκι μπαίνει στον κάμπο και το σαράκι στο ξύλο» (σελ. 96-98), φοβούνται το άγνωστο: «Καθώς έχουν μείνει άγριοι κι αγράμματοι χωριάτες, ο φόβος τους τα μεγαλώνει όλα. Και πιστεύουν όλα όσα φοβούνται» (σελ. 106-108) και τελικά οι ίδιοι είναι υπεύθυνοι για την τιμωρία τους: «Αφού δεν άφησαν ρίζα ξερή στις ράχες, ποιος τους έφταιξε; Οι ίδιοι το 'φεραν το νερό που τους έπνιξε» (σελ. 195).

Τέλος, στα πλαίσια αυτών των φυλετικών διακρίσεων, στα «Ψηλά βουνά» πάλι εμφανίζεται ο όρος «Αράπης», σύμβολο του κακού που κατοικεί στα βουνά, του άγνωστου που επιφέρει φόβο: «Είναι ένας μεγάλος αράπης που έχει τη σπηλιά του εκεί απάνω σ' ένα βράχο» (σελ. 10), «Ο Αράπης θα είναι στην κορφή, θα κοιμάται... Θα μας ακούσει που ανεβαίνουμε... Θα μας αρπάξει, θα μας ρίξει κάτω σε καμιά σπηλιά κατασκότεινη.» (σελ. 147), «Η ώρα του η κακή του, το ζόρκι να τον πιάσει! Αράπης είναι, μακριά από δω... Μαύρος, κατάμαυρος, ένας τόσοσ αράπης!» (σελ. 76).

Συνολικά, σε όλα τα αναγνωστικά, οι καλές διαπροσωπικές σχέσεις και η σωστή συμπεριφορά επαινούνται, σε όλες τις τάξεις και κυρίως στη Β΄ Δημοτικού. Η φιλία, η αλληλοβοήθεια, ο σεβασμός, η συγχώρεση είναι στοιχεία που προβάλλονται ευρέως, μέσα από παραβολικές ιστορίες ανθρώπων και ζώων.

Οι αποκλίνουσες συμπεριφορές, όπως η περηφάνια και η πονηριά, είναι σαφώς λιγότερες, προβάλλονται επίσης μέσα από ιστορίες, και συχνά ακολουθεί επιμύθιο, ώστε να είναι ξεκάθαρο ότι αυτού του είδους οι συμπεριφορές τιμωρούνται. Οι τάξεις που τις περιλαμβάνουν είναι οι Β΄, Γ΄ και Δ΄ Δημοτικού. Στις κακές διαπροσωπικές σχέσεις συμπεριλαμβάνουμε και τους καβγάδες και την αντιπαλότητα μεταξύ γειτόνων, αλλόφυλων και πολιτών από διαφορετικές πόλεις, στοιχεία καθαρά καθημερινά.

Υπάρχουν όμως και πολλές αναφορές στα τρία από τα αναγνωστικά, δηλαδή στα «Οι τρεις φίλοι», «Πέτρος Λάρας» και «Ψηλά βουνά», όπου εμφανίζονται πολλά στοιχεία ρατσιστικών προτύπων σχετικά με άλλες, άγνωστες φυλές και κυρίως τους μαύρους. Οι ονομασίες που αποδίδονται, όπως «άγριος», «αγραμματος» και «αράπης», είναι αρκετά ακραίες, η παρουσία τους στις ιστορίες πολύ τρομακτική και πάντα στο τέλος είναι οι χαμένοι, αφού είτε διώχνονται από τους γηγενείς, είτε «εκπολιτίζονται».

Γράφημα 5. Αναφορά διαπροσωπικών σχέσεων και προβολή ρατσιστικών προτύπων

2.2.4 Οι θρησκευτικές αναφορές στα νέα βιβλία

Η θρησκεία μέσα στα αναγνωστικά, η οποία αποτέλεσε θέμα έντονων διαπληκτισμών ανάμεσα σε πολέμιους και υπέρμαχους της μεταρρύθμισης του 1917, αποτελεί ένα από τα επίμαχα θέματα. Τα ερωτήματα της διαμάχης είναι κυρίως: «γίνονται αναφορές για τη θρησκεία ή όχι;», «παροτρύνεται το παιδί στη χριστιανική πίστη ή απομακρύνεται;». Η επεξεργασία των δεδομένων της έρευνας που ακολουθεί παρουσιάζει ποια από τις δύο πλευρές φαίνεται να είναι πιο κοντά στην πραγματικότητα.

2.2.4.1 Η θέση της θρησκείας στην καθημερινή ζωή

Το κυριότερο επιχείρημα το οποίο πρόβαλλαν οι αντίθετοι στη μεταρρύθμιση του 1917 και στα νέα αναγνωστικά ήταν η απουσία αναφορών στη θρησκεία και ο αντιχριστιανικός τους χαρακτήρας. Χαρακτηριστικά η Γ. Καζαντζάκη αναφέρει: «εξώρισαν από τα βιβλία του Κράτους, τη Θρησκεία και την Πατρίδα»³⁹. Ωστόσο, μέσα από την έρευνα, φαίνεται ακριβώς το αντίθετο. Η θρησκεία είναι η κατηγορία στην οποία ανήκουν οι περισσότερες καταγραφές. Οι πρωταγωνιστές των ιστοριών είναι πάντα βαθιά θρησκευόμενοι, πιστεύουν στη δύναμη του Θεού, προσεύχονται και πηγαίνουν συχνά στην Εκκλησία. Κυρίαρχη είναι η θεοκρατική αντίληψη ότι ο Θεός έχει κατασκευάσει τον κόσμο και ότι αυτός παίζει σημαντικό ρόλο στα πάντα. Αυτός κοιτάζει πάντα από ψηλά και κρίνει το σωστό και το άδικο, και όταν πρέπει, τιμωρεί.

Από την αρχαιότητα, οι θεοί είχαν πρωταγωνιστικό ρόλο στη ζωή των ανθρώπων. Ήταν αυτοί που βοηθούσαν και προσέφεραν με αγάπη ό,τι μπορούσαν στο ανθρώπινο γένος: «*Η ελιά είναι ξεχωριστό δέντρο. Μας τη χάρισε η Αθηνά*» (Στα

39. Καζαντζάκη, Γαλ.: Ζ. Παπαντωνίου, «*Τα Ψηλά Βουνά*» (κριτικό σημείωμα), Αθήνα 1919, σελ.12, κατά Αχ. Γ. Καψάλη, Δ. Φ. Χαραλάμπους, *Σχολικά ...,ό.π.*, σελ. 59.

ευχαριστούμε, Διόνυσε, για το γλυκό κρασί που μας δίνουν κάθε χρόνο τα πλατύφυλλά σου κλήματα» (Στα παλαιά χρόνια, σελ. 133).

Η πίστη των ανθρώπων είναι πάντα βαθιά. Από τη στιγμή της γέννησής τους και μέχρι το θάνατο, ο Θεός τους φροντίζει και τους προστατεύει: «Έτσι έκαμε ο Θεός τον κόσμο. Ο πάνσοφος Θεός τον έκαμε πολύ καλύτερο απ' ό,τι εμείς νομίζουμε... Ο Θεός είναι ο πατέρας όλων μας. Αυτός φροντίζει για μας νύχτα και μέρα» (Αναγνωστικό Β' δημ., σελ. 119-120), «Ο Θεός του είχε βάλει μέσα του μια δύναμη να φυτρώση και η δύναμη αυτή ζύπνησε και ο σπόρος έβγαλε ρίζες» (Αναγνωστικό Β' δημ., σελ. 84). Αυτός είναι παρών στις πιο δύσκολες στιγμές του κάθε πιστού ατόμου και το βοηθά να ξεπεράσει όλα του τα προβλήματα: «Ο Θεός, που θέλει και φυτρώνουν άγρια μήλα στα δάση για να τρέφονται οι πεινασμένοι, κείνος την πήγε σ' ένα δέντρο φορτωμένο με καρπούς» (Οι τρεις φίλοι, σελ. 126), «Παρακαλούσε τη θεά να κάμη καλά την εγγονούλα της. Η θεά τη λυπήθηκε, η εγγονή της γύρισε στο καλύτερο» (Στα παλαιά χρόνια, σελ. 83), «Ο Θεός τη λυπήθηκε την καλή μάνα και το παιδάκι γλίτωσε» (Αναγνωστικό Β' δημ., σελ. 4), «Εγώ είμαι άγγελος Κυρίου, στάληκα για να σου πω πως τέλειωσαν πια τα βάσανά σου» (Αναγνωστικό Γ' δημ., σελ. 96), «Να που ο Θεός δε μας άφησε να χαθούμε» (Η πατρίδα μας, σελ. 126), «Ο αμπελουργός απελπίστηκε, δεν μπορούσε να ζήση πια και παρακάλεσε το Θεό να τον απαλλάξη από τέτοια ζωή. Ο Θεός τον άκουσε και τον έκαμε πουλί» (Η πατρίδα μας, σελ. 137).

Η θεϊκή δύναμη μπορεί να κάνει τα πάντα, αρκεί να υπάρχει πίστη και θέληση. Εξάλλου, γι' αυτό ήρθε και ο Χριστός στη γη: «Έδειξε στους ανθρώπους πώς μπορούν να γίνουν καλοί, κι έτσι να ζήσουν ευτυχισμένοι στη γη και να πάνε ύστερα στον παράδεισο» (Πέτρος Λάρας, σελ. 101) και επιζητά μονάχα την αγάπη και την ειρήνη: «Ο Κύριός μας θέλει: ... Οι άνθρωποι να πιστεύουν ένα Θεό, πατέρα όλων των ανθρώπων... να ζουν αγαπημένοι σαν αδέρφια... να είναι τόσο καλοί, που να τους αγαπά και ο Θεός σαν καλά του παιδιά» (Πέτρος Λάρας, σελ. 103). Με τη δύναμή του, ο Θεός μπορεί να αλλάξει ακόμα και το χαρακτήρα του πιο δύσπιστου: «Ο Θεός τον έκαμε ολωσδιόλου άλλον άνθρωπο» (Πέτρος Λάρας, σελ. 85), αρκεί να είναι δεκτικός και καλός χαρακτήρας: «Άμα δεν κάνεις κανένα κακό, κανένα φόβο δεν έχεις από το Θεό» (Πέτρος Λάρας, σελ. 100), «Δυνάμωσέ μου την πίστη που έχω πως με την άπειρη καλοσύνη σου θα με βοηθήσεις να ζαναχαρώ τη ζωή» (Πέτρος Λάρας, σελ. 65).

Όταν μέσα από τη θρησκεία περνούν τέτοια μηνύματα αγάπης και αδερφοσύνης, οι πιστοί δεν μπορούν παρά να τα διαδώσουν και να φροντίσουν να μην τα καταχραστούν: «Μόνον ο πανάγαθος Θεός μπορεί να μας χωρίση» (Διγενής Ακρίτας, σελ. 139), «Μα δεν είναι σωστό να σπαταλούμε τα δώρα του Θεού αστόχαστα... Όλοι είμαστε πλάσματα του Θεού, και το χρυσάφι ακόμη» (Διγενής Ακρίτας, σελ. 108, 125), «Νύχτα μέρα θα παρακαλούμε το Θεό να σας χαρίζη όλα τα αγαθά του κόσμου!» (Πέτρος Λάρας, σελ. 135), «Ο Θεός μας έκαμε δυνατούς για να υπερασπιζόμε τους αδύνατους... με τη βοήθεια του Θεού δεν τους φοβούμαι καθόλου» (Διγενής Ακρίτας, σελ. 129, 138). Συχνά, και μέσα από ποιήματα φαίνεται η βαθιά κατάνυξη των πιστών, όπως στο ποίημα του Γ. Βιζυηνού: «Κι αν δε μου μείνη εντός του κόσμου / που ν' ακουμπήσω, να σταθώ, / εκεί ψηλά είν' ο Θεός μου / και δε μπορώ ν' απελπιστώ. / Είν' ο Θεός που μ' έχει πλάσει / το χέρι του το σπλαχνικό / και δεν μπορεί να με ξεχάση / και να μ' αφήση νηστικό» (Πέτρος Λάρας, σελ. 37).

Σε κάθε δύσκολη στιγμή, αυτό που πρώτα κάνει ο καλός πιστός είναι να επικαλεστεί τη βοήθεια του Θεού. Οι επικλήσεις στο θείο είναι συχνές κυρίως στα ακόλουθα αναγνωστικά: Στους «Τρεις φίλους»: «Θεέ μου βάλε το χέρι σου γιατί χανόμαστε... Αϊ Νικόλα, σώσε μας ...Μόνον ο Θεός μπορεί να μας σώσει...Θεέ μου σώσε τους» (σελ. 31,33,117), στο «Αναγνωστικό» της Β' δημοτικού: «Αχ, παρακαλώ, κάμε, Πλάστη, χάρη, σώσε τον καλό, το φτωχό βαρκάρη» (σελ. 36-37), στην «Πατρίδα μας»: «Φτάνει λοιπόν! Μα τον Ερμή!... Ω, θεά εκδικηθήτε με, είμαι μόνος....Ωρμιστήκαμε πως είμαστε αγνοί, πως κανένα δεν αδικήσαμε και πως θ' αγωνιστούμε χωρίς δόλο και απάτη» (σελ. 86, 87, 93-94), στο «Διγενή Ακρίτα»: «Θεέ και Κύριε!... Μη για όνομα Θεού!... Θεέ μου ήμαρτον!... Ευλογητός ο Θεός!... Δοξασμένος ο Κύριος!... Δοξασμένο τ' όνομα του Θεού!... Παναγιά μου φύλαγέ μου τον από κάθε κακό!... Ο Θεός να τους φέρη πίσω... Ο Παντοδύναμος να βάλη το χέρι του... Κύριε ημών Ιησού Χριστέ!... Θεέ μου, ή αφησέ μου τον άνδρα μου ή πάρε με και μένα μαζί του...» (σελ.50-51, 84, 95, 98, 99, 176, 182) και στα «Ψηλά βουνά»: «Δόξα σοι ο Θεός... Μόνο ας πούμε το Κύρι' ελέησον τρεις φορές... Μόνο δόξα να' χει ο Θεός... Έλα, για όνομα του Κυρίου...Θεέ μου φύλαξέ με» (σελ. 109, 78, 75, 176, 133).

Εκτός από τις επικλήσεις, οι προσευχές είναι εξίσου συχνά αναφερόμενες. Ανά αναγνωστικό, εμφανίζονται τα εξής σημεία:

«Οι τρεις φίλοι»: «Θε μου, που βλέπεις τα σπιτάκια / τα φτωχά σαν το δικό μου / στείλε στο παράθυρό μου / μια φωλιά χελιδονάκια...» (σελ. 9), «Γονάτισα μπροστά

στα εικονίσματα και παρακάλεσα το Θεό να με βοηθεί στο ταξίδι και να μ' αξιώσει να γυρίσω και πάλι ευτυχισμένος στην πατρίδα μου» (σελ. 21), «Και σ' αυτή την απελπισία μας, γονάτισα στην άμμο κι έκαμα την προσευχή μου» (σελ. 38), «Το πρωί σηκωθήκαμε χαρούμενοι, κατεβήκαμε και πλυθήκαμε στο ποτάμι και κάναμε την προσευχή μας» (σελ. 56), «Ο Θεός μας στέλνει αυτήν την ευτυχία! Και το χέρι μόνο του έκαμε το σταυρό μου» (σελ. 69), «Άμα αποφάγαμε, κάναμε την προσευχή μας στο Θεό κι ύστερα ξεκουραστήκαμε» (σελ. 85), «Σταυρώσαμε ύστερα τα χέρια μας και σταθήκαμε μ' ευλάβεια. Ο Νίκος είπε το «Πάτερ ημών» κι εγώ το «Πιστεύω»» (σελ. 87), «Τότε η Ανθούλα φοβόταν, έκανε το σταυρό της, κι εμείς μαζί της... διάβαζε το Ευαγγέλιο...» (σελ. 113), «Και παρακάλεσε το Θεό να λυπηθεί κι αυτήν και τους αδερφούς της. Την πήρε ο ύπνος και ακόμα κοιμισμένη έλεγε την προσευχή της» (σελ. 130), «Η Ελένη εξακολούθησε τη δουλειά της σιωπηλά κι έκανε την προσευχή της αμίλητη» (σελ. 135), «Ο Θεός ας βάλει το χέρι του να πετύχει το σχέδιο» (σελ. 153), «Και πάντα κάνω το σταυρό μου και λέω: «Σ' ευχαριστώ, Θεέ μου, που μου έδωσες τόσο θάρρος κι υπομονή και νίκησα!» (σελ. 164).

«Αλφαβητάριο» μέρος Β' : «Το βράδυ πριν κοιμηθούν, η Δαφνούλα και ο Γιώργος είπαν την προσευχή τους».

«Αλφαβητάρι με τον Ήλιο» : «Θεέ μου! Να φυλάγης τον πατέρα μου και τη μητέρα, το Ρήγα και τη Ρήνα, και την καλή μας τη γιαγιά» (σελ. 43).

«Αναγνωστικό» Β' δημοτικού : «Κι εγώ παιδάκι ταπεινό με την αγνή ψυχή μου αντί τραγούδι πρωινό θα πω την προσευχή μου» (σελ. 116), «Παιδιά μου, στην προσευχή σας να παρακαλήτε το Θεό να έχη γερό τον πατέρα σας που φροντίζει για όλα» (σελ. 119), «Ναι, καταλάβαινε πως είχε γίνει καλύτερος, πως είχε μαζί του την ευλογία του Θεού» (σελ. 126).

«Πέτρος Λάρας» : «Αχ, Θε μου και πατέρα μου, / μεγάλη η δύναμή σου, / το κρίμα μου συχώρεσε, / τον πόνο μου σπλαχνίσου!» (σελ. 31), «Έκαμε το σταυρό του, σταύρωσε τα χέρια του και είπε: «Θεέ μου, πολύ σε παρακαλώ, να με βοηθήσης να βρω όσα μου χρειάζονται» (σελ. 44), «Χωρίς να το καταλάβη έκαμε το σταυρό του και προσευχήθηκε: «Σ' ευχαριστώ, Θεέ μου, για τα τόσα αγαθά που μου χάρισες ως τώρα. Σε σένα ελπίζω, Κύριε του ουρανού και της γης. Ευλόγησε το φαγητό μου και βοήθησέ με ν' αποκτήσω όσα μου χρειάζονται ακόμη. Αμήν!» (σελ. 53), «Σταύρωσε τα χέρια του και προσευχήθηκε...» (σελ. 64), «Έκαμε το σταυρό του, σταύρωσε τα χέρια του και είπε: «Θεέ μου, φύλαξε απόψε τον πατέρα μου, τη μητέρα μου και την καλή μου την

αδερφούλα» (σελ. 83), «Κι εγώ, Θεέ και Κύριε, σ' ευχαριστώ και πάλι που σαν πατέρας μ' άνοιξες τη σπλαχνική σου αγκάλη, και σε δοξάζω ταπεινά και σε παρακαλώ να με κρατήσεις παντοτινά στο δρόμο τον καλό» (σελ. 86), «Ο Πέτρος έκαμε το σταυρό του, σταύρωσε ύστερα τα χέρια του και είπε την προσευχή του στον παντοδύναμο Θεό» (σελ. 108), «Ω, Θεέ μου, τι καλός που είσαι, πόσο σ' ευχαριστώ! Εσύ με έσωσες από κάθε κακό!... Καλέ, Θεέ μου, πόσο πλούσια μ' ευλόγησες» (σελ. 131).

«Η πατρίδα μας» : «Οι συγγενείς και φίλοι προσεύχονται στον Ερμή, τον οδηγό των ψυχών» (σελ. 98), «Παρακαλώ σε, κύριέ μου, και προσκυνώ σε, Θε μου, αρρώστια κει στην ξενιτιά του ξένου μην του δώσης!» (σελ. 105), «Παρακαλώ το Θεό να μ' αφήση να δω το χωριό μου ζανανιωμένο» (σελ. 208).

«Στα παλαιά χρόνια» : «Όταν η Διομάχη, η μητέρα μου, ήταν να γεννήση το πρώτο της παιδί – εμένα- παρακαλούσε τους θεούς μαζί με τον πατέρα μου να είναι αρσενικό» (σελ. 12), «Παιδί μου, να' χης την ευχή μου. Οι θεοί ας σου δώσουν όλα τα καλά, γιατί τιμάς τα γερατειά» (σελ. 42).

«Διγενής Ακρίτας» : «Άρχισε να κάνη λειτουργιές στα μοναστήρια, να μοιράζη βοηθήματα στους φτωχούς, ν' ανάβη πότε της μιας και πότε της άλλης εκκλησίας τον πολυέλαιο, και κάθε βράδυ να προσεύχεται ώρες για το γιο της» (σελ. 81), «Καθώς με είδε ψηλά να μαζεύω το πανί, έκαμε το σταυρό του, κι έμεινε άφωνος» (σελ. 193), «Η γυναίκα μου, η Μαριώ, μ' έβλεπε κι έκανε το σταυρό της» (σελ. 199).

«Ψηλά βουνά» : «Ο γερο – Θανάσης σηκώνει το χέρι του, κάνει τρεις μεγάλους σταυρούς και λέει: «Να πάτε στο καλό, να πάτε στην ευχή του Θεού και των Αγίων Αποστόλων» (σελ. 220).

Φυσικά, οι πιστοί δεν μένουν μόνο στο μέρος της προσευχής. Δεν ζητούν μόνο, αλλά είναι και ευγνώμονες όταν μια ευχή τους πραγματοποιηθεί. Και τότε δεν ξεχνούν να ευχαριστήσουν το Θεό γι' αυτά που τους προσέφερε: «Αλλά και πάλι ευχαριστούμε το Θεό...» (Οι τρεις φίλοι, σελ. 128), « «Ευχαριστώ, Παναγία μου!» φώναζα χαρούμενος» (Οι τρεις φίλοι, σελ. 58), «Τα τελευταία του λόγια ήταν ευχή σε μένα και ευχαριστίες στους θεούς για την ευτυχισμένη του ζωή. Έπρεπε να τους ευχαριστήση και για το ευτυχισμένο τέλος του» (Η πατρίδα μας, σελ. 97), « «Ο Θεός με αφήνει ακόμα να ζήσω. Ο καλός Θεός έκαμε τη γη, το λαμπρό ήλιο και τον ουρανό με τ' άστρα. Θέλω να τον ευχαριστήσω.». Γονάτισε, έκαμε το σημείο του σταυρού, σταύρωσε τα χέρια του και είπε: «Πατέρα μου που είσαι στον ουρανό, ζω! Εσύ μ'

έσωσες. Μεγάλη η χάρη σου!»... «Θεέ μου! Εσύ μ' έσωσες από τ' άγρια κύματα. Σ' ευχαριστώ!»» (Πέτρος Λάρας, σελ. 33-35).

Για να δείξουν τη βαθιά πίστη τους, συνήθως έχουν μαζί το Ευαγγέλιο, φυλαχτά και εικόνες, για να μπορούν ανά πάσα στιγμή να προσευχηθούν και να προσκυνήσουν: «Όταν την αποχαιρετούσε, του έδωσε ένα διαβασμένο τετραβάγγελο και του κρέμασε στο λαιμό ένα φυλαχτό. Του είπε πως θα τον φυλάγη απ' όλους τους κινδύνους» (Διγενής Ακρίτας, σελ. 81), «Στα κατάρτια της ανέμιζαν μεγάλες σημαίες, χιλιόχρωμα και μυριόσχημα σήματα, λάβαρα με την εικόνα της Παναγίας, που έλαμπε-προσκυνώ τη χάρη της- σαν αυγερινός» (Διγενής Ακρίτας, σελ. 92-93).

Ο ρόλος της Εκκλησίας στην καθημερινή ζωή είναι σπουδαίος: «Αλλά ξεχωριστό σπίτι του Θεού, οίκος Κυρίου, είναι η εκκλησία. Εκεί μέσα όλα μας μιλούν για το Θεό. Η εκκλησία είναι τόπος άγιος... Εκεί η προσευχή μας, ενωμένη με την προσευχή των άλλων χριστιανών, ανεβαίνει σα λιβάνι στον πλάστη» (Αναγνωστικό Β' δημ., σελ. 122). Ακόμη και στο πιο μικρό και απομακρυσμένο μέρος, είναι απαραίτητο να υπάρχει μια εκκλησία. Ο καθένας τη φροντίζει, με ό,τι μέσο διαθέτει, αν δεν υπάρχει, βοηθούν όλοι για να χτιστεί και φυσικά συμμετέχουν με κατάνυξη στις λειτουργίες: «Τέτοια εκκλησία μέσα στο βράχο σκαμμένη!... Αχ και να είχαμε λίγο λάδι για τα καντήλια!... Όταν οι βάγιες βρήκαν στο άγιο βήμα το λάδι, γέμισαν τα καντήλια και τ' άναψαν, έπειτα όλοι γονάτισαν στις πλάκες της εκκλησίας και άρχισαν να προσεύχονται» (Διγενής Ακρίτας, σελ. 146-147), «Άκουσαν τον όρθρο... Ο Φάνης ένοιωθε πως η ψυχή του πετούσε μαζί με τα ελαφρά σύννεφα που έβγαιναν από το θυμιατήρι» (Ψηλά βουνά, σελ. 204-206), «Την άλλη μέρα πήγαμε στην εκκλησία. Ο νουνός έκανε το σταυρό του και στρωτές μετάνοιες... Όταν βγήκε από την εκκλησία, φαινόταν πολύ ευχαριστημένος» (Διγενής Ακρίτας, σελ. 209).

Ακόμα και στις ιστορίες, όπου τα παιδιά βρίσκονται ναυαγοί σε απομονωμένο νησί, πρώτο μέλημά τους είναι να φτιάξουν, με ό,τι υλικό διαθέτουν, μια εκκλησία, ώστε να μπορούν καθημερινά να προσεύχονται: « «Εμείς εδώ εκκλησία δεν έχουμε. Τι λέτε, κάνουμε μια μικρή εκκλησούλα;»... Σηκωθήκαμε, πήραμε το εικόνισμα της Παναγίας και πήγαμε στη σπηλιά... Κατόπιν εκρεμάσαμε ψηλά την εικόνα και τη στεφανώσαμε με λουλούδια... θυμιατίσαμε... και καρφόσαμε πάνω ένα ξύλινο σταυρό... Η Ανθούλα... θα κάμει ένα σταυρό από μυρωδάτα κλαριά και άνθη και θα τον κρεμάσει στο ανατολικό μέρος... Το ένα καντήλι θα το βάλει στο εικόνισμα της Παναγίας στην εκκλησία μας και το άλλο να φέγγει το σταυρό της σπηλιάς μας» (Οι

τρεις φίλοι, σελ. 86-94), «Ο Πέτρος ανέβηκε στην κορφή του βουνού. «Εδώ κάπου πρέπει να είναι η εκκλησούλα μου... Ο απέραντος θόλος του ουρανού θα είναι και θόλος της»... Έφτιαξε έναν ξύλινο σταυρό και τον έδεσε στην κορυφή του μεσιανού δέντρου. Έπειτα χάραξε κάτω το σχήμα της εκκλησίας» (Πέτρος Λάρας, σελ. 84-85).

Δεν υπάρχει κανείς κάτοικος που να μην ευφραίνεται ακούγοντας τη λειτουργία και τις ιερές ψαλμωδίες. Ειδικά η Κυριακή είναι αποκλειστικά αφιερωμένο στην πρωινή λειτουργία: «Κάθε Κυριακή θα πηγαίνουν στο Μικρό Χωριό ν' ακούν τη λειτουργία» (Ψηλά βουνά, σελ. 54). Η προσκύνηση γίνεται και τις καθημερινές και στις μεγάλες γιορτές, είτε στις εκκλησίες και τα παρεκκλήσια, είτε στα μοναστήρια: «(ενν. Το χωριό) έχει και πρόσχαρη εκκλησιά κοντά στην κρύα βρύση / κι έρχεται κάθε χωρικός εκεί να προσκυνήσει. / Φιλούν το χέρι του παπά και τον καλημερίζουν / και στη δουλειά τους ύστερα με προκοπή γυρίζουν» (Αναγνωστικό Β' δημ., σελ. 116), «Την άλλη μέρα το πρωί όλες οι καμπάνες της Καισάρειας σήμαιναν χαρούμενα. Το ίδιο και τα σήμαντρα των μοναστηριών και τα οικογενειακά παρεκκλήσια που δεν ήταν και λίγα. Έκλεισαν τα μαγαζιά, οι πολίτες άφησαν τις δουλειές τους και γέμισαν τις εκκλησίες» (Διγενής Ακρίτας, σελ. 98).

Στα πλαίσια της ηθικής διαπαιδαγώγησης ανήκει και η θρησκευτική μύηση. Πάντα στις λειτουργίες, οι μεγαλύτεροι παίρνουν και τα παιδιά μαζί, κάτι που ευχαριστεί τόσο τους γονείς και τους ηγουμένους, όσο και τα ίδια τα παιδιά. Η προσκύνηση και η παρακολούθηση της λειτουργίας είναι στοιχεία ευσέβειας και ευλάβειας, στοιχεία που το παιδί από μικρό πρέπει να διαθέτει: «Πάμε να ιδούμε τον καλό μας το Χριστό, που γεννήθηκε απόψε. Η Παναγία τον κρατεί στα γόνατά της, και από πάνω φέγγει ένα αστέρι. Πάμε, παιδιά, να ιδούμε τον καλό μας το Χριστό» (Αλφαβητάρι με τον ήλιο, σελ. 68), «Είναι τα παιδιά με τον κυρ-Στέφανο. Έρχονται στο μοναστήρι να προσκυνήσουν, όπως το ήθελαν από τόσον καιρό. Ευχαριστήθηκε ο ηγούμενος όταν έφτασαν και του είπαν πως έρχονται να λειτουργηθούν» (Ψηλά βουνά, σελ. 199).

Ο ρόλος του θείου όμως δεν είναι πάντα η βοήθεια. Έχει βάλει τον άνθρωπο σε έναν κόσμο που ταλαντεύεται ανάμεσα στο καλό και το κακό: «Έτσι την όρισαν οι θεοί τη ζωή των ανθρώπων. Το γέλιο και το κλάμα να κάμουν συντροφιά» (Η πατρίδα μας, σελ. 97). Σκοπός είναι να δοκιμαστεί και αν διαλέξει το σωστό δρόμο της σύνεσης και της υπομονής, τότε θα είναι άξιος της βοήθειάς του: «Οι θεοί σου έδωσαν μια δοκιμασία και την πέρασες ηρωικά. Εύγε σου!» (Η πατρίδα μας, σελ. 90),

«Τι σταύρωσες έτσι τα χέρια σου και προσμένεις βοήθεια απ' τον ουρανό; Ο Θεός δε βοηθά όσους στέκονται με χέρια σταυρωμένα!» (Αναγνωστικό Β' δημ., σελ. 79).

Ο Θεός όμως μπορεί και να τιμωρεί. Παντού είναι διάχυτη η αίσθηση ότι ο Θεός είναι πανταχού παρών και βλέπει τα πάντα. Κανείς δεν μπορεί να κρυφτεί. Ό,τι είναι άδικο θα φανερωθεί και το καλό θα ανταμειφθεί: *«Τάχα δε με βλέπει από κει απάνω με τα χίλια λαμπρά μάτια της νύχτας ο Θεός; Δεν ξέρει το κακό που έκαμα;» (Πέτρος Λάρας, σελ. 28).* Ο φόβος της θείας τιμωρίας είναι συνεχής, ώστε να κάνει τους ανθρώπους να αγωνίζονται για το καλύτερο: *«Η μητέρα της Μαρίας είχε φόβο Θεού κι έδινε πάντα το καλό παράδειγμα στο κορίτσι της... «Δε φοβάσαι το Θεό!»» (Αναγνωστικό Β' δημ., σελ. 67-68), «Τα άλογα ... χλιμιντρούν από φρίκη τη στιγμή που διαβαίνουν εμπρός από το άγαλμα ενός θεού. Καθώς λένε ο θεός τα κάνει και τρομάζουν» (Η πατρίδα μας, σελ. 96).*

Η υπομονή είναι ακόμη ένα στοιχείο που πρέπει να επιδειξεί κάθε πιστός. Ακόμα κι αν δεν δεχτεί άμεσα τη θεική βοήθεια, θα πρέπει να αντέξει, να έχει κουράγιο και να περιμένει χωρίς να απελπίζεται: *«Μίλησε λοιπόν, θεέ! Φανέρωσε τον κλέφτη και βγάλε με από το μαρτύριο αυτό!» (Η πατρίδα μας, σελ. 82-83), «Δεν πειράζει, δεν ήθελε ο Θεός τώρα να σωθούμε. Δεν πρέπει όμως ν' απελπιζόμαστε» (Οι τρεις φίλοι, σελ. 119).*

Το κακό πάντα είναι κοντά και μπορεί να απειλήσει ή να βάλει σε πειρασμό τον καθένα. Καθετί δεν είναι θεϊκό, είναι έργο του Σατανά: *«τον τηλεγραφο και το σιδηρόδρομο, τα νόμιζε έργα του σατανά, που ήθελαν να χαλάσουν τον όμορφο κόσμο του Θεού» (Διγενής Ακρίτας, σελ. 201-202).*

Ενδιαφέρουσες είναι οι απόψεις που περνούν μέσα από το αναγνωστικό «Διγενής Ακρίτας» σχετικά με τη διαφορετικότητα της θρησκείας. Σαφώς, οι χριστιανοί παίρνουν δύναμη από την πίστη τους προκειμένου να αγωνιστούν απέναντι στους εχθρούς: *«Κι έχω ελπίδα στο Χριστό / δράκοι και δρακοντόπουλα / όλους να τους νικήσω / ρωμαίικα παλικάρια» (σελ. 75).* Όμως, είναι απόλυτα δεκτοί οι αλλόθρησκοι χωρίς να υπάρχει η τάση άμεσου προσηλυτισμού τους: *«Οι Χαμδάδες δεν είναι υποχρεωμένοι (ενν. να κάνουν το σταυρό)... Η θρησκεία μας δε θέλει οπαδούς με τη βία» (σελ. 23).* Επιπλέον, ακόμα και στην ειδωλολατρία προσπαθούν να βρουν το εσωτερικό νόημά της: *« «Αφού οι αρχαίοι Έλληνες ήταν ειδωλολάτρες, γιατί να μελετούμε τα συγγράμματά τους;» ... «Κάτω από τους μύθους κρύβονται ιδέες ευγενικές και φιλόανθρωπες, όπως τις θέλει ο Χριστός μας»» (σελ. 25).*

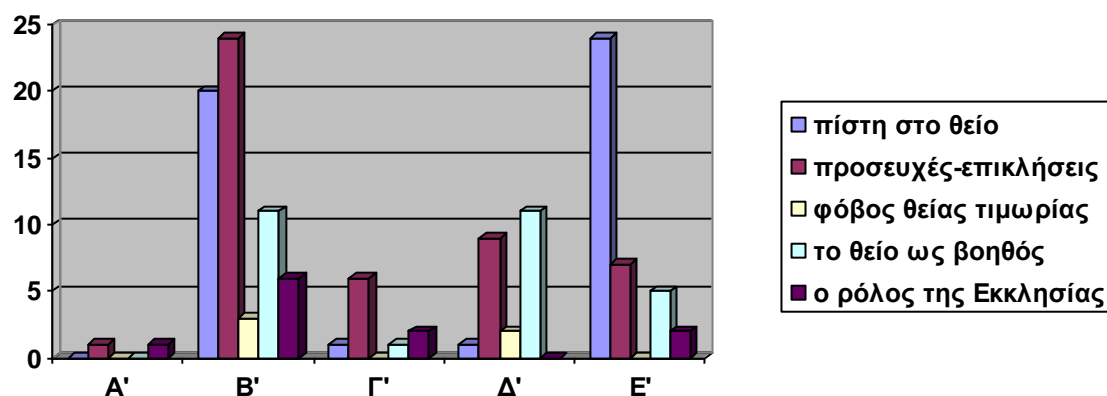
Παρόλα αυτά, οι χριστιανοί είναι πάντα σταθεροί στην πίστη τους. Ποτέ δεν αλλαξοπιστούν, αντίθετα με πιστούς άλλων θρησκειών. Δύο είναι οι περιπτώσεις, όπου αλλόθρησκοι βαπτίζονται χριστιανοί και μάλιστα, πρόκειται για άτομα επιφανή στην κοινωνία: *«Έτσι ο εμίρης βαφτίστηκε χριστιανός... βαφτίστηκε και όλη του η πατριά»* (Διγενής Ακρίτας, σελ. 10,12), *«Τώρα γύρισα από μία τελετή που έγινε για την Όλγα, την αρχόντισσα της Ρωσίας. Ήρθε να βαφτιστή στη δική μας πίστη»* (Διγενής Ακρίτας, σελ. 70).

Η θρησκεία λοιπόν είναι η κατηγορία στην οποία συναντούμε τις περισσότερες αναφορές. Η χριστιανική πίστη είναι βαθιά σε όλους τους πιστούς, κάτι που φαίνεται στα περισσότερα αναγνωστικά, και κυρίως σε αυτά της Β΄ και Ε΄ Δημοτικού.

Οι προσευχές και οι επικλήσεις είναι συνεχείς και γίνονται σε κάθε στιγμή που ο άνθρωπος βρεθεί σε κάποια δύσκολη καμπή της ζωής του. Παρόλο που είχαν κατηγορηθεί τα αναγνωστικά ότι δεν αναφέρουν πουθενά τους πρωταγωνιστές να προσεύχονται, αρκεί μια σύντομη εξέταση για να αποδειχθεί το αντίθετο. Οι ήρωες των ιστοριών προσεύχονται συνεχώς, είναι βαθιά θρησκευόμενοι, και οφείλουν ευγνωμοσύνη στο Θεό, ακόμα και όταν αυτός δεν είναι με το μέρος τους.

Αυτός είναι και ο λόγος που σε κάθε περιοχή υπάρχει και εκκλησία. Η λειτουργία και γενικά όλες οι θρησκευτικές εορτές είναι τελετές, όπου όλοι συμμετέχουν με κατάνυξη από την παιδική ηλικία. Συνολικά η θεία δύναμη είναι πάντα με το μέρος του ανθρώπου, είναι παρούσα σε κάθε έκφανση της ζωής του και φανερώνεται όταν αυτός το αξίζει. Ακόμα και η τιμωρία είναι κατανοητή. Σημαίνει πως το άτομο δεν αξίζει τη θεϊκή εύνοια.

Τέλος, η θρησκεία αποτελεί το συνδετικό κρίκο ανάμεσα σε όλους τους χριστιανούς, ειδικά σε περιόδους που καλούνται να αντιμετωπίσουν αλλόθρησκο εχθρό. Όμως και πάλι δεν φαίνονται φανατισμένοι, αλλά δέχονται την ανεξιθρησκία και περισσότερο θεωρούν τιμητικό, όταν κάποιος οπαδός άλλης θρησκείας ενστερνίζεται τις απόψεις του χριστιανισμού και βαφτίζεται.

Γράφημα 6α. Ο ρόλος της θρησκείας στην καθημερινή ζωή

2.2.4.2 Οι γιορτές και τα έθιμα

Στα πλαίσια της θρησκευτικής πίστης, εκτός από το γενικό της ρόλο στην καθημερινή ζωή, σημαντικά είναι και τα έθιμα που περιλαμβάνει. Στα αναγνωστικά κυρίως αναφέρονται οι λειτουργίες της Κυριακής και τα Χριστούγεννα. Σε κάποια από αυτά, υπάρχουν και αναφορές για την αρχαία Ελλάδα και τα έθιμα της, όπως τα Ανθεστήρια και τα Παναθήναια.

Ξεκινώντας από τη λειτουργία της Κυριακής, πρόκειται για σημαντικό γεγονός, όπου όλοι συμμετέχουν, μικροί και μεγάλοι, φορώντας τα γιορτινά τους: *«Σήμερα είναι Κυριακή. Αν ήμασταν στα σπίτια μας, θα πηγαίναμε στην Εκκλησία»* (Οι τρεις φίλοι, σελ. 86). Εξάλλου, είναι κάτι που έχει ορίσει ο Θεός: *«Θεέ μου, πόσα σου χρωστώ! Πόσον καιρό έχω να γιορτάσω την Κυριακή; Ποια είναι η εντολή του Θεού; Έξι μέρες να εργαζόμαστε, και την Κυριακή να την αφιερώσουμε στον Κύριο και Θεό μας»* (Πέτρος Λάρας, σελ. 84), *«Ξημέρωνε μεγάλη γιορτή. Η καμπάνα της εκκλησίας προσκαλούσε τους χριστιανούς στη λειτουργία. Ο Νίκος ... γρήγορα πλύθηκε και φόρεσε τα καθαρά ασπρόρουχα. Ύστερα φόρεσε τα γιορτινά φορέματά του.»* (Αναγνωστικό Β' δημ., σελ. 121).

Εκτός από θρησκευτικό γεγονός όμως, ο εκκλησιασμός της Κυριακής ήταν και κοινωνικό γεγονός. Ήταν μια αφορμή να συγκεντρωθεί όλο το χωριό και μετά να διασκεδάσει. Η αντίθεση στη ζωή του χωριού σε σχέση με τις καθημερινές είναι έντονη: *«Τις καθημερινές το χωριό φαίνεται σαν έρημο και μόνο τις γιορτές βλέπει κανείς ανθρώπους στους δρόμους. Τις Κυριακές και τις γιορτές οι χωρικοί μαζεύονται στη μικρή πλατεία του χωριού»* (Αναγνωστικό Β' δημ., σελ. 110), *«Την Κυριακή πηγαίναμε στην εκκλησία μας. Κάναμε την προσευχή μας, διαβάσαμε το Ευαγγέλιο κι ύστερα κάναμε περίπατο»* (Οι τρεις φίλοι, σελ. 106).

Ενδιαφέρουσες είναι και οι περιγραφές από τη διαδικασία της λειτουργίας. Στα *«Ψηλά βουνά»*, αναφέρεται το πώς γίνεται η λειτουργία όχι σε εκκλησία, αλλά σε ένα μοναστήρι: *«Ο πιο γέρος απ' όλους τους καλογέρους... πέρασε απ' όλες τις εικόνες και τις ασπάστηκε, τη μια κοντά στην άλλη, κατά την τάξη των αγίων, κρυφοπέλνοντας το τροπάρι του καθενός... Ο λειτουργός άνοιξε αλαφρά τη δεξιά πόρτα του ιερού... φόρεσε το πετραχήλι του. Τότε άρχισε ο εσπερινός. Ο πάτερ – Αμβρόσιος έψελνε... Οι καλόγεροι κατέβηκαν από τα στασίδια τους, σταυροκοπήθηκαν και βγήκαν από την εκκλησία...»* (σελ. 200-201).

Το απόδειπνο στα μοναστήρια είναι κάτι στο οποίο γίνεται επίσης αναφορά: *«Είναι το απόδειπνο... στα μοναστήρια όμως είναι αλλιώς κανονισμένο. Εμείς οι καλόγεροι μα δουλειά έχουμε, την προσευχή... Στο στασίδι ένας καλόγερος διάβαζε ψαλμούς ώρα πολλή»* (Ψηλά βουνά, σελ. 202)

Η ώρα της ημέρας η οποία σημαίνει τη λήξη της καθημερινής εργασίας είναι ο εσπερινός. Κατά τη διάρκεια του εσπερινού, κανείς πλέον δεν εργάζεται. Είτε επιστρέφουν σπίτι: *«Σημαίνουν τον εσπερινό. Σα να λένε στους ανθρώπους: αρκετά σήμερα δουλέψατε. Γυρίστε τώρα χαρούμενοι σπίτια σας κι ευχαριστήσετε το Θεό!»* (Πέτρος Λάρας, σελ. 139), είτε πηγαίνουν στην εκκλησία, αν είναι παραμονή κάποιας μεγάλης γιορτής: *«Έπειτα χτύπησε το σήμαντρο και μπήκαμε στην εκκλησία. Ξημέρωνε γιορτή και ο παπάς διάβασε τον εσπερινό. Ο ψυχογιός του τον εβοηθούσε στο ψάλσιμο»* (Η πατρίδα μας, σελ. 203).

Ιδιαίτερη σημασία είχε και η μέρα της ονομαστικής εορτής. Στη μία αναφορά που γίνεται στον *«Πέτρο Λάρα»*, μπορεί να μην περιγράφεται η θρησκευτική χροιά της εορτής, αλλά τονίζεται η χαρά του παιδιού όταν του εύχονται οι γονείς του και του φέρνουν δώρα: *«Είδε έξαφνα πως σήμερα είχε τη γιορτή του. Θυμήθηκε πως κάθε χρόνο έτρεχε πρώτη η μητέρα του, τον αγκάλιαζε και τον εφιλούσε»* (σελ. 89-90).

Ως προς τις σημαντικότερες θρησκευτικές εορτές, τα Χριστούγεννα αναφέρονται συχνότερα. Η βαθιά πίστη οδηγεί τους κατοίκους όλων των περιοχών να ξυπνήσουν από τα χαράματα για να πάνε στην εκκλησία. Η χαρά είναι διάχυτη και όλοι βγαίνουν φορώντας τα καλά τους ρούχα: *«Σκοτάδι είναι έξω και οι καμπάνες χτυπούν χαρούμενα. Η μητέρα ξύπνησε τα παιδιά. Τους έδωσε να βάλουν τα καλά τους ρούχα. Μα και η γιαγιά έβαλε το μεταξωτό φουστάνι και τη γούνα της. Σήμερα όλοι φορούν τα γιορτινά τους»* (Αλφαβητάρι με τον ήλιο, σελ. 67-68). Στην εκκλησία φυσικά, κρατώντας λαμπάδες, ψάλλουν και δοξολογούν: *«Τα Χριστούγεννα μας θυμίζουν πως γεννήθηκε ο Χριστός. Μικροί και μεγάλοι πάνε τη νύχτα στην εκκλησία κι ακούνε το «Χριστός γεννάται» και δοξολογούν το Θεό»* (Αναγνωστικό Β' δημ., σελ. 36), *«Είναι η ώρα η αγιασμένη, που γεννήθηκε ο Κύριός μας σε μια σπηλιά... Άναψαν τις λαμπάδες τους κι έψαλαν μ' ευλάβεια»* (Πέτρος Λάρας, σελ. 103).

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχουν και τα έθιμα που τηρούνται, όπως τα κάλαντα, τα δώρα σε αγαπημένα πρόσωπα και η προετοιμασία του χριστόψωμου: *«Ήταν παραμονή των Χριστουγέννων και η μητέρα μου, αφού ζύμωσε το χριστόψωμο, έβαλε τα καλά της φορέματα και κινήσαμε για την πόλη»* (Οι τρεις φίλοι, σελ. 15), *«Μα τι*

να του χαρίσω; Μα φορεσιά σαν τη δική μου... Μια σβούρα κι ένα χριστόψωμο τα Χριστούγεννα... Τώρα θα του μάθω τα κάλαντα...». Την παραμονή των Χριστουγέννων τραγούδησαν τα κάλαντα και ζύμωσαν κι έψησαν τα χριστόψωμα» (Πέτρος Λάρας, σελ. 102). Ανάλογα έθιμα τηρούνται και στη ναυτική ζωή: «Σε πολλά ναυτικά μέρη τα καράβια μένουν στα λιμάνια από του Αγίου Νικολάου και μόνο μετά τα Φώτα, όταν αγιαστούν τα νερά, οι θαλασσινοί αρχίζουν πάλι τα ταξίδια τους» (Αναγνωστικό Β' δημ., σελ. 35).

Μετά τα Χριστούγεννα, ακολουθεί η Πρωτοχρονιά. Από την παραμονή, γίνονται ετοιμασίες, τόσο στην εκκλησία, όσο και στο σπίτι: «Είναι παραμονή της πρωτοχρονιάς. Φτιάχνουν την Αγιά-Σοφιά, τη μεγάλη εκκλησία. Μ' αυτή θα πάνε απόψε στα σπίτια τους, να τραγουδήσουν τα κάλαντα... Άναψαν μέσα στην εκκλησιά δύο φαναράκια... Τρεις τη σήκωσαν την εκκλησιά στα χέρια, κι οι άλλοι άρχισαν να τραγουδούν «Αρχιμηνιά κι αρχιχρονιά κι αρχή καλός μας χρόνος» (Αλφαβητάρι με τον ήλιο, σελ. 70-71), «Την παραμονή της Πρωτοχρονιάς τραγούδησαν τα κάλαντα κι ετοίμασαν την αγιοβασιλιάτικη πίτα από καρύδι, σταφίδα, γάλα, μέλι και αλεύρι» (Πέτρος Λάρας, σελ. 103).

Ανήμερα της Πρωτοχρονιάς, το εορταστικό κλίμα κορυφώνεται. Κεντρικό σημείο, η βασιλόπιτα. Και μετά την κοπή της, η ανταλλαγή δώρων και τα παιδικά παιχνίδια: «Ο πατέρας έκοψε την πίτα, ένα κομμάτι για τον καθένα. Το κομμάτι με την ασημένια δραχμή έτυχε στον Πέτρο. Τα παιδιά χαρούμενα έπαιζαν με τ' αγιοβασιλιάτικα δώρα» (Πέτρος Λάρας, σελ. 9), «Στα σπίτια κόβουν τη βασιλόπιτα και χαρά σ' όποιον βρη το νόμισμα! Οι γονείς, οι φίλοι δίνουν δώρα στα παιδιά. Γλυκές παιδικές φωνές λένε τα κάλαντα ή τα καλημέρα...» (Αναγνωστικό Β' δημ., σελ. 36), «Ωστόσο καλά περνούσαμε την Πρωτοχρονιά στην πατρίδα! Το σπίτι μύριζε από τα γλυκά και από τα λουλούδια, στους δρόμους τα παιδάκια γελούσαν κι έπαιζαν κι όλος ο κόσμος ήταν γεμάτος χαρά» (Οι τρεις φίλοι, σελ. 114).

Για τη γιορτή των Φώτων μόνο μια αναφορά βρίσκουμε στο «Αναγνωστικό» της Β' Δημοτικού, όπου γίνεται ο αγιασμός των νερών: «Τα Φώτα οι παπάδες αγιάζουν τα νερά, ρίχνουν αγιασμό στη δεξαμενή, στις βρύσες και στα πηγάδια, γυρίζουν από σπίτι σε σπίτι με ένα παιδί που κρατεί την αγιαστούρα τους και αγιάζουν τα σπίτια» (σελ. 36).

Αν και για τα κάλαντα Χριστουγέννων και Πρωτοχρονιάς δεν γίνεται καμία καταγραφή, στο «*Διγενή Ακρίτα*» θα βρούμε τους στίχους από τα κάλαντα της χελιδόνας: «*«Χελιδόνι μου γοργό, / πούρθες απ' την έρημο, / τι καλά μας έφερεις;» / «Την υγεία και τη χαρά / και τα κόκκινα τ' αυγά» / Μάρτη, Μάρτη, χιονερέ / και Απρίλη βροχερέ, / τα πουλάκια κελαηδούν, / τα δεντράκια φύλλα ανθούν, / τα πουλάκι' αυγά γεννούν / κι αρχινούν να τα κλωσούν!»* (σελ. 101).

Μετά τη γιορτή των Χριστουγέννων, ακολουθούν οι Απόκριες και στη συνέχεια η Καθαρά Δευτέρα. Για την κάθε γιορτή έχουμε μόνο μία αναφορά. Τις Απόκριες με την περιγραφή του μασκαρέματος: «*Την τελευταία Κυριακή της αποκριάς, την Τυρινή, ύστερα από τη λειτουργία τα κορίτσια του χωριού έστηναν χορό. Εμείς αφήναμε την τραμπάλα για να δούμε πώς θα μασκαρευόμαστε το απόγευμα, τι θα φορούσαμε και τι θα λέγαμε για να γελάσουν μικροί και μεγάλοι»* (*Η πατρίδα μας*, σελ. 142) και την Καθαρά Δευτέρα με την εκδρομή στην εξοχή: «*Σήμερα όλοι γιορτάζουν. Άντρες και γυναίκες, αγόρια και κορίτσια, όλοι κατέβηκαν στο γιαλό... Θα μείνουν όλη την ημέρα έξω, μπροστά στη θάλασσα»* (*Αλφαβητάρι με τον ήλιο*, σελ. 72-73).

Επόμενη σημαντική εορτή είναι η Ανάσταση και το Πάσχα. Αν και θεωρείται εξίσου σπουδαία θρησκευτική εορτή όμως, στα αναγνωστικά οι περιγραφές είναι περιορισμένες. Η πιο χαρακτηριστική είναι αυτή από το αναγνωστικό «*Η πατρίδα μας*» : «*Αντιλαλούν τα σήμαντρα και σημαίνουν οι καμπάνες. Όλο το νησί μοσκοβολά σαν εκκλησιάκι. «Χριστός ανέστη!» «Αληθώς ανέστη!».* Από κει πηγαίνουν στο χοροστάσι. Χορεύουν οι λυγρές με τα κίτρινα φακιόλια και τα λαμπρά ρούχα τους, χορεύουν και οι λεβέντες με τα πλεχτά ζωνάρια τους» (σελ. 195-196). Αρκετά περιγραφική, αν και όχι εκτενής είναι και η ακόλουθη αναφορά : «*Ο Πέτρος έπλασε δύο λαμπριάτικες κουλούρες, κι έβαλε στην καθεμιά τέσσερα αυγά σταυρωτά... Έπειτα έβαλαν μαζί το «Χριστός ανέστη»... και φιλήθηκαν και τσούγκρισαν τα αυγά της Λαμπρής»* (*Πέτρος Λάρας*, σελ. 104-105). Τέλος, υπάρχει κι ένα ποίημα με τον τίτλο «*Η μέρα της Λαμπρής*» : «*Χριστός ανέστη! Νέοι, γέροι και κόρες / όλοι, μικροί μεγάλοι, ετοιμαστήτε, / μέσα στις εκκλησιές τις δαφνοφόρες / με το φως της χαράς συμμαζωχθήτε...*» (*Διγενής Ακρίτας*, σελ. 236-237).

Τελευταία θρησκευτική εορτή για την οποία γίνεται λόγος είναι ο 15Αύγουστος. Το σημείο που τονίζεται κυρίως είναι η αθρόα συμμετοχή των πιστών στις ανθοστόλιστες εκκλησίες, φορώντας τα καλά τους: «*Οι καμπάνες της εκκλησίας χτυπούν για να πάνε οι χριστιανοί στη λειτουργία. Είναι Κυριακή ξημερώματα και*

μεγάλη γιορτή της Παναγίας, 15 Αυγούστου. Όλοι, άντρες, γυναίκες και παιδιά, ετοιμάζονται με τα γιορτινά τους να πάνε στην εκκλησία. (Οι τρεις φίλοι, σελ. 161), «Μαγαζιά και εργαστήρια κλειστά. Οι πολίτες ντυμένοι τα γιορτινά τους, άλλοι στεφανωμένα με ρόδα, κι άλλοι με άνθη της εποχής. Στους δρόμους καίονται λιβάνι και αρωματικά ξύλα. Οι καμπάνες και τα σήμαντρα ηχολογούν χαρούμενα, οι εκκλησίες και τα μοναστήρια είναι στολισμένα με μυρτιές, με δαφνόκλαδα και με λάβαρα... Ο έπαρχος της Καισάρειας πρόσταξε να στολίσουν βασιλικά το δρόμο» (Διγενής Ακρίτας, σελ. 60-61).

Δεν είναι βέβαια μόνο οι εορτές που έχουν σχέση με τον τομέα της θρησκείας, αλλά και διάφορα έθιμα που αφορούν καθημερινές πτυχές της ζωής, όπως η γέννηση, ο γάμος και ο θάνατος. Για τη γέννηση, τα έθιμα που περιγράφονται είναι από την αρχαία Ελλάδα και τα συναντούμε μόνο στα αναγνωστικά «Η πατρίδα μας» και «Στα παλαιά χρόνια». Και στα δύο οι περιγραφές είναι σχεδόν πανομοιότυπες και έχουν σαν κέντρο τη σημασία που έδιναν οι συγγενείς στο αν το νέο μέλος της οικογένειας ήταν αγόρι ή κορίτσι. Στην «Πατρίδα μας» έχουμε την εξής αναφορά: «...κρέμασε από την πόρτα του σπιτιού μας ένα στεφάνι από κλαρί ελιάς. Με αυτό ήθελε να ειπή πως ο άντρας πρέπει να γίνει καλός γεωργός. Αν ήμουν κόρη, θα κρεμούσε μάλλινη κορδέλα, δηλαδή πως η γυναίκα πρέπει να γνέθη, να υφαίνη και να είναι καλή νοικοκυρά... Στις έξι μέρες έπρεπε να με αφιερώσουν στους θεούς του σπιτιού» (σελ. 11). Στο δεύτερο βιβλίο το ίδιο έθιμο εμφανίζεται στη σελίδα 12 και προστίθενται κάποια επιπλέον στοιχεία: «(ενν. Οι γυναίκες) με πήραν από τα χέρια της γιαγιάς μου και με έλουσαν με δροσερό νερό και με άλειψαν με λάδι. Απάνω στις επτά μέρες με πήρε η γιαγιά μου στην αγκαλιά της και με γύριζε γύρω στη φωτιά, που ήταν αναμμένη στο βωμό. Αυτό ήταν μια ευχή, να είναι όλη η ζωή μου λαμπερή σαν τη φωτιά και σαν το φως» (σελ. 13-15).

Η γιορτή που γινόταν μετά από κάθε γέννηση μπορούσε να κρατήσει αρκετές ημέρες. Μετά από δέκα ημέρες ήταν η ώρα να δώσουν το όνομα στο βρέφος: «Στις δέκα ημέρες ήρθαν στο σπίτι μας όλοι οι συγγενείς και φίλοι μας. Τους είχε καλεσμένους ο πατέρας μου ν' ακούσουν από το στόμα του τ' όνομά μου... Άμα τελείωσε η διασκέδαση, έκαμαν θυσία στους θεούς» (Στα παλαιά χρόνια, σελ. 15). Η ίδια ακριβώς σκηνή περιγράφεται και στην «Πατρίδα μας» στη σελίδα 12.

Για το γεγονός του γάμου, έχουμε μόνο μια αναφορά στα «Ψηλά βουνά» με την πραγματοποίηση όμως πολλών εθίμων: «Έρχεται το συμπεθερικό... Μπροστά είναι ο παπάς... Ακολουθεί ο νουνός, ο γαμπρός κι οι συμπέθεροι, οι άντρες με την κάτασπρη φουστανέλα, οι γυναίκες με τα φλουριά στο στήθος... Οι γυναίκες και τα κορίτσια στολίζουν τη νύφη... Τα βιολιά έπαιζαν λυπητερό σκοπό... Ζήτησαν ένα παιδί να φορέσει της νύφης τ' άσπρο παπούτσι. Πρέπει να έχει και μάνα και πατέρα το παιδί... Το απόγευμα έγιναν τα στεφανώματα... Ο νουνός έριξε στις πλάτες της νύφης και του γαμπρού ένα τριανταφυλλί μεταξωτό ύφασμα. Το βράδυ... η νύφη κάθισε στο ένα μέρος με τις συμπεθέρες μαζί και στο άλλο οι άντρες... Τα πρώτα ξαδέρφια της νύφης κερνούσαν το κρασί... Και τότε ο γέρος παπάς έψαλε ωραία τον ύμνο της Θεοτόκου... Τραγούδησαν οι συμπέθεροι της νύφης... Κι οι συμπέθεροι του γαμπρού τραγούδησαν... Το πρωί φόρτωσαν τα προικιά. Η νύφη προχώρησε για ν' ανέβει στο στολισμένο άλογο... Ο αδερφός του γαμπρού έσυρε το γκέμι από άλογο της νύφης, για τιμή της αυτός θα πάει όλο το δρόμο πεζός» (σελ.207-211).

Όπως στη γέννηση, έτσι και στο θάνατο, τα έθιμα που έχουμε αφορούν τα αρχαία χρόνια και περιλαμβάνονται στα δύο ίδια βιβλία. Κεντρικό σημείο, η ιδιαίτερη φροντίδα που δείχνουν οι συγγενείς για το σώμα του νεκρού και μετά για την κηδεία του. Στην «Πατρίδα μας» έχουμε το ακόλουθο απόσπασμα: «Οι γυναίκες τον άλειψαν με μύρα, τον έντυσαν ολοκέντητο χιτώνα και τον εστεφάνωσαν με στεφάνι από ζουμπούλια. Έβαλαν κοντά του γλυκό καμωμένο από αλεύρι και μέλι για να χορτάσει ο αχόρταστος Κέρβερος και στα δόντια του έβαλαν έναν οβολό για να πληρωθή ο Χάρος, που θα τον περνούσε στο πέραμα... Οι συγγενείς έκαμαν σπονδές με κρασί και στις φλόγες έριχναν τα πιο αγαπημένα του πράγματα για να τα πάρη μαζί του» (σελ. 98-99).

Στα «Παλαιά χρόνια» έχουμε τα εξής: «Έπλυναν και καθάρισαν το ωραίο του κορμί και το άλειψαν με λάδι και μυρωδικά, του φόρεσαν άσπρο χιτώνα και του έβαλαν ωραίο στεφάνι... έκοψαν τα μαλλιά του και τα κρέμασαν στην εξώπορτα και στην είσοδο έβαλαν ένα δοχείο με νερό για να ραντίζονται όσοι μπαίνουν και όσοι βγαίνουν. Κόκκινο ήταν το κρεβάτι που τον είχαν ξαπλώσει με τα πόδια κατά την πόρτα. Αυτό φανέρωνε πως ήταν για ταξίδι και δε θα ξαναγύριζε πια... Απάνω στο λείψανο ανάμεσα στα λουλούδια, έλαμπαν μακριά μεταξένια μαλλιά, ήταν τα ωραία μαλλιά της μητέρας του... Το φέρετρο το κρατούσαν νέοι πεζοί από τις πιο μεγάλες οικογένειες... Στον τόπο μας τα παλιά χρόνια τους πεθαμένους τους έθαβαν. Στα χρόνια μας όμως τους καίνε...

Στα τρίμερα και στα εννιάμερα, όλοι οι συγγενείς, στ' άσπρα ντυμένοι, με στεφάνια στο κεφάλι πήγαν στον τάφο. Απόθεσαν στο μάρμαρο πανεράκια με ωραία οπωρικά και κρέμασαν στεφάνια από όμορφα λουλούδια» (σελ. 211-214).

Θρησκευτικές εορτές δεν υπάρχουν μόνο στη νεώτερη Ελλάδα. Από την αρχαιότητα υπήρχαν εορτές αφιερωμένες στους θεούς. Σημαντικότερες ήταν τα Ανθεστήρια και τα Παναθήναια. Τα Ανθεστήρια λοιπόν είναι τα εξής: *«Τ' Ανθεστήρια είναι γιορτή του Διονύσου. Πέφτουν τον Ανθεστηριώνα, το μήνα που μας έρχεται η άνοιξη. Το τι γίνεται τότε στην Αθήνα είναι αφάνταστο. Χάνουν το νου τους όλοι, μικροί μεγάλοι, ακόμη και οι δούλοι. Δεν είναι μονάχα γιορτή για διασκέδαση, αλλά και για εμπόριο» (Η πατρίδα μας, σελ. 30).* Πρόκειται επομένως για τον εορτασμό της άνθησης της φύσης, για προσφορές στους θεούς και για εμπορικές συναλλαγές: *«Μπροστά στήσαμε τα τάματα, δηλαδή βόδια, μοσχάρια, πρόβατα, κασίκες και άλλα χωματένια αγαλματάκια, που προσφέρουν οι φτωχοί στους θεούς, αφού δεν έχουν να προσφέρουν αληθινά ζώα... Είναι συνήθεια την πρώτη μέρα της γιορτής να πληρώνουν τα παιδιά το μισθό στους δασκάλους των κι εκείνοι να τους κάνουν τραπέζι... Με τ' Ανθεστήρια χαιρετούμε την άνοιξη που ζαναγουρίζει και την άνθηση των λουλουδιών. Στην αρχή της γιορτής πήγαμε κι εμείς στην παρέλαση των αμαζών, ύστερα πήγαμε στο γενικό τραπέζι που το κάνει η πόλη με έξοδά της... Πουλούσαν εκεί άλογα, μουλάρια, χήνες, κότες, κρασί, μέλι, χαλιά περίφημα και υφάσματα πολύτιμα» (Στα παλαιά χρόνια, σελ. 51-55).*

Αντίστοιχα ήταν και τα Παναθήναια: *«Πλησίαζαν τα μεγάλα Παναθήναια... Από οχτώ ημέρες πριν έρχονταν οι κάτοικοι από τα περίχωρα κι έφερναν κοπάδια τα ζώα που θα θυσίαζαν... Φανταστήτε τι θόρυβος γινόταν κάθε μέρα... Η γιορτή άρχισε από το πρωί με ιππικούς αγώνες στις όχθες του Ιλισού... Ύστερα από τους ιππικούς αγώνες παραβγήκαν στο πάλεμα και στο τρέξιμο τα παιδιά με τους εφήβους. Έπειτα μοναχοί τους οι έφηβοι αγωνίστηκαν στο πένταθλο... Η πομπή αφού πέρασε από την αγορά και τους μεγάλους δρόμους, έφτασε στο βωμό του Απόλλωνα κοντά στον Άρειο Πάγο... Το βράδυ πήγαμε στη λαμπαδοδρομία» (Η πατρίδα μας, σελ. 64-70).*

Αφιερωμένα λοιπόν στην Αθηνά, τα Παναθήναια ήταν πάλι ένα πανηγύρι με θυσίες και προσφορές στους θεούς, διασκέδαση, εμπόριο και αγώνες: *«Η γιορτή της θεάς γινόταν κάθε χρόνο τον Αύγουστο. Μα κάθε τέταρτο χρόνο οι Αθηναίοι τη γιόρταζαν πολύ καλύτερα και τότε την έλεγαν τα «Μεγάλα Παναθήναια»... Τα Παναθήναια άρχισαν από το πρωί με αγώνες ιππικούς κοντά στον Ιλισό. Οι*

πλουσιώτεροι Αθηναίοι είχαν στείλει εκεί τα καλύτερα άλογά τους... Ύστερα από τους ιππικούς αγώνες, άρχισαν τ' άλλα αγωνίσματα, το πάλεμα, το τρέξιμο, το πήδημα, ο δίσκος, το κοντάρι... Ύστερα άρχισαν οι μουσικοί αγώνες στ' Ωδείο κάτω από την Ακρόπολη... Το πιο ωραίο μέρος στη μεγάλη αυτή γιορτή ήταν η πομπή... Χιλιάδες κόσμος ξεκινούσε από τον Κεραμεικό να φέρη ως την Ακρόπολη το νέο πέπλο της θεάς» (Στα παλαιά χρόνια, σελ. 85-92).

Στα πλαίσια λοιπόν του θρησκευτικού κλίματος, υπάρχει μεγάλη ποικιλία ως προς τις αναφορές που γίνονται σε εορτές χριστιανικές ή της αρχαίας Ελλάδας. Ο σκοπός δεν είναι απλά η περιγραφή, αλλά και η προβολή της κοινωνικής διάστασής τους, το δέσιμο της οικογένειας κατά τη διάρκειά τους, τα ήθη και τα έθιμα που τηρούνται.

Όσον αφορά τις προχριστιανικές εορτές, αυτές είναι δύο: τα Ανθεστήρια και τα Παναθήναια. Μπορεί να είναι αφιερωμένες σε διαφορετικούς θεούς, όμως παρουσιάζουν πολλά κοινά μεταξύ τους. Γιορτάζονται με πανηγύρια, εμπορικές αγορές, αγώνες και πομπές. Τα αναγνωστικά στα οποία αναφέρονται είναι «*Τα παλαιά χρόνια*» και «*Η πατρίδα μας*».

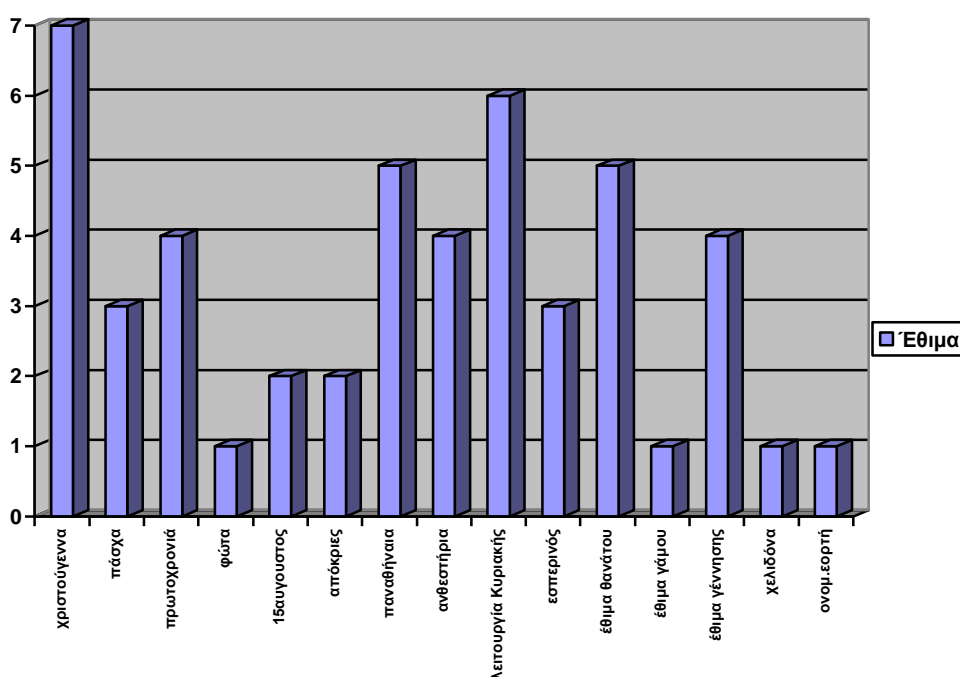
Στα ίδια κυρίως βιβλία, καταγράφονται αρκετά έθιμα σχετικά με τη γέννηση, το γάμο και το θάνατο. Στη γέννηση τονίζεται η διαφορά του εορτασμού ανάλογα με το φύλο του παιδιού, στο γάμο –για τον οποίο έχουμε μία μόνο αναφορά– όλες οι ετοιμασίες και ο ρόλος των συγγενών, και στο θάνατο η τιμή προς το νεκρό και η φροντίδα του σώματός του πριν την ταφή.

Οι χριστιανικές εορτές ωστόσο είναι που περιγράφονται συχνότερα. Την πλειοψηφία κατέχουν τα Χριστούγεννα, με όλα τα έθιμα που γίνονται τις μέρες εκείνες. Οι αναφορές, επειδή γίνονται από τη σκοπιά των παιδιών, έχουν ένα χαρακτήρα παιδικής γλυκύτητας, τρυφερότητας και νοσταλγίας, με έμφαση στο τραπέζι, στα παιχνίδια και στα δώρα. Υπάρχουν κι άλλες μεγάλες εορτές που συναντιούνται στα αναγνωστικά, όπως το Πάσχα, οι Απόκριες και ο Δεκαπενταύγουστος, αλλά δεν αναλύονται αρκετά.

Μια ακόμη συνήθεια, είναι η λειτουργία κάθε Κυριακής. Όλοι ξυπνούν από τα χαράματα, βάζουν τα καλά τους και συμμετέχουν με ευλάβεια και βαθειά θρησκευτικότητα στην τελετουργία. Μετά την Εκκλησία, κάνουν τον κυριακάτικο

περίπατο, στοιχείο που δείχνει και τον κοινωνικό χαρακτήρα της ζωής σε ένα μικρό μέρος. Αντίστοιχα γίνεται κι ο εσπερινός.

Τέλος, εμφανίζονται μεμονωμένα και χωρίς λεπτομέρειες, άλλα έθιμα, όπως της ονομαστικής εορτής και τα κάλαντα (εδώ έχουμε μόνο τα κάλαντα της χελιδόνας). Αν κρίνουμε συνολικά τις αναφορές, συμπεραίνουμε ότι, παρά το γεγονός ότι προβάλλουν το θρησκευτικό αίσθημα, δεν είναι αρκετά συχνές. Απλά σε κάποια σημεία, γίνονται περισσότερο λεπτομερείς και περιγραφικές.

Γράφημα 6β. Περιγραφές θρησκευτικών εθίμων

2.2.5 Γνωρίζοντας τη φύση μέσα από τα αναγνωστικά

Η φύση και ο κόσμος των ζώων αποτελούν στην ουσία το περιβάλλον μέσα στο οποίο μεγαλώνει το παιδί. Κάτοικοι επαρχιακών πόλεων οι περισσότεροι, σε μια χώρα που είναι ακόμα στα πρώτα βήματα της οικονομικής ανάπτυξης έρχονται καθημερινά σε άμεση επαφή με το φυτικό και ζωικό βασίλειο. Αυτός είναι ο λόγος που από μικρή ηλικία δείχνουν μεγάλη περιέργεια στο να γνωρίσουν τον κόσμο, αλλά παράλληλα έχουν και πολλές γνώσεις, που δύσκολα θα είχε ένα παιδί της πόλης.

2.2.5.1 Η σχέση του ανθρώπου με τη φύση

Σε όλα τα αναγνωστικά είναι πολύ έντονες οι εικόνες που έχουν σχέση με τη φύση. Τα περισσότερα μέρη που περιγράφονται, κυρίως χωριά, είναι μέσα σε καταπράσινες περιοχές και οι εκδρομές γίνονται συνήθως στα δάση. Κύρια ιδέα είναι η εξής: *«Εδώ και τα δέντρα και τα βουνά είναι φίλοι μας» (Οι τρεις φίλοι, σελ. 128)*. Οι πρωταγωνιστές, ειδικά τα παιδιά, έχουν σαν κύριο μέλημά τους την προστασία της φύσης και οι μεγαλύτεροι πάντα τους επιβραβεύουν. Δεν είναι όμως μόνο ηθικοπλαστικό το περιεχόμενο, αλλά και εκπαιδευτικό. Υπάρχουν περιγραφές από διάφορα είδη φυτών, κυρίως δέντρα, με λεπτομέρειες για την εξωτερική τους εμφάνιση και για τη χρησιμότητά τους. Αρκετές φορές, βρίσκουμε και παραβολικές ιστορίες με δέντρα ανθρωποποιημένα, προκειμένου να τονιστεί ότι και αυτά έχουν αισθήματα και ζητούν την προστασία του ανθρώπου.

Στα *«Ψηλά βουνά»* υπάρχουν ωραίες περιγραφές της φύσης από ένα παιδί που πηγαίνει σε ένα έρημο νησί και αντικρίζει εικόνες όμορφες από φυτά και ζώα: *«Βρίσκω μπροστά μου ένα μικρό, ωραιότατο κάμπο, καταπράσινο, με λογής χαμόδεντρα και λουλούδια και φυτά. Πολλά απ' αυτά είχαν στάχνα που δεν τα γνώριζα... Άνοιξα δρόμο ανάμεσα από τις απαλές ροδοδάφνες και τις λυγαριές που στόλιζαν την όχθη για να φτάσω στο νερό...Κυνήγησαν έντομα και γουστερίτσες, πέταξαν πέτρες τον κατήφορο και γνώρισαν φυτά που δεν τα είχαν δει ποτέ... Ο ήλιος κατέβαινε στο νερό, μεγάλωνε και κοκκίνιζε. Τα βουνά είχαν τις κορυφές κόκκινες. Τα*

σύννεφα έλαμπαν από φως... Τι έπλασε ο ήλιος κι η βροχή! Τι μας χαρίζει το δάσος!» (σελ. 126, 149, 183).

Γενικά, η φύση και η εξοχή είναι πολύ ελκυστικά για τον καθένα. Τα δάση είναι τόπος για χαλάρωση και ηρεμία, για αθλητικές δραστηριότητες και για εξερευνήσεις: *«Η εξοχή με τον καθαρό αέρα της, με τα κρυσταλλένια της νερά, με τις πολλές ομορφιές, οι συχνές εκδρομές στο δάσος και το σκαρφάλωμα στα καταπράσινα υψώματα και στις βουνοπλαγιές»* (Στα παλαιά χρόνια, σελ. 144). Στο ίδιο αναγνωστικό, θα βρούμε και δύο ποιήματα για το συγκεκριμένο θέμα. Το ένα είναι του Ι. Πολέμη με τον τίτλο «Η εξοχή» (σελ. 243-244) και το δεύτερο του Ν. Γεννηματά με τον τίτλο «Στα δάση» (σελ. 244). Και στα δύο περιγράφεται η ομορφιά της φύσης, ο καθαρός αέρας και η ηρεμία μακριά από τον κόσμο. Ακόμα και ως ναυαγοί, οι πρωταγωνιστές στους «*Τρεις φίλους*», θαυμάζουν το τοπίο του έρημου νησιού στο οποίο έχουν ναυαγήσει: *«Τι δέντρα! Θεόρατα, και δεν έμοιαζαν με τα δικά μας καθόλου. Ήταν σαν μεγάλες ομπρέλες. Πλήθος ήταν οι μπανανιές με τις κίτρινες μακρουλές μπανάνες. Έπειτα οι ψηλόλιγνες χουρμαδιές, με την κόμη τους σαν ομπρέλα και με το γλυκό τους καρπό, τους χουρμάδες... Εδώ είχε και πλατάνια και λεύκες και κυπαρίσσια. Ανάμεσά τους φαινόταν ο γαλάζιος ουρανός. Ένα ποταμάκι έτρεχε προς τα κάτω. Να κι η πηγή του, στη ρίζα του βράχου. Μα τι βράχος! Σαν γίγαντας ήταν, σαν κάστρο»* (σελ. 50-51).

Δεν είναι όμως μόνο οι περιγραφές των τοπίων που έλκουν το ενδιαφέρον του αναγνώστη, αλλά και το μήνυμα ότι η φύση είναι κομμάτι της ζωής μας, είναι σαν συγγενής μας: *«Έχω συγγένεια»* είπε, *«με κάθε δεντρί... Εδώ γίναμε ένα κλαριά και βλάχοι τόσο καιρό μαζί... Έχουν και κείνα χάδι και χαϊδεύουν, φωνή και λαλούνε»* (Ψηλά βουνά, σελ. 48). Για το λόγο αυτό, είναι καθήκον όλων να προστατεύουν και να φυλάνε με κάθε τρόπο αυτόν το σημαντικό θησαυρό: *«Καθένας που περνάει από δω μέσα, πρέπει να φυλάζει το δάσος. Κάθε άνθρωπος, όπου βρίσκεται, πρέπει να το προστατεύει, όπως μπορεί»* (Ψηλά βουνά, σελ. 99). Σε αντίθετη περίπτωση, οι συνέπειες μπορεί να είναι τραγικές και για τον ίδιο τον άνθρωπο, όπως στην ιστορία από το αναγνωστικό «*Η πατρίδα μας*», όπου ελάχιστοι υπερασπίζονταν το καλό της φύσης και κοιτώντας τα προσωπικά συμφέροντα και τα οικονομικά οφέλη, κατέστρεψαν τα δάση του χωριού: *«Ποιος έπαιρνε από λόγια μπροστά στα εκατοστάρικα που πλήρωναν οι καρβουνιάρηδες;... Σα να μην έφτανε το τσεκούρι, άρχισε κι η φωτιά. Φωτιά οι νοικοκυραίοι ν' ανοίζουν χωράφια, φωτιά οι τσοπάνηδες*

να φυτρώση χορτάρι για τα πρόβατά τους» (σελ. 207). Το αποτέλεσμα ήταν αναμενόμενο: πλημμύρες, ζέστη το καλοκαίρι, κρύο το χειμώνα, ασθένειες και πολλοί θάνατοι.

Όπως ήδη αναφέρθηκε, τα δέντρα είναι που συγκεντρώνουν το κύριο ενδιαφέρον των αναγνωστικών όσον αφορά τη φύση. Μάλιστα, υπάρχουν και αρκετές περιγραφές συγκεκριμένων δέντρων. Η πιο συχνή κατηγορία είναι τα πεύκα, δέντρα με σημαντικότερη προσφορά τον ίσκιο και το ξύλο: *«Το πεύκο προκόβει μονάχο του, χωρίς την παραμικρή περιποίηση από τον άνθρωπο. Στη ζέστη μας δίνει το δροσερό του ίσκιο, στο κρύο μας δίνει το ξύλο του για να ζεσταθούμε. Από τα κλαδιά του κάνουμε τα κάρβουνα. Με το ξύλο του κορμού του κάνουμε πλοία, πόρτες, παράθυρα, ό,τι θέλεις. Η πίσσα γίνεται από το ρετσίνι»* (Στα παλαιά χρόνια, σελ. 120). *«Πεύκο ευλογημένο!»* είναι μια χαρακτηριστική φράση από τα *«Ψηλά βουνά»* (σελ. 88). Επίσης, υπάρχουν και δύο ποιήματα. Το πρώτο, αρκετά διαδεδομένο, με τον τίτλο «Η κατάρα του πεύκου»: *«Γιάννη, γιατί έκοψες τον πεύκο; / Γιατί; Γιατί;» / «Αγέρας θα' ναι» λέει ο Γιάννης / και περπατεί...»* (Ψηλά βουνά, σελ. 115-118). Το δεύτερο είναι του Ζ. Παπαντωνίου κι έχει τίτλο «Ο πεύκος»: *«Ένας πεύκος μες' τον κάμπο / γέρος ο φτωχός / Στέκει εκεί πρωί και βράδυ / μοναχός...»* (Στα παλαιά χρόνια, σελ. 249-252). Το ποίημα αυτό είναι μελοποιημένο και περιλαμβάνονται στο αναγνωστικό και οι παρτιτούρες με τη μουσική του Γ. Λαμπελέτ.

Άλλο «δημοφιλές» δέντρο είναι η ελιά. Αναφέρεται μεν σε δύο μόνο αναγνωστικά, αλλά η έκταση του κειμένου είναι αρκετά μεγάλη. Συγκεκριμένα, στο *«Αναγνωστικό»* της Β' Δημοτικού, το κεφάλαιο έχει έκταση τεσσάρων σελίδων και αφορά τη ζωή της ελιάς, το κλάδεμα, την άνθιση και το μάζεμα των καρπών (σελ. 13-17). Στα *«Παλαιά χρόνια»*, υπάρχουν πάλι αντίστοιχες περιγραφές και τονίζεται επιπλέον η ιερότητά της, καθώς ήταν δέντρο αφιερωμένο στη θεά Αθηνά: *«Συχνά μου μιλούσε για την ελιά, το ιερό δέντρο του τόπου μας. Και τη γνώρισα καλά και την αγάπησα, όπως αγαπά κανείς έναν καλόκαρδο και πονετικό γείτονα και φίλο του»* (σελ. 20-25). Στο ίδιο βιβλίο συναντούμε και το ποίημα «Η ελιά» του Ι. Πολέμη: *«Ευλογημένο να 'ναι ελιά, το χώμα που σε τρέφει, / κι ευλογημένο το νερό που πίνεις απ' τα νέφη. / ... / Εσύ είσαι πάντα ταπεινή. Πάντα δουλεύτρα σκύβεις / μ' όλα τα πλούτη που κρατείς, μ' όλο το βιο που κρύβεις...»* (σελ. 244-245).

Το αμπέλι, είναι ένα ακόμα φυτό που προσφέρει πολλά στον άνθρωπο, όπως το κρασί, το σταφύλι: *«Αμπέλι μου πλατύφυλλο και καλοκλαδεμένο, με τα πολλά*

σταφύλια σου που στάζουνε το μέλι, τα μαύρα και τα κόκκινα και σαν το κεχριμπάρι, που είναι δροσάτα, τραγανά, μοσκοβολιά γεμάτα» (Αναγνωστικό Γ' Δημ. σελ. 9). Πάλι στα «Παλαιά χρόνια» θα βρούμε ποίημα της Α. Χριστοπούλου για τον τρύγο με τον ομώνυμο τίτλο: «Καλώς μας ήρθες, Αύγουστε / με τα γλυκά σου δώρα, / τρυγητού η ώρα / μας κράζει, τι χαρά! / Λυγίζουνε τα κλήματα / χλωρά και φουντωμένα / σταφύλια φορτωμένα / και φύλλα δροσερά / ...» (σελ. 245).

Η ελιά και το πεύκο όμως, δεν είναι τα μοναδικά για τα οποία γίνεται λόγος. Παρουσιάζονται και άλλα δύο δέντρα: η μυγδαλιά και η συκιά. Για τη μυγδαλιά υπάρχει ένα ποίημα, που υμνεί το ανθοστόλιστο δέντρο: «*Η νυφούλα η μυγδαλιά / Έβαλε τα νυφικά της / Και μια γέρικη ελιά / Καμαρώνει τα προικιά της / «Μυγδαλιά μου, μυγδαλιά, / άκουμε και με, να ζήσης: / Γιατί βιάστηκες ν' ανθήσης; / Δε φοβάσαι το χιονιά; / Άκου εμένα, πούχω χρόνια» / Μα η καλή μας μυγδαλιά / Εστολίστηκε διπλά, / Με λουλούδια και με χιόνια» (Αλφαβητάρι με τον ήλιο, σελ. 75-76). Για τη συκιά και την αγριοσυκιά έχουμε μακρά περιγραφή τεσσάρων σελίδων (σελ. 25-28) στα «Παλαιά χρόνια». Σημαντικό στοιχείο, το πόσο ξακουστοί ήταν αυτοί οι καρποί, ειδικά της Αθήνας, σε όλη την Ελλάδα και το πόσα μπορούσαν να ξοδέψουν προκειμένου να τους αποκτήσουν: «*Τα σύκα που βγάζει η Αθήνα και τα περίχωρά της είναι ξακουστά σ' όλον τον κόσμο. Οι Πέρσες και οι άλλοι μεγαλοσιάνοι από καιρό τ' αγοράζουν με χρυσάφι για τα βασιλικά τραπέζια τους».**

Δεν είναι όμως μόνο τα δέντρα που προσφέρει η φύση, αλλά και άλλα στοιχεία που πηγάζουν από τη γη, όπως τα μέταλλα, απαραίτητα εργαλεία για την καθημερινή ζωή: «*...μέσα στη γη είναι πολλές και μεγάλες τέτοιες πέτρες που έχουν μέταλλο. Άλλες έχουν σίδηρο, άλλες χαλκό, άλλες μολύβι. Ακόμη και ασήμι και χρυσάφι» (Ψηλά βουνά, σελ. 188-189).*

Τρία από τα στοιχεία της φύσης, ο αέρας, το νερό και η γη, περιγράφονται μέσα στα αναγνωστικά, αν και όχι συχνά. Έμφαση δίνεται και στις δύο πλευρές τους, και στην καλή και ωφέλιμη για τον άνθρωπο, και στην καταστροφική. Σχετικά με τον αέρα, αρχικά τονίζεται η χρησιμότητά του, καθώς χωρίς αυτόν ο άνθρωπος δεν ζει: «*Ο αέρας είναι η κυριώτερη τροφή του ανθρώπου, χωρίς αέρα ούτε λίγη ώρα δε ζούμε. Αλλά για να μας τρέφει και να μας δίνει ζωή ο αέρας πρέπει να είναι καθαρός... Γι' αυτό οι χωρικοί... στα βουνά και σε ανοιχτούς δεντροφυτεμένους κάμπους, είναι πιο γεροί απ' όσους κατοικούν στη χώρα» (Αναγνωστικό Β' Δημ., σελ. 109).* Η άγρια πλευρά του αέρα είναι ο βοριάς, που το χειμώνα φυσά δυνατά και απειλεί να βλάψει

τα πάντα: «Ο κυρ βοριάς παράγγελε όλων των καραβιώνε: / «Καράβια π' αρμενίζετε, κάτεργα που κινάτε, / εμπάτε στα λιμάνια σας, γιατί θενά φουσήζω, / ν' ασπρίσω κάμπους και βουνά, να κρυσώσω κρύες βρυσούλες, / κι όσα βρω μεσοπέλαγος, στεριάς θενά τα ρίζω»...» (Η πατρίδα μας, σελ. 197).

Ο ουρανός και όλα τα φαινόμενα που δημιουργούνται σε αυτόν ελκύουν το ενδιαφέρον όλων, κυρίως των παιδιών. Πρόκειται για μέρος μακρινό, άπιαστο, μυστηριώδες και ανεξερεύνητο – υπολογίζοντας βέβαια ότι τα αναγνωστικά γράφτηκαν πολύ πριν τις εξερευνήσεις των αστροναυτών. Κάτι που συγκινεί ιδιαίτερα είναι τα αστέρια: «Πρώτη φορά είδε τόσο βαθύ ουρανό. Πόσα άστρα! Ήταν σαν αμέτρητο χρυσό μελίτσι που χύθηκε ψηλά κι έβοσκε. Άστρα πολλά εδώ, άστρα λίγο παρακάτω» (Ψηλά βουνά, σελ. 37). Εξίσου ενδιαφέροντα φαίνονται και τα σύννεφα: «Τόσον καιρό είχαμε να δούμε σύννεφα και γι' αυτό τα χαιρετίσαμε καλόκαρδα και τα κοιτάζαμε ώρες κι ώρες. Πελώρια σύννεφα σαν κάστρα. Έβλεπες κι έπαιρναν λογιής λογιής σχήματα» (Οι τρεις φίλοι, σελ. 110). Και μετά τα σύννεφα, έρχεται η βροχή, την οποία αναμένουν με μεγάλη χαρά, αφού είναι ευεργετική για τη γεωργία και την άνθιση όλης της φύσης: «Δεν ξέρετε πως άμα δε βρέξει, ούτε χόρτα και λαχανικά θα φυτρώσουν, ούτε λουλούδια θ' ανθίσουν, ούτε οπωρικά θα γίνουν;... Αυτή η βροχή που σας κάνει να θυμώνετε, να ξέρατε τι χαρά δίνει στους γεωργούς και στους περιβολάρηδες, και με τι καρδιοχτύπι την περιμένουν!» (Αναγνωστικό Β' Δημ., σελ. 91). Το απόσπασμα αυτό συνοδεύουν και δύο ποιήματα, αφιερωμένα στη βροχή.

Μεγάλο φόβο προκαλεί ως στοιχείο το νερό, όταν αγριεύει, είτε στη θάλασσα και προκαλεί τεράστια κύματα, είτε ως χείμαρρος μετά από μια έντονη βροχή. Και στις δύο περιπτώσεις, τα αποτελέσματα μπορούν να είναι τραγικά: «Η θάλασσα, παιδί μου έχει τόσους κινδύνους! Τη βλέπεις ήσυχη σαν λάδι κι άξαφνα σηκώνεται αγριεμένη και πνίγει τα ναυτόπουλα» (Οι τρεις φίλοι, σελ. 12), «Ο χείμαρρος κυνηγά τον άνθρωπο και τον αφανίζει, αυτόν και τη γενιά του... Πνίγει ανθρώπους, αμπέλια, ζώα και χωριά ολόκληρα» (Ψηλά βουνά, σελ. 170).

Αντίθετα, η γη με τα βουνά της, θεωρείται πιο ασφαλής. Τα χιλιόχρονα βουνά της Ελλάδας είναι έμπνευση για πολλά δημοτικά τραγούδια. Θέμα τους, η αιώνια ζωή τους και η εναλλαγές τους ανάλογα με την εποχή: «Καλότυχα είναι τα βουνά, ποτέ τους δε γερνάνε. Το καλοκαίρι πράσινα και το χειμώνα χιόνι... Και καρτερούν την άνοιξη, τ' όμορφο καλοκαίρι, να μπουμπουκιάσουν τα κλαριά, ν' ανοίξουνε τα δέντρα,

να βγουν οι στάνες στα βουνά, να βγουν οι βλαχοπούλες, να βγουν και τα βλαχόπουλα, λαλώντας τις φλογέρες» (Ψηλά βουνά, σελ. 24).

Τέλος, συχνό θέμα στα αναγνωστικά όσον αφορά τη φύση, είναι οι εποχές. Πρώτο το φθινόπωρο, με το έντονο πορτοκαλί χρώμα του, ως η κατάλληλη εποχή για τις αγροτικές εργασίες: «*Αρχή φθινοπώρου και οι καρποί βρίσκονται στ' αλώνια, θημωνιές το σιτάρι, η βρώμη, το κριθάρι, τ' αραποσίτι σωρός, τ' αμπέλια απρύγητα. Οι κάμποι γεμάτοι εργάτες. Τα λιβάδια γεμάτα πρόβατα, αγελάδες, καμήλες, άλογα*» (Διγενής Ακρίτας, σελ. 152), «*Το Φθινόπωρο κατεβαίνει στα περιβόλια και στ' αμπέλια, τα βλέπει όλα καταπράσινα και λέει: «Καλέ αυτό το καλοκαίρι το παρακάνει! ...Νομίζω πως δε νιώθει καθόλου από ζωγραφική». Και αρχίζει σιγά σιγά να βάφη... Το Φθινόπωρο... καταλαβαίνει και πιο πολύ από γεύση... τα θέλει όλα γλυκά, ζουμερά και μοσκοβολημένα»* (Αναγνωστικό Γ' Δημ., σελ. 5-6).

Η άνοιξη είναι η πιο αγαπημένη εποχή. Όλα ανθίζουν, ο τόπος γεμίζει λουλούδια, φεύγουν τα χιόνια και το κρύο. Η σημαντική αλλαγή του καιρού ξεκινά από το Μάρτιο: «*Του Μαρτιού τα χελιδόνια, / με τα μαύρα τους φτερά, / ήρθαν κι έδιωξαν τα χιόνια, / και μας φέρνουν ζωηρά / τόσα κρίνα, τόσα ρόδα, / και της αύρας η πνοή / ξαναφέρνει τη ζωή. / «Στο καλό, γερο-χειμώνα, στο καλό!»*» (Οι τρεις φίλοι, σελ. 140). Κι ο Απρίλης όμως είναι μήνας γοητευτικός. Το κλίμα είναι εορταστικό, λόγω Πάσχα, και το καλοκαίρι είναι όλο και πιο κοντά. Αυτό λέει και το ακόλουθο δημοτικό τραγούδι: «*Τώρα ειν' Απρίλης και χαρά, τώρα είναι καλοκαίρι, / το λεν τ' αηδόνια στα κλαδιά, κι οι πέρδικες στα πλάγια, / το λέν' οι κούκοι στα ψηλά, ψηλά στα καταράχια...*» (Η πατρίδα μας, σελ.173). Ο Μάης θεωρείται ο πιο μαγευτικός, με τη φύση σε πλήρη άνθιση και με την έντονη καλοκαιρία: «*Εμπήκε ο Μάης ο μήνας / ο Μάης με τα τριαντάφυλλα, / κι ο Απρίλης με τα ρόδα. / Μάη μου, Μάη δροσερέ κι Απρίλη λουλουδάτε, / Απρίλη ροδοφόρετε, Μάη μου κανακάρη, / όλον τον κόσμο γέμισες μ' άνθη και με λουλούδια*» (Διγενής Ακρίτας, σελ. 132-133), «*Ο Μάης, ήρθε, έφτασε, / εμπρός, βήμα ταχύ, / να τον δεχτούμε με καλό, / παιδιά στην εξοχή. / Φέρνει τραγούδια και χαρές, / λουλούδια και δροσιά / και μυρωδάτη φόρεσε, / ωραία φορεσιά*» (Αναγνωστικό Β' δημ. σελ. 75).

Γενικά για την άνοιξη υπάρχουν και άλλα αποσπάσματα, χωρίς να γίνεται λόγος για τον συγκεκριμένο μήνα. Ωστόσο, οι εικόνες που παρουσιάζονται είναι παρόμοιες με τις προηγούμενες, τόσο στα ποιήματα: «*Ηρθε η άνοιξη, παιδιά, / στρέψετε να την ιδήτε, / στα λουλούδια, στα κλαδιά, / όπου όπου κι αν γυρίστε, / και με*

πρόσχαρη καρδιά / «ήρθε η άνοιξη» να πήτε, / ήρθε η άνοιξη παιδιά...» (Πέτρος Λάρας, σελ. 68), «Ήρθε πάλι η άνοιξη / ήρθαν τα λουλούδια, / πράσινα η γη φορεί / και ανθίζει το κλαρί / και παντού χαράς χοροί / και χαράς τραγούδια...» (Αναγνωστικό Β' δημ., σελ. 72-73), όσο και σε μορφή απλής περιγραφής: «Ήταν άνοιξη και βγήκα να περπατήσω στο δημόσιο κήπο. Τα πουλιά κελαηδούσαν και τα λουλούδια πολύχρωμα στόλιζαν τη χλόη. Τα δέντρα φούντωναν ανθισμένα κι ένα μεγάλο ποτάμι περνούσε μέσα από το μεγάλο κήπο» (Η πατρίδα μας, σελ. 103).

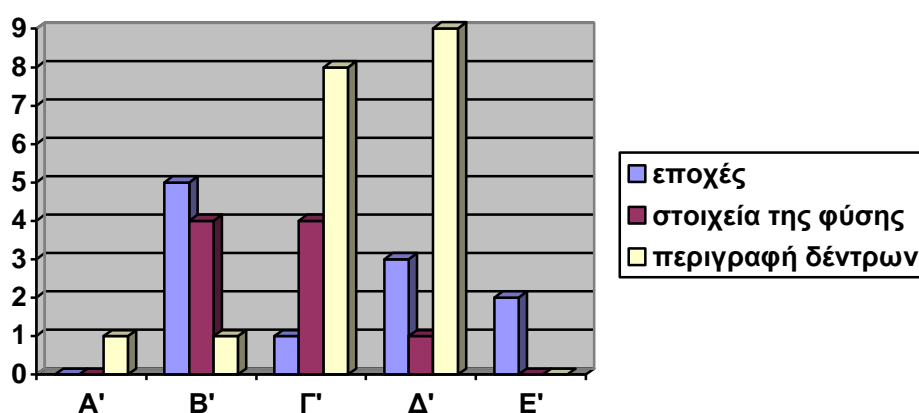
Τέλος, έρχεται το καλοκαίρι, με το ζεστό καιρό και τη συνέχιση της ανοιξιτιάτικης φυσικής ευφορίας: *«Τώρα είν' Απρίλης και χαρά, τώρα είναι καλοκαίρι, / το λεν τ' αηδόνια στα κλαδιά κι οι πέρδικες στα πλάγια, / το λεν οι κούκοι στα ψηλά, ψηλά στα καταράχια...» (Στα παλαιά χρόνια, σελ. 243), «Ήρθες, ήρθες καλοκαίρι, / κι ο Θεός πολλά / με το άγιο του το χέρι / σκόρπισε καλά. / Στις μυρτιές κρυμμένα αηδόνια / τραγουδούν γλυκά / και πετούν τα χελιδόνια / μ' ελαφρά φτερά. / Όμορφα άνθη στον αέρα / χύνουν μυρουδιά, / και λουλούδια στη μητέρα / φέρνουν τα παιδιά» (Αναγνωστικό Β' δημ., σελ. 95-96).*

Συνοψίζοντας, είναι φανερό ότι η φύση παίζει σημαντικό ρόλο στα αναγνωστικά όλων των τάξεων και ειδικά στις τρεις ενδιάμεσες τάξεις. Οι τρεις κύριες κατηγορίες που αναφέρονται είναι: οι εποχές, τα στοιχεία της φύσης και τα δέντρα.

Σχετικά με τις εποχές, πιο συχνά συναντούμε την άνοιξη, με την άνθιση της φύσης, ειδικά τον Απρίλη και το Μάη. Το καλοκαίρι έχει ως χαρακτηριστικό την καλοκαιρία, και το φθινόπωρο τα όμορφα πορτοκαλί χρώματα. Η τάξη που ασχολείται πιο πολύ με τις εποχές είναι η Β΄ Δημοτικού. Στις υπόλοιπες τάξεις, ελάχιστες αναφορές γίνονται.

Όσον αφορά τα στοιχεία της φύσης, υπάρχουν αρκετές περιγραφές στη Β΄ και Γ΄ Δημοτικού. Ο αέρας, η γη (με τα βουνά και τα δέντρα), και το νερό (με τη θάλασσα και τους χειμάρρους) δείχνουν πάντα και την καλή και ωφέλιμη για τον άνθρωπο πλευρά τους, αλλά και την κακή και καταστροφική τους μανία, με τις άσχημες συνέπειες που επακολουθούν.

Εκεί όμως που δίνεται μεγάλη βαρύτητα είναι οι περιγραφές των δέντρων, κυρίως στη Γ΄ και Δ΄ Δημοτικού. Από τη μία, έχουμε απλά αναλύσεις με τη ζωή, την εμφάνιση και την άνθιση διαφόρων ειδών δέντρων, όπως το πεύκο και η ελιά. Από την άλλη, είναι πολύ σημαντικό το ότι τονίζεται το πόσο χρήσιμα είναι όλα τα δέντρα, δίνοντας στον άνθρωπο, όχι μόνο τους καρπούς τους, αλλά και το απαραίτητο οξυγόνο που χρειάζεται για να ζήσει. Ακόμα και σε περιπτώσεις που η απεισκευιά ή τα συμφέροντα μερικών καταστρέφουν τα δάση, τα αποτελέσματα είναι οδυνηρά και στο τέλος τιμωρούνται, ακόμα και με την ίδια τους τη ζωή.

Γράφημα 7. Θέματα σχετικά με τη φύση

2.2.5.2 Ο κόσμος των ζώων

Δεν είναι μόνο τα φυτά που εντάσσονται στα πλαίσια της φυσιογνωσίας, αλλά και το ζωικό βασίλειο. Σε όλα τα αναγνωστικά υπάρχουν περιγραφές ζώων, αναφορές, ακόμα και ιστορίες με ζώα. Σκοπός είναι η γνωριμία των παιδιών με τον κόσμο των ζώων, ώστε να τα αναγνωρίζουν τόσο εξωτερικά, όσο και ως προς το χαρακτήρα τους.

Σε όποιο μέρος κι αν βρεθούν οι ήρωες των αναγνωστικών, έχουν ως μέλημά τους να τα παρατηρήσουν όλα, από το πιο μικρό ζώο, ως το πιο μεγάλο άγριο ζώο: *«Δεν ακούμε παρά τα έντομα, που βουίζουν στα λουλούδια και στα δέντρα. Τα πουλιά μέσα στα φύλλα ησυχάζουν και κανένα ζώο δε φαίνεται πουθενά. Μόνο σαύρες, καταπράσινες, μένουν ακούνητες επάνω στις πυρωμένες πέτρες. Πεταλούδες πολύχρωμες φτερουγίζουν στα λουλούδια»* (Οι τρεις φίλοι, σελ. 49), *«Γιατί λένε πως τα νησιά δεν έχουν άγρια θηρία. Αν ήταν μεγάλη στεριά, θα είχε, και πώς θα γλυτώναμε; Τώρα μπορούμε να ζήσουμε εδώ μέσα χωρίς να φοβόμαστε λύκους, λιοντάρια και άλλα θηρία»* (Οι τρεις φίλοι, σελ. 72).

Κεντρικό σημείο πάντως, είναι η αγάπη που πρέπει να δείχνουμε προς τα ζώα. Από τη στιγμή που είναι τελείως άκακα, αλλά και πολλά από αυτά προσφέρουν στον άνθρωπο: *«Τα ζώα είναι αδέρφια μας... Ο Πυθαγόρας που το είπε κάτι ήξερε»* (Η πατρίδα μας, σελ. 63), *«Ποτέ δεν πρέπει να πειράζουμε τα ζώα που δε μας βλάπτουν, και μάλιστα όσα μας δουλεύουν πιστά όπως ο σκύλος, το άλογο ή μας είναι ωφέλιμα σαν πολλά πουλιά»* (Στα παλαιά χρόνια, σελ. 152), *«Να χαλάσης πουλιού φωλιά, είναι το ίδιο σα να γκρεμίσεις σπίτι!»* (Η πατρίδα μας, σελ. 72).

Το ζώο που πιο συχνά παρουσιάζεται είναι ο σκύλος, αγαπημένος φίλος μικρών και μεγάλων. Περιγράφονται τα εξωτερικά και εσωτερικά χαρακτηριστικά του: *«Είμαι ο φύλακας του σπιτιού, ο φίλος των ανθρώπων, ο σύντροφος των παιδιών... Τ' αγαπώ τα παιδιά... Ο σκύλος βρίσκει το αφεντικό του ανάμεσα σε χίλιους... Γενναίο ζώο και έξυπνο... Έχει και θυμητικό»* (Αναγνωστικό Β' Δημ., σελ. 59) και υπάρχουν και δύο ποιήματα. Το ένα με τον τίτλο «Το σκυλί»: *«Κάθε νύχτα, στην αυλή / γάβου, γάβου το σκυλί / δως του και γαβγίζει. / του σπιτιού εδώ αυτός / είναι φύλακας πιστός, / ποιος δεν το γνωρίζει;...»* (Αναγνωστικό Β' δημ., σελ. 59-66).

Το δεύτερο είναι ποίημα του Α. Πάλλη: «Έχουμε ένα σκύλο / μαύρο, μαλλιαρό, / κι αγαπάει να μπαίνει στο νερό...» (Πέτρος Λάρας, σελ. 116).

Ένα από τα χαρακτηριστικά του σκύλου είναι το πόσο πιστός είναι στα αφεντικά του. Επιπλέον, είναι φύλακας, προστάτης και κυνηγός. Συνήθως, αυτό που κάνει είναι να κυνηγάει τους λύκους και τις αλεπούδες, για να προστατεύσει τα κοπάδια ή τα κοτέτσια: «Ήταν ένα ιστορικό σκυλί. Και ανοιχτά να άφηναν τα μαγαζιά, κλέφτης δεν τολμούσε να πλησιάσει...Τα σπίτια τον ήξεραν και τον περίμεναν όπως περίμεναν και τους επισκέπτες, τα κόκαλα τα είχαν φυλαγμένα» (Η πατρίδα μας, σελ. 211), «Σηκώνομαι αμέσως και βλέπω τον Πιστό να μυρίζει τη γη και να τρέχει εδώ κι εκεί ανήσυχος... Σαν να με καλούσε, σαν να μου έλεγε: «Έλα!»» (Οι τρεις φίλοι, σελ. 41), «Ο Αράρης τον (ενν. το αφεντικό του) τράβηξε από τα ρούχα, τον ζύπνησε και του έδειξε πως έπρεπε να πάρη το τουφέκι του και να τον ακολουθήση» (Η πατρίδα μας, σελ. 114).

Φυσικά, τα αφεντικά πάντα αναγνωρίζουν τις θυσίες του φίλου-προστάτη τους και κάθε φορά που αυτός κάνει μια καλή πράξη, αμέσως ανταμείβεται: «... να σου κι έρχεται ο Πιστός, βαστώντας το λαγό στο στόμα... Ο Πιστός ήρθε και τον άφησε στα πόδια μας και κάθισε κουρασμένος, λαχανιασμένος, μα περήφανος. Τον χαϊδέσαμε με αγάπη» (Οι τρεις φίλοι, σελ. 82), « «Μπράβο, μπράβο Γκέκα!» του φωνάζουν όλοι και τον χαϊδεύουν. Πηδά εμπρός τους, τους κοιτάζει στα μάτια και είναι περήφανος όσο κανένας άλλος σκύλος» (Ψηλά βουνά, σελ. 215).

Δεν είναι όμως μόνο η εργασία στην οποία είναι χρήσιμος ένας σκύλος, αλλά και ως παρέα, για παιχνίδι, κυρίως με τα μικρά παιδιά: «Είχαμε μαζί μας και το μικρό σκυλάκι μας, τον Πιστό. Το σκυλάκι τραβούσε πάντα μπροστά με πηδήματα και κουνούσε την ουρά του» (Αναγνωστικό Γ' δημ., σελ. 116), «Η Φλόγα ωρμούσε να μου γλείψη το προσωπάκι μου, μα η γιαγιά μου δεν την άφηνε» (Στα παλαιά χρόνια, σελ. 16), «Μα τι είναι η μικρή εκείνη τριχωτή κόκκινη τουλούπα, που πηδά και κλαίει από χαρά και μου γλείφει τα χέρια, και τρέχει στη μητέρα μου και ξαναγυρίζει σε μένα; Είναι ο Πύρρος, ο σκύλος μου» (Η πατρίδα μας, σελ. 72), «Συλλογίστηκαν ένα σκύλο που θα παίζει μαζί τους, που θα ζαγρυνά και θα είναι φύλακας. Άρχισαν στη στιγμή να του βγάζουν όνομα, να τον λένε Πιστό, Σκοπό, Φλοζ» (Ψηλά βουνά, σελ. 71).

Συγγενής του σκύλου είναι και ο λύκος, μόνο που αυτός φημίζεται για την αγριότητα του και τις συχνές του επιθέσεις σε κοπάδια. Ό,τι κι αν έχει πάθει όμως, δεν

του γίνεται και μάθημα: «*Άλλαξε το μαλλί του, μα τη γνώμη του και την κεφαλή του δεν την άλλαξε. Πάντα στα καλά κοπάδια είναι ο νους του*» (Ψηλά βουνά, σελ. 161).

Παρόμοιες συνήθειες έχει και η αλεπού, η οποία για να βρει την τροφή της, χρησιμοποιεί επιπλέον την κουτοπονηριά και τις ύπουλες λύσεις: «*Η αλεπού ωσμίστηκε τριγύρω και σταμάτησε κάπου το κεφάλι της σα να τους έδειχνε (ενν. σε 2 λύκους) κάτι σπουδαίο. Οι λύκοι κατάλαβαν τι ήθελε να τους πη: «Πιο εύκολα θα κυνηγήσετε στου Τάση τη στάνη»» (Η πατρίδα μας, σελ. 109), «Η κυρά αλεπού αποφάσισε να κάμει επίσκεψη στην κοινότητα... Έπειτα έβαλε το αυτί της να αφουγκραστεί... Περπατούσε σιγά πολύ, από ευγένεια μήπως ξυπνήσει κανένα... Μόλις έβαλε στο στόμα δυο κότες» (Ψηλά βουνά, σελ. 64-65). Παρά την κουτοπονηριά της όμως, δεν μένει ατιμώρητη και συχνά το πληρώνει με τη ζωή της, όπως στην ιστορία όπου μια αλεπού, προσπαθεί να φάει ένα σκαντζόχοιρο, κι ενώ εκείνος γλυτώνει, στο τέλος αφήνει τα σκυλιά να τη σκοτώσουν (Αναγνωστικό Γ' δημ., σελ. 145-154).*

Ένα άλλο ζώο, εξίσου παιχνιδιάρικο με το σκύλο είναι η γάτα. Αλλά αυτή δεν είναι τόσο πιστή και δεν είναι κατάλληλη για εργασίες: «*Μπήκε στο μαγειρείο ένα ζώο κατάμαυρο, με τρίχωμα πυκνό και γυαλιστερό. Κρατούσε την ουρά του ψηλά. Τα μάτια του ήταν όμοια με δυο χρυσές σπιθάτες πέτρες» (Η πατρίδα μας, σελ. 34), «Μάθε πως η γάτα δεν αγαπά πιστά όπως ο σκύλος. Γι' αυτό λένε πως η γάτα γνωρίζει σπίτι και όχι νοικοκύρη. Η γάτα μόνο για τον εαυτό της φροντίζει. Καμμία δουλειά δεν κάνει για να ωφελησει τον αφέντη της» (Στα παλαιά χρόνια, σελ. 47).*

Εξίσου χαριτωμένα και προστάτες της οικογένειας τους είναι και τα κατσίκια, αλλά κι αυτά φαίνονται να βλάπτουν τα φυτά: «*Μπροστά βάδιζε ένας τράγος με στριμμένο κέρατο. Βάδιζε περήφανα, με το κεφάλι ψηλά και με το μακρύ του γένη. Με τα ζωνηρά του μάτια κοίταζε δεξιά κι αριστερά και μυριζόταν τον αέρα» (Οι τρεις φίλοι, σελ. 75), «Ύστερ' από τη φωτιά και το τσεκούρι, η γίδα είναι ο μεγαλύτερος εχθρός που έχει το δάσος... Όσο όμως ζωνηρό είναι, τόσο καταστρέφει τα φυτά» (Ψηλά βουνά, σελ. 177).*

Το ίδιο ισχύει και για τα πρόβατα. Από τη μία περιγράφεται η χρησιμότητά τους με την προσφορά γάλατος, μαλλιού, κρέατος και λίπους (Αναγνωστικό Β' δημ., σελ. 52-55) και από την άλλη φαίνεται ότι είναι βλαβερά για τα νέα φυτά: «*Και τα πρόβατα φέρνουν ζημιά. Γιατί περνώντας από το δάσος πατούν τα νέα δεντράκια που μόλις φυτρώνουν» (Ψηλά βουνά, σελ. 178).*

Συνώνυμο της εξυπνάδας και της ταχύτητάς του είναι το άλογο: «*Το κορμί του λύγιζε σαν την οχιά, τα μάτια του πετούσαν σπίθες, η χαιίτη του ήταν σαν το ματάξι και η ουρά του μεγάλη... Το λέγανε Αίολο, γιατί ήταν ελαφρό και γρήγορο σαν τον αέρα*» (Στα παλαιά χρόνια, σελ. 121). Κύρια χαρακτηριστικά του: «*Είναι πολύ έξυπνο ζώο και μπορεί να μάθη πολλά πράγματα... έχει πολύ δυνατό θυμητικό... Είναι όμως και κακότεροπα και πεισματάρικα... είναι γενναίο και άφοβο... είναι πιστό*». Επίσης, βοηθά στις μεταφορές: «*Σέρνει αμάξια και κάρα, και κουβαλά φορτώματα από τόπο σε τόπο, το ζεύουν στο αλέτρι, γυρίζει μύλους, μαγγανοπήγαδα και λιοτρίβια*». Τέλος, πολλά αντικείμενα καθημερινής χρήσης είναι φτιαγμένα από μέρη του αλόγου: «*Τα παπούτσια που φορούμε τα φτιάχνουν και από πετσί αλόγου. Τα κουμπιά που βάζουμε στα φορέματά μας είναι καμωμένα και από το χοντρό νύχι ή από τα κόκαλα του αλόγου. Οι κορδές του βιολιού γίνονται από τ' άντερά του. Οι βούρτσες που ξεσκονιζόμαστε, τα κόσκινα και τα δίχτυα γίνονται από τις τρίχες της ουράς του και της χαιίτης του*» (Αναγνωστικό Β' δημ., σελ. 38-41).

Ο βασιλιάς των ζώων, το λιοντάρι, δείχνει τη δύναμη, το μεγάλο του παράστημα και την αρχηγική του τάση: «*Κάθισε στα πίσω πόδια του και τον κοίταζε κατάματα, χτυπώντας τη φουντωτή ουρά του καταγής. Έξαφνα έκαμε ένα πήδημα τεράστιο... Εκείνο φρένιασε, πηδούσε, μούγκριζε... Κάπου κάπου ακουόταν το τρανταχτό μούγκρισμα, σα να ήταν κίνδυνος σαρκωμένος*» (Διγενής Ακρίτας, σελ. 54-55).

Πολύ πλούσιος εμφανίζεται ο κόσμος του βυθού, με πολλά είδη ψαριών να κολυμπούν: «*Βλέπαμε ψάρια διάφορα... βλέπαμε αχινούς κάτω στο βυθό... Πιο πέρα φαίνονταν κολλημένα στους βράχους στρείδια και πεταλίδες... και μύδια και άλλα κογχύλια. Στις πέτρες της ακρογιαλιάς περπατούσαν στραβοπόδαρα καβούρια... -Όλο το στόμα του θαρρεί κανείς πως είναι γεμάτο δόντια, γιατί έχει και στον ουρανίσκο του ακόμη, χωρίς άλλο το λαβράκι θα είναι πολύ λαίμαργο και αρπαχτικό ψάρι*» (Στα παλαιά χρόνια, σελ. 114-116). Μετά την περιπέτεια μιας σουπιάς, που περιλαμβάνει το κυνήγι της τροφής, τον ανταγωνισμό με τα χταπόδια και τον αγώνα επιβίωσης από τους ψαράδες, υπάρχει ένα μικρό ποίημα: «*Με το χάραμα τ' αφήνω / το θαλάμι μου το φίνο / για να βγαίνω στο κυνήγι / τι μπορεί να μου ξεφύγει; / Στρείδια, μύδια, καβουράκια / και λογής λογής ψαράκια / τα πλοκάμια μου τ' αρπάζουν / και στο στόμα μου τα βάζουν*» (Η πατρίδα μας, σελ. 164-169).

Και τα έντομα φαίνεται να τραβούν το ενδιαφέρον των μικρών παιδιών, όπως στην ιστορία, όπου ένα παιδί παρακολουθεί ένα γρύλο και ακούει το όμορφο τραγούδι του. Θυμάται την ιστορία ότι η Αφροδίτη ερωτεύτηκε το Γρύλο για το τραγούδι του και ζήτησε από το Δία να τον κάνει αθάνατο. Όμως δεν ζήτησε να είναι και αιώνια νέος, γι' αυτό μετά από χρόνια μετατράπηκε σε έντομο (*Αναγνωστικό Γ' δημ.*, σελ. 156-158). Εξίσου ενδιαφέρουσα είναι και η ζωή των μελισσών, λόγω της εργατικότητάς τους: *«Το κάθε μελίτσι έχει και τη βασίλισσά του. Αυτή είναι ο αρχηγός εκεί μέσα, αυτή προστάζει τις άλλες μέλισσες τι να κάμουν... Οι κηφήνες... όλη μέρα κάθονται και τρώνε από το μέλι που κάνουν οι εργατικές. Μα επιτέλους οι εργατικές μέλισσες χάνουν την υπομονή τους, τους σκοτώνουν και τους πετούν έξω από το κοφίνι. Αυτό είναι το τέλος των τεμπέληδων»* (*Στα παλαιά χρόνια*, σελ. 141-143).

Δύο ακόμα έντομα είναι η αράχνη και η πεταλούδα: η μεν αράχνη, στη μυθολογία ήταν μια γυναίκα, άριστη υφάντρα, η οποία μετατράπηκε σε αράχνη όταν προσέβαλε την Αθηνά ότι, επειδή δεν ξέρει να υφαίνει, είναι κατώτερη (*Στα παλαιά χρόνια*, σελ. 123-127). Υπάρχει και το ποίημα του Α. Πάλλη, με τίτλο «Η σφήκα και η αράχνη» με θέμα μια απρόσεχτη σφήκα, η οποία πέφτει κατά λάθος στον ιστό μιας αράχνης, αλλά καταφέρνει να την κεντρίσει, προτού γίνει λεία της (*Αναγνωστικό Γ' δημ.*, σελ. 141-142). Η δε πεταλούδα φημίζεται για την ομορφιά και τα πλούσια χρώματά της: *«Λίγες ημέρες πριν πετούσε στα λουλούδια. Κάτω από το σαγόνι της έχει διπλωμένη την προβοσκίδα της σαν ελατήριο ρολογιού. Μόλις κάθιζε την ξεδίπλωνε, τη βύθιζε στο λουλούδι και ρουφούσε το μέλι του. Και τώρα κάθισε αποκάτω στο λαχανόφυλλο και άφησε τ' αυγά της»* (*Η πατρίδα μας*, σελ. 127-128), *«... Έρριξε χάμω το παιδί / το δίχτυ του και τη σκληρή καρφίτσα / «Από λουλούδι σε κλαδί / πέταξε, πλουμιστή πεταλουδίτσα / Τις ομορφιές όπου θωρούμε / κι οι δυο μας τώρ' ας τις χαρούμε»* (ποίημα του Ι. Πολέμη, *Αναγνωστικό Γ' Δημ.*, σελ. 118).

Η κατηγορία όμως που έχει τις περισσότερες αναφορές είναι αυτή των πουλιών, όχι μόνο γενικά, αλλά και συγκεκριμένα είδη: *«Έξαφνα εκεί που περπατούσαμε, βλέπομε απάνω σ' ένα δεντράκι μια φωλιά. Την είχαν χτίσει τα πουλάκια με πολλή τέχνη, τ' άχυρα, το μαλλί, τις τρίχες και τα πούπουλα τα είχαν μαζέψει εκεί με τις μυτίτσες τους»*. Ακολουθεί ιστορία με κούκους που αφήνουν τα αυγά τους σε φωλιές άλλων πουλιών για να τα αναθρέψουν (*Στα παλαιά χρόνια*, σελ. 104-108). Και τα πουλιά συχνά ζητούν τη βοήθεια του ανθρώπου, ειδικά στη βαρυχειμωνιά: *«Τικ τικ! Ανοίχτε μου, παιδιά! / Εγώ δεν έχω πια φωλιά, / Τη σκέπασε*

το χιόνι. / Εξω μαυρίλα, παγωνιά, / Και στη ζεστή σας τη γωνιά / Καλή φωτιά φουντώνει... Ανοίχτε μου καλά παιδιά!» (Αλφαβητάρι με τον ήλιο, σελ. 66).

Τα αγαπητά στα παιδιά πουλιά είναι τα χελιδόνια, γι' αυτό είναι πολυτραγουδισμένα και κύριο θέμα πολλών ποιημάτων, είτε γνωστών ποιητών: «Στάσου, ταξιδεύτρα μου χελιδόνα, στάσου, / κάτω από τη στέγη μας χτίσε τη φωλιά σου / Έλα να βρης άσυλο στο φτωχικό μας / και να γίνης φίλη μας και πουλί δικό μας. / Σπίτι σου το σπίτι μας κι όλα μας δικά σου, / κάμε τ' αυγουλάκια σου, βγάλε τα πουλιά σου. / Στο φτωχό μας άσυλο, θάσαι ασφαλισμένη, ιεροί σαν άγγελοι είναι δω οι ξένοι» (του Η. Τανταλίδη, *Αναγνωστικό Γ' δημ.*, σελ. 102 και *Αναγνωστικό Β' δημ.*, σελ. 21), είτε δημοτικών τραγουδιών: «Έχετε γεια, έχετε γεια / καιρός μας πια να πάμε / μη μας χαλάτε τη φωλιά! / την άνοιξη, τα λούλουδα / εμείς θα φέρωμε ξανά...» (Αλφαβητάρι με τον ήλιο, σελ. 36), «Πάει, χάθηκε το χιόνι / έφτασε το χελιδόνι / και το βλέπει το παιδί / και πηδά και τραγουδεί / «Το χαμόμηλο θα βγη / και θα λουλουδίση η γη. / Χελιδόνι γύρισε / καλοκαίρι μύρισε» (*Αναγνωστικό Β' Δημ.*, σελ. 74), « «Χελιδονάκι μου γοργό, / πού' ρθες από της έρημο / τι καλά μας έφερες;» / «Την υγεία και τη χαρά / και τα κόκκινα τ' αυγά...» (*Αναγνωστικό Γ' δημ.*, σελ. 155).

Η κουκουβάγια πάλι είναι γνωστή για τη σοφία της και για το χαρακτηριστικό της να μένει άγρυπνη όλο το βράδυ: «Κοιτάζετε καλά την καμπλωτή μύτη της και τα φοβερά νύχια της. Κοιτάζετε και τις στρογγυλές φτερούγες της με τα μαλακά φτερά... και τα μεγάλα στρογγυλά μάτια της που βλέπουν τόσο καλά στο μισοσκόταδο της νύχτας... Το στομάχι της είναι σα λάστιχο, τεντώνεται και ανοίγει... Είναι κουκουβάγιες που τρώνε σε μια νύχτα εκατό αρουραίους και γι' αυτό οι γνωστικοί γεωργοί στις αποθήκες τους, προς την οροφή αφήνουν δύο τρύπες για να φωλιάσουν δυο κουκουβάγιες... Η κουκουβάγια είναι το ιερό πουλί της θεάς μας της Αθηνάς» (Στα παλαιά χρόνια, σελ. 150-153), «Και την κουκουβάγια που κράζει αυτή τη στιγμή την ξέρει ο Φάνης. Είναι το πουλί της νύχτας, που κοιτάζει με κίτρινα μάτια γάτας» (Ψηλά βουνά, σελ. 133).

Άλλα είδη πουλιών που αναφέρονται είναι τα εξής:

- Η κίσσα: «Η κίσσα μαζεύει πράγματα που δεν της χρειάζονται, ό,τι βρει: βελόνες, κουτιά, καρφιά, τενεκεδάκια, ακόμα και δεκάρες. Αυτά πάει και τα κρύβει σε μέρος πολύ μυστικό, σα να πούμε στη σκεπή του σπιτιού» (Ψηλά βουνά, σελ. 160)

- Το τρυγόνι: Από το ποίημα του Ι. Πολέμη «Το τρυγόνι», με παρτιτούρα σε μουσική της Α. Αργυροπούλου: «Όλα τα πουλιά / μ' εύθυμη λαλιά / κελαηδούν στο λόγγο / μόνο ένα πουλί / θλιβερά λαλεί / με καημό και βόγγο» (Στα παλαιά χρόνια, σελ. 247-248).
- Η σουσουράδα: ένα παιδί περιγράφει μια σουσουράδα κι εξηγεί πώς αυτή ζει, πώς φροντίζει τα παιδιά της, πώς ξεφεύγει, πώς βρίσκει τροφή: «Σουσουράδα μακρυνούρα / που πετάς στα κεραμίδια / και φωνάζεις τα παιδιά σου / γεια σου σουσουράδα γεια σου...» (Η πατρίδα μας, σελ. 199-203).
- Ο κότσυφας: «Αλήθεια κάνει κρύο κι ο κότσυφας δεν ξέρει που να πάη να φυλαχτή... Όλα του είναι μαύρα εκτός από τη μύτη του, που είναι κιτρινικόκκινη σαν παλιό κεχριμπάρι. Τα πόδια του λάμπουν σαν κλωνιά από κοράλλι. Κι η σπαθωτή ουρά του ανοίγει σα μαύρη ολομέταξη βεντάγια» (Η πατρίδα μας, σελ. 119-120).
- Ο κόρακας: Από το ποίημα του Ι. Πολέμη «Ο κόρακας»: «Στολίστηκ' ένας κόρακας με παγωνιού φτερά / κι ύστερα καθρεφτίστηκε στις λίμνης τα νερά / Τόσο περηφανεύτηκε και τόσο καμαρώνει, / που πίστεψε πως έγινε αληθινό αηδόνη...» (Αναγνωστικό Γ' δημ., σελ. 145).
- Το γεράκι: «Το βλέπεις αυτό το μαύρο σημάδι εκεί ψηλά στον ουρανό; Είναι γεράκι. Το γεράκι αρπάζει και τα τρώει κότες και κοτόπουλα» (Αναγνωστικό Β' δημ., σελ. 5).
- Ο παπαγάλος: «Ο παπαγάλος μας είδε και πήδησε μέσα στα κλαριά της ροδοδάφνης... Τότε ο Νίκος τον άρπαξε... «Θα του φτιάξω ένα κλουβί... Θα του μαδήσουμε τα μεγάλα φτερά της μιας φτερούγας του» είπα, «Τότε δε θα μπορεί να πετάξει. Έπειτα του δένουμε το πόδι μ' ένα σπάγκο» (Οι τρεις φίλοι, σελ. 60).
- Η στρουθοκάμηλος: «Αυτές γεννούν κάπου τριάντα αυγά, μεγάλα ως το κεφάλι μικρού παιδιού. Άμα τα γεννήσουν τα σκεπάζουν με άμμο. Ο ζεστός άμμος τα κλωσά και στον καιρό βγαίνει από κάθε αυγό μια στρουθοκαμηλίτσα, που ζητά μόνη της να βρη την τροφή της» (Διγενής Ακρίτας, σελ. 128).
- Τα λελέκια: «Κάπου κάπου βλέπαμε μέσα στα πράσινα λιβάδια κάτι μεγάλα πουλιά, με κόκκινα και μακριά πόδια και με μεγάλες μύτες κόκκινες. Ήταν λελέκια. Περπατούσαν καμαρωτά, τέντωναν το κορμί τους εμπρός, έρριχναν το κεφάλι τους πίσω και στέκονταν κάπου κάπου στο ένα τους πόδι» (Στα παλαιά

χρόνια, σελ. 103), «Για μας τους χωρικούς αυτά τα πουλιά είναι πολύ ωφέλιμα. Τρώνε φίδια, ποντικούς, σαλιάγκους, σαύρες κι άλλα βλαβερά ζώα, που κάνουν ζημιές στα κτήματά μας. Γι' αυτό όλοι μας τ' αγαπούμε» (Στα παλαιά χρόνια, σελ. 109).

- Η κότα: «Ποιο παιδί δε με ξέρει; Όλοι με γνωρίζουν, από τα κόκκινα λειριά που έχω στο κεφάλι μου και εμπρός στο λαιμό μου» (Αναγνωστικό Β' δημ., σελ. 6-9).
- Ο πετεινός περιγράφεται ως προς τα εξωτερικά του χαρακτηριστικά, με έμφαση σε μάχες με άλλους κόκκορες, στην εύρεση τροφής και στο λάλημά του το ξημέρωμα (Αναγνωστικό Β' δημ., σελ. 30-32), « «κικίρικου! Να η αυγή!» / λάλησε ο μαύρος / κόκορας με την / κατάμαυρη ουρά...» (Αλφαβητάρι με τον ήλιο, σελ. 38).
- Η πάπια: « «πιπιπί» φώναζαν οι πάπιες / μέσα από το αυλάκι. «πιπιπι» / φώναζαν και αυτές, «έλα, Ρήνα, βάλε μας καθαρό νερό»» (Αλφαβητάρι με τον ήλιο, σελ. 39).

Δεν είναι όμως μόνο τα είδη των πουλιών που έχουν τόση ποικιλία, αλλά και τα υπόλοιπα ζώα που αναφέρονται:

- Ο γάιδαρος: « «Τι καλά, ούτε φόρτωμα ούτε μαγκούρα έχει σήμερα. Ίσως ούτε και αύριο» λέει ο γάιδαρος, κι από τη χαρά του κρεμά τ' αυτιά του πιο κάτω» (Αλφαβητάρι με τον ήλιο, σελ. 57-58), «πείσμα, υπομονή, δεν αγαπά την καλοφαγία, δεν είναι καθόλου κουτό ζώο... το φορτώνουν, τα κόσκινα τα φτιάχνουν από το δέρμα του, από το χονδρό πετσί του γίνονται και τα τούμπανα» (Αναγνωστικό Β' δημ., σελ. 43-46).
- Το ποντίκι: «Το ποντίκι γύριζε ανήσυχο μέσα σε μια φάκα. Τέντωνε τ' αυτιά του. Κοίταζε να κόψη το σύρμα. Μα δεν μπορούσε, αυτού που μπήκε, δε θα μπορέσει πια να φύγει» (Αλφαβητάρι με τον ήλιο, σελ. 48).
- Το κουνάβι: περιγραφή του κυνηγιού ενός κουναβιού. Πώς κυνηγά και σκοτώνει ζώα για να τραφεί (με αρκετά άγριες μάλιστα περιγραφές) και πώς τελικά σκοτώνεται από κυνηγούς: «... Την ουρά του τη φουντώνει, / τις μουστάκες του απλώνει, / δόντια, νύχια στη δουλειά, / οχ! κακόμοιρα πουλιά!...» (Η πατρίδα μας, σελ. 150-156).
- Το φίδι: ένα παιδί βλέπει πώς ένα φίδι επιτίθεται σε ένα σπίνο, πώς αυτός προσπαθεί να ξεφύγει από το φίδι, αλλά το φίδι καταφέρνει και το σκοτώνει

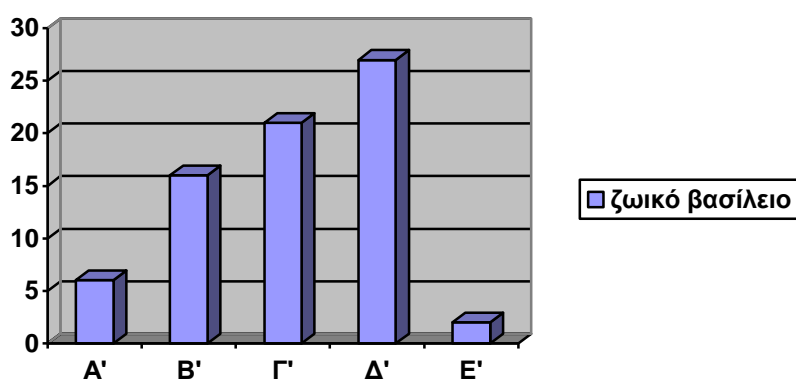
και το τρώει (κι εδώ οι περιγραφές είναι άγριες, δεδομένου ότι πρόκειται για παιδικό ανάγνωσμα).

- Ο βάτραχος: από ποίημα του Ι. Πολέμη, με τίτλο «Ο βάτραχος»: *«Μέσα στα καλάμια, στα ψαθιά / ο χοντρός ο βάτραχος βραχνόφωνα / το τραγούδι λέει το βραδινό / μ' όλη του την τέχνη και τη δύναμη / «Βρεκεκέξ κοάξ κοάξ»...»* (Αναγνωστικό Γ' δημ., σελ. 119).
- Ο τυφλοπόντικας: Η ζωή ενός τυφλοπόντικα και της οικογένειάς του, ο αγώνας για εύρεση τροφής, η παρέα του με τον ασβό, την ξαδέρφη του νυφίτσα, η προσπάθεια να ξεφύγουν από τα μεγαλύτερα αρπακτικά και από τον άνθρωπο που τους κυνηγά και ο θάνατος μιας αχόρταγης νυφίτσας από έναν άνθρωπο (Αναγνωστικό Γ' δημ., σελ. 120-141).
- Το παραμύθι με το λαγό και τη χελώνα, όπου ο λαγός, ο οποίος κοροϊδεύει τη χελώνα για το περπάτημά της και χάνει σε αγώνα δρόμου μαζί της επειδή τον παίρνει ο ύπνος. (Αναγνωστικό Γ' δημ., σελ. 103-105).

Συμπεραίνεται επομένως, ότι η πλουσιότερη σε αναφορές κατηγορία είναι αυτή του κόσμου των ζώων. Αυτό που ενδιαφέρει είναι κυρίως το να μάθουν τα μικρά παιδιά το ζωικό βασίλειο, τόσο για να τα ξεχωρίζουν με βάση τα εξωτερικά τους χαρακτηριστικά και το χαρακτήρα που φαίνονται ότι διαθέτουν, όσο και βάσει της προσφοράς τους στον άνθρωπο, ο οποίος μπορεί να τα χρησιμοποιεί για εργασίες ως μέσα μεταφοράς ή για να κατασκευάσει υλικά από τα διάφορα όργανά τους.

Αναφορές υπάρχουν στα αναγνωστικά όλων των τάξεων, αλλού λιγότερες και αλλού περισσότερες. Τις πιο πολλές βρίσκουμε σε αυτά της Δ΄ Δημοτικού, ενώ τα λιγότερα στην Ε΄ Δημοτικού. Η πλειοψηφία αφορά είτε σε περιγραφές που γίνονται από ένα παιδί συνήθως, είτε σε πολυσέλιδες ιστορίες με πρωταγωνιστές τα ίδια τα ζώα. Κεντρικό θέμα των ιστοριών αυτών είναι ο αγώνας για επιβίωση, η εύρεση τροφής και το κυνήγι από τους ανθρώπους.

Αυτό που έχει όμως το μεγαλύτερο ενδιαφέρον είναι ότι όλα τα ζώα, με εξαίρεση τους άγριους λύκους και τις πονηρές αλεπούδες που εισβάλλουν σε οικόσιτα κοπάδια, θεωρούνται απαραίτητο να τα προστατεύει ο άνθρωπος, να τα αγαπάει, να συμβιώνει αρμονικά μαζί τους και όχι να τα βλάπτει ή να τα κυνηγά. Φυσικά, η κατάληξη των ιστοριών είναι ευνοϊκή για τον ήρωα, αν είναι καλός, αλλά τιμωρείται, συχνά και με θάνατο, αν επιδεικνύει στοιχεία όπως η ζήλια, η κακία, η πονηριά, η πλεονεξία, όπως θα γινόταν δηλαδή αν οι ήρωες ήταν άνθρωποι και έπρεπε να αποδοθεί δικαιοσύνη.

Γράφημα 8. Περιγραφές και ιστορίες ζώων

2.2.6. Πατριδογραφία και το αίσθημα του πατριωτισμού

Η αγάπη προς την πατρίδα και η ενίσχυση του εθνικού φρονήματος αποτελούν σημαντικό μέρος της διαπαιδαγώγησης του παιδιού από μικρή ηλικία. Η νέα γενιά πρέπει να γαλουχηθεί με τα εθνικά ιδεώδη, ώστε να παράξει στο μέλλον συγκροτημένους πολίτες και πατριώτες. Αυτό γίνεται στα αναγνωστικά με δύο κυρίως τρόπους. Από τη μια με την εκμάθηση της γεωγραφίας της Ελλάδας, για να μην υπάρχουν παιδιά γεωγραφικά ανενημέρωτα και από την άλλη με τη διδασκαλία των μνημάτων πατριωτισμού και θυσίας για την πατρίδα, που από την αρχαιότητα μας μαθαίνουν οι Έλληνες ήρωες.

Ως προς το πρώτο μέρος, των γεωγραφικών αναφορών, βρίσκουμε περιγραφές από όλη την Ελλάδα, ηπειρωτική και νησιωτική. Φυσικά, τα πάντα δείχνουν την ομορφιά των τοπίων: *«Στον τόπο μας, στην ωραία Ελλάδα, το φθινόπωρο στην αρχή μοιάζει με δεύτερη άνοιξη»* (Αναγνωστικό Β' δημ., σελ. 22). Οι πρωταγωνιστές των ιστοριών λοιπόν είτε έχουν την τάση να κάνουν αναφορές στον τόπο καταγωγής τους: *«Το χωριό μου είναι χτισμένο σε μια πλαγιά. Από κει περνά ο δημόσιος δρόμος, που πηγαίνει από την Άμφισσα στη Γραβιά»* (Διγενής Ακρίτας, σελ. 201), είτε δείχνουν το θαυμασμό τους για τα ελληνικά τοπία ταξιδεύοντας με τρένο ή πλοίο: *«Ο ήλιος βασίλεψε μαραμμένος πίσω από τη Σίφνο. Το ακρωτήριο της Τήνου, ο Τσικνιάς, σκοτεινίασε. Ασυνήθιστη κίνηση άρχισε στη Δήλο... αφού ρίξαμε την άγκυρα, βγήκαμε πέρα, κάτω από τις Μικρές Δήλες»* (Η πατρίδα μας, σελ. 126), *«Κατέβαινα με το σιδηρόδρομο από την Αθήνα στην Πελοπόννησο. Πριν ακόμη βγούμε στον κάμπο της Ελευσίνας, η θάλασσα της Σαλαμίνας απλώθηκε σα ζαφειρένια πλάκα μπροστά μας. Περάσαμε την πόλη της Δήμητρας, έπειτα τα Μέγαρα, και σκαρφαλώσαμε... ως τον Ισθμό της Κορίνθου... Από δω σε μας ο Ακροκόρινθος και η Κυλλήνη και ο Χελμός. Αντίπερα ο Κιθαιρώνας, ο Ελικώνας και ο μεγάλος Παρνασσός... Έτσι φτάσαμε στο Διακοφτό και κατέβηκα»* (Διγενής Ακρίτας, σελ. 217-219).

Παράλληλα, δεν παραλείπονται και πληροφορίες σχετικά με τον εμπόριο διαφόρων περιοχών, γεγονός που δείχνει και την αυτοδυναμία που είχαν οι περισσότερες πόλεις: *«Μια φορά φορτώσαμε ζάχαρη, ρίζια και καφέδες από τον Πειραιά για τη Σύρα»* (Η πατρίδα μας, σελ. 146), *«Τα καθίσματα ο πατέρας μου τα φτιάχνει στη Θεσσαλία... Τα στρώματά μας έρχονται από την Κόρινθο και τα προσκέφαλα είναι γεμάτα με ψιλό πούπουλο από τις χήνες της Ηλείας»* (Η πατρίδα μας,

σελ.55), «Εδώ της Πάτρας οι πορφυροβαμμένες μάλλινες κουβέρτες και τα γαλάζια ή κάτασπρα σαγάκια, ... εκεί μεταξωτά από την Κόρινθο και τα χρυσοϋφαντα κεντητά φορέματα της Θήβας, αλλού τα γυαλικά της Θεσσαλονίκης» (Διγενής Ακρίτας, σελ. 72).

Η πόλη που συναρπάζει και συγκεντρώνει και την πλειοψηφία των αναφορών είναι η Αθήνα. Εντυπωσιάζει ως πρωτεύουσα, ως όμορφη πόλη, ως πόλη που βρίθει μνημείων. Γι' αυτό, όποιος την επισκέπτεται δεν μπορεί παρά να μείνει έκθαμβος Στο Αναγνωστικό της Β' δημοτικού, υπάρχουν και φωτογραφίες από τη Βουλή (το παλαιό Παλάτι), το Πανεπιστήμιο, την Ακαδημία, το Ζάππειο και τη Μητρόπολη: «Η Αθήνα είναι η μεγαλύτερη και ωραιότερη πόλη της Ελλάδας. Είναι ζακουσμένη σε όλον τον κόσμο. Χιλιάδες άνθρωποι έρχονται από παντού να τη δουν και την καμαρώσουν... και άμα γυρίσουν στην πατρίδα τους λένε με καμάρι: «πήγα στην Αθήνα!» Και μιλούν μέρες κι εβδομάδες» (σελ. 113-114). Ενδιαφέρουσα είναι η εξής παροιμία από το αναγνωστικό «Η πατρίδα μας»: «Μωρός είν' εκείνος που δεν θέλει να ιδή την Αθήνα. Πιο μωρός είν' εκείνος, που τη βλέπει και δεν ευχαριστείται! Μα ακόμη πιο μωρός είναι εκείνος που την βλέπει, ευχαριστείται και φεύγει!» (σελ.17).

Η Αθήνα λοιπόν, αποτελεί σπουδαίο κέντρο όχι μόνο λόγω της ομορφιάς της, αλλά και λόγω του πολιτισμού που ανέπτυξε από την αρχαιότητα: «Η Αθήνα! Η μεγάλη, η πεντάμορφη, η ζακουσμένη, η δοξασμένη πόλη... η Αθήνα είναι το μεγάλο σχολείο της Ελλάδας μας και όλου του κόσμου. Εκεί ζουν οι πιο σοφοί άνθρωποι όλου του κόσμου» (Στα παλαιά χρόνια, σελ. 28-29). Ακόμη και στη διασκέδαση, η Αθήνα φαίνεται να πρωτοπορεί. Οι Αθηναίοι ξέρουν να χαίρονται τη ζωή τους: «Δυο ποτάμια την ποτίζουν, ο Ιλισός και ο Κηφισός, που το νερό τους κελαηδεί σαν αηδόνι, και στολίζουν τις όχθες τους δάφνες και μυρτιές. Ο λαός που κατοικεί εκεί ξέρει να χαίρεται τη ζωή και τρελαίνεται για το χορό, για τα τραγούδια και για τη μουσική» (Αναγνωστικό Γ' δημ., σελ. 57).

Η επιβλητική Ακρόπολη και ο Παρθενώνας είναι τα πρώτα μνημεία που θα τραβήξουν την προσοχή του επισκέπτη: «Γύρισα κατά κει τα μάτια μου και την είδα (ενν. την Ακρόπολη). Λαμποκοπούσε ολόκληρη από τις ακτίνες του ήλιου. Τα συννεφάκια τα χρυσά που ήταν πάνω της φαίνονταν πως χάιδευαν την κορυφή του Παρθενώνα. Δεξιά και αριστερά μας βλέπαμε ωραία αγάλματα, όμορφους ναούς μαρμαροχτισμένους και σπίτια χρωματισμένα, τι πλήθος, τι φωνές, τι θόρυβος!» (Στα παλαιά χρόνια, σελ. 32-33), «Το σπίτι ήταν χτισμένο δυτικά απάνω σε λόφο και προφυλαγμένο από το βοριά. Δεξιά έβλεπε την πόλη και την Ακρόπολη με τον

Παρθενώνα, αριστερά φαινόταν ο κάμπος, φυτεμένος από αμπέλια κι ελιές ως πέρα στην Πεντέλη» (Η πατρίδα μας, σελ. 54).

Βεβαίως, όλα τα αρχαία μνημεία έλκουν το ενδιαφέρον, τα αγάλματα, οι κήποι, τα στάδια κλπ.: *«Τι ωραίο είναι το Λύκειο! Είναι κοντά στην όχθη του Ιλισού... Είναι εκεί και γυμναστήριο και Στάδιο και λουτρό... είδαμε την Αθήνα του Φειδία, και τη μαρμαρένια πομπή των Παναθηναίων. Είδαμε το Ερέχθειο με τις μαρμαρωμένες κοπέλες» (Στα παλαιά χρόνια, σελ. 230-231), «Αριστερά μας οι κήποι της Αθήνας έντυναν με την πρασινάδα τους τα μνημεία, τους ναούς και τ' αγάλματα, κι έδειχναν το μάρμαρο λευκότερο» (Η πατρίδα μας, σελ. 62).*

Φυσικά, η Αθήνα δεν είναι η μόνη που περιγράφεται. Συχνά γίνονται αναφορές σε μέρη της Ελλάδος, χωριά και πόλεις, αλλά και ποταμούς ή βουνά. Για παράδειγμα, έχουμε τον ποταμό της Ρούμελης: *« Πώς το λένε αυτό το ποτάμι;» «Ρούμελη»... Ήταν η Ρούμελη. Περήφανη κατέβαινε και βροντούσε τα νερά της» (Ψηλά βουνά, σελ. 25,120), τον ποταμό Λουδία: *«Ένα λιμανάκι ήταν στο στόμιο που χυνόταν ο Λουδίας, αυτός ο ποταμός περνούσε κοντά από την Πέλλα» (Στα παλαιά χρόνια, σελ. 223) και τις περιοχές Περιστερί και Γρανίτσα: «Τη δίνουμε πέρα σ' ένα χωριό, που το λένε Περιστερί, σ' άλλο βουνό... «Λάμπρος Πελέκης του Αντωνίου από Γρανίτσα» (Ψηλά βουνά, σελ. 197).**

Για τους κατοίκους των μεγάλων πόλεων, περιοχές αναψυχής είναι τα νησιά, ειδικά κατά τη διάρκεια των διακοπών: *«Εσείς θα έρχεστε από την Αθήνα να περνάτε το καλοκαίρι στο νησί μου, που είναι δροσερό κι όλο νερά κρύα» (Οι τρεις φίλοι, σελ. 156). Εξαιρετης ομορφιάς είναι όλα τα νησιά της Ελλάδος, καταπράσινα, εύφορα, με λευκά σπίτια και μαγευτικά τοπία. Το κάθε νησί έχει τα δικά του χαρίσματα και κάτι διαφορετικό για να διαφέρει από τα υπόλοιπα. Έτσι, έχουμε το Ιόνιο: «Να το πρώτο καταπράσινο νησί! Είναι η Κέρκυρα. Έπειτα αντικρίζει τη Λευκάδα, την ψηλή Κεφαλλονιά και τη μοσκοβολημένη Ζάκυνθο. Ακολουθεί τώρα το καράβι τ' ακρογιάλια της μεγάλης, της ωραίας χώρας του Μοριά. Έπειτα άλλα χαριτωμένα νησάκια» (Πέτρος Λάρας, σελ. 136), το νότιο Αιγαίο: *«Ομορφη πόλη η Σύρα! Είναι το διαμάντι των Κυκλάδων... Αριστερά μian άκρη από την Τήνο με το μοναστήρι της Μεγαλόχαρης. Έπειτα τη χαμηλή Μύκονο και τα νησάκια της Δήλου, πίσω τη Νάξο, εδώθε τη Μήλο, τη Φολέγανδρο, τη Σίκινο, τη Σέριφο με το ψηλό βουνό και τη γλυκιά και ωραία Σίφνο» (Η πατρίδα μας, σελ. 147), και το βόρειο Αιγαίο: «Από την Τένεδο αγνάντεψα τον κάμπο της Τρωάδας... Είδα τη Λέσβο, την πατρίδα της Σαφώς, και τη Χίο, που**

μας στέλνει τη μαστίχα της και τη Σάμο, με το μεγάλο ναύσταθμο. Είδα τη Νάξο με τα χρυσά τα κίτρα της, την Ίο με τις μεγαλομάτες γυναίκες της, που μοιάζουν σαν νεραίδες, και τη Θήρα την αλίμενη» (Διγενής Ακρίτας, σελ. 94-95).

Σύντομες αλλά εξίσου σημαντικές αναφορές έχουμε και για άλλες περιοχές, όπως: το Μαραθώνα: «*Η πρώτη (ενν. εκδρομή) ήταν όταν πήγαμε στο Μαραθώνα... Πατούσαμε το χώμα εκείνο με μεγάλο σεβασμό και εμπρός μας περνούσε η εικόνα της μεγάλης μάχης*» (Στα παλαιά χρόνια, σελ. 187), τους Δελφούς: «*Έχετε ακούσει για το ναό των Δελφών που είναι στη Φωκίδα, για την Πυθία και τους χρησμούς της, για τον Απόλλωνα και τους αγώνες που γίνονται κοντά στο ναό του*» (Στα παλαιά χρόνια, σελ. 203), την Ηλεία: «*Η Ηλεία είναι χώρα πολύ ωραία, όλο βλάστηση και πρασινάδα. Εκεί οι σκίνοι γίνονται ψηλοί σα δέντρα. Το κάτω μέρος της Ηλείας το ποτίζει ένα ποτάμι, ο Αλφειός που χύνεται στο Ιόνιο πέλαγος. Μέσα στον Αλφειό χύνεται ένα μικρό ποτάμι, με νερό κρυσταλλένιο. Εκεί που ενώνονται τα δυο ποτάμια είναι η Ολυμπία*» (Στα παλαιά χρόνια, σελ. 190), ακόμα και περιοχές που πλέον δεν είναι ελληνικές: «*ψηλά η Μαλάτεια, παρακάτω η κόκκινη Χαδάτη, έπειτα το Μαράς κοντά στον ποταμό τα Σαμόσατα. Και κείνα μια φορά ήταν ελληνικά όπως η Καισάρεια, μα τώρα ο Χαδμάς τα πατεί με τ' άλογά του*» (Διγενής Ακρίτας, σελ. 120).

Πάντα στα βιβλία του Δημοτικού, τα πρόσωπα είναι συναισθηματικά δεμένα με την Ελλάδα. Η φόρτιση είναι έντονη όταν μιλούν γι' αυτήν και η περίπτωση που τους συγκινεί ακόμα περισσότερο είναι αυτή της ξενιτιάς. Ο προσωπικός τους δεσμός με την πατρίδα στην οποία μεγάλωσαν τους κάνει να μην μπορούν να την αποχωριστούν εύκολα, αλλά ακόμη κι αν χρειαστεί να φύγουν πάντα θα ονειρεύονται να γυρίσουν πίσω: «*Μιλούσαμε για την πατρίδα μας, ...κάναμε χίλια σχέδια πώς θα γυρίσουμε πίσω στην αγαπημένη μας Ελλάδα... αχ, να έβλεπα πάλι το σπίτι μου, την πατρίδα μου, κι ας πέθαινα αμέσως*» (Οι τρεις φίλοι, σελ. 107, 120), «*Όλα ήταν ωραία, μα εμένα ο νους πετούσε στην πατρίδα μου. Ας ήμουν εκεί κι ας έλειπαν τα χίλια καλά της ξενιτιάς*» (Η πατρίδα μας, σελ. 103). Συγκινητικό είναι και το ποίημα του Ι. Δροσίνη «*Το ελληνικό χώμα*»: «*Τώρα που θα φύγω και θα πάω στα ξένα, / και θα ζούμε μήνες, χρόνους χωρισμένοι, / άφησε να πάρω κάτι κι από σένα, / γαλανή πατρίδα, πολυαγαπημένη / ... / Η δική σου χάρη θα με δυναμώνη, / κι όπου κι αν γυρίσω κι όπου κι αν σταθώ / συ θενά μου δίνεις μια λαχτάρα μόνη, / πότε στην Ελλάδα πίσω θε να ρθώ*» (Η πατρίδα μας, σελ. 107-108).

Πολλά είναι τα ποιήματα που περιλαμβάνονται στα αναγνωστικά και αφορούν την πατρίδα. Υπάρχουν μεν αυτά που εξυμνούν την ομορφιά της Ελλάδας, όπως στους «*Τρεις φίλους*» : «*Έχει χώρα, πείτε ,ου, άλλη / της πατρίδας μου τα κάλλη; / Έχει αλλού το φωτεινό / της Ελλάδας ουρανό; / Τα γαλάζια της βουνά / τα γλυκά της δειλινά, / τα χαρούμενα χωριά της, / που δροσίζει πάντα ο μπάτης; / ... / «Άλλη χώρα σαν αυτή / δεν υπάρχει πουθενά!*» (σελ. 11-12) και στο «*Διγενή Ακρίτα*» : «*Πατρίδα, σαν τον ήλιο σου ήλιος αλλού δε λάμπει / ... / Ελλάς, το μεγαλείο σου βασίλειμα δεν έχει / και δίχως νέφη τους καιρούς η δόξα σου διατρέχει*», μετά το ποίημα αυτό ακολουθεί ο Εθνικός Ύμνος με τον οποίο κλείνει το βιβλίο (σελ. 237-240).

Βρίσκουμε δε, και ποιήματα καθαρά πατριωτικά. Μόνο στο αναγνωστικό «*Στα παλαιά χρόνια*» υπάρχουν έξι: «*Ύμνος εις την Ελευθερία*» του Δ. Σολωμού (σελ. 238), «*Η Αθηνά στην Αθήνα*» του Κ. Παλαμά (σελ. 238), «*Στη θάλασσα της Σαλαμίνας*» του Α. Παράσχου (σελ. 239), «*Η πατρίδα μας*» του Γ. Δροσίνη (σελ. 239-240), «*Το ελληνικό χόμα*» του Γ. Δροσίνη (σελ. 240-241) και «*Η σημαία*» του Ι. Πολέμη (σελ. 242). Στο τέλος περιλαμβάνεται και παρτιτούρα κομματιού με τον τίτλο «*Η πατρίδα*» σε ποίηση Α.Μ. και μουσική Humbert (σελ. 253).

Σημείο αναφοράς όμως στο κεφάλαιο αυτό πρέπει να είναι το ζήτημα του πατριωτισμού και της προσωπικής θυσίας γι' αυτήν αν χρειαστεί. Η φιλοπατρία αποτελεί το ύψιστο σημάδι πίστης σε ένα τόσο υψηλό ιδανικό. Η ατομικότητα και το προσωπικό συμφέρον εκμηδενίζονται μπροστά στην υπεράσπιση του συλλογικού καλού. Η αδιαφορία για τον κίνδυνο στα πλαίσια της υπεράσπισης της πατρίδας δείχνει αφοσίωση, θεωρείται τιμή και ηρωοποιείται. Ακόμα κι αν έρθει ο θάνατος, η μετά θάνατον αθανασία και η ανάμνηση του νεκρού είναι που έχει αξία.

Τρία είναι τα αναγνωστικά που εμβαθύνουν τόσο πολύ σε αυτό το θέμα. Τα δύο που αφορούν την αρχαία Ελλάδα και τα ιδανικά που είχαν στις μάχες που έδιναν (*Η πατρίδα μας* και *Στα παλαιά χρόνια*) και ο *Διγενής Ακρίτας* που ταυτόχρονα συνδέει και το ρόλο της θρησκείας και τονίζει την επιθυμία κάποτε η Αγια-Σοφία να επιστρέψει σε ελληνικά χέρια.

Αναλυτικότερα, έχουμε τα εξής: στην «*Πατρίδα μας*» : «*Τι τιμή στο παλικάρι, όταν πρώτο στη φωτιά σκοτωθή για την πατρίδα με τη σπάθα στη δεξιά. Πόσο λυπηρό ν' αφήνη την πατρίδα τη γλυκιά, τα καλά του τα χωράφια, και να ζη με διακονιά!*» (εμβατήριο του Τυρταίου σε μετάφραση Σ. Τρικούπη, σελ. 27), «*Να φυλάξω τα ιερά και τα όσια, και μόνος και με πολλούς. Και την πατρίδα μου να μην την παραδώσω*

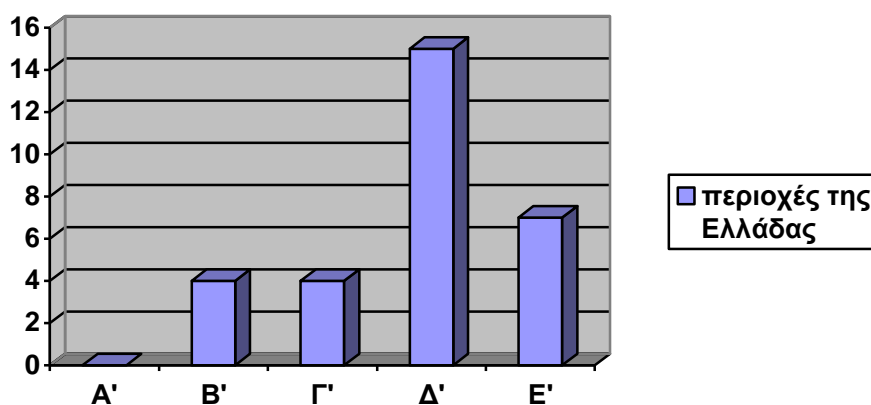
μικρότερη, αλλά μεγαλύτερη και δυνατώτερη απ' όση την παρέλαβα... Και αν κανείς θελήσει να χαλάσει τους νόμους ή να μην υπακούση σ' αυτούς, δε θα το επιτρέψω» (μέρος του όρκου που έδιναν οι Αθηναίοι πολίτες στο βωμό του Αγραύλου, όταν ετοιμάζονταν να πάνε στο στρατό, σελ. 91), «Ένιωθε πως το φέρσιμό του εκείνο ήταν άπρεπο και στην καταγωγή του μα και στη θέση του Πρόα. Γιατί αν και κατάντησε δούλος και σακάτης, το έπαθε στον πόλεμο για την πατρίδα του» (σελ. 101).

Στο αναγνωστικό «Στα παλαιά χρόνια» συναντούμε τα ακόλουθα σημεία: «Θα τα κρατώ τα όπλα αυτά και δε θα τα ντροπιάσω και μόνος και με συντροφιά κι εδώ κι όπου κι αν είμαι. Θα πολεμήσω ακούραστα κι αφρόντιστα θα πέσω, και την πατρίδα μια φορά μεγάλη θα την κάμω. Και θ' αγαπώ τους δίκαιους και θα τιμώ τους νόμους, θα κατατρέχω τον κακό, θα σφάζω τον προδότη, κι αν ίσως λέω ψέματα κολάστε με. Θεοί μου!» (όρκος στρατιωτών, σελ. 183), «Μη συλλογίζεσαι πια τις κακές ημέρες! Καλύτερα θυμήσου το δοξασμένο καιρό που πολεμούσες για την πατρίδα σου κι έχυσες το αίμα σου για να την υπερασπιστής» (σελ. 184,186), «Εμπρός, εμπρός παιδιά των Ελλήνων. Ελευθερώστε την πατρίδα σας! Ελευθερώστε και τα παιδιά σας, τις γυναίκες, τα ιερά των θεών σας, τους τάφους των προγόνων σας» (τραγούδι που έλεγαν οι στρατιώτες στη μάχη της Σαλαμίνας, σελ. 188), «Τι ανατριχίλα πέρασε τα νεανικά μας στήθη! Από τον ενθουσιασμό μας φωνάζαμε σα μεθυσμένοι: «Πατρίδα! Πατρίδα! Εμείς θα σε δοξάσωμε και πάλι!»» (σελ. 189), « «Είναι πιο ωραίος θάνατος από το να πεθαίνει κανείς για την πατρίδα;» «Εγώ έτσι θέλω να πεθάνω κι έτσι θα πεθάνω!»» (σελ. 215).

Τέλος, στο «Διγενή Ακρίτα» συναντούμε τα εξής: «η αγύριστη θέληση του Αβραάμ της στομώνει το αίσθημα και της στερεώνει το καθήκον στο Θεό και στην πατρίδα. Με τι τάχα θα ξεχώριζε ο άνθρωπος από τ' άλλα ζώα, αν δεν ήξερε να θυσιάζεται για μια ιδέα;» (σελ. 89), «... Η Δέσποινα ταραχτήκε και δάκρυσαν οι κόνες. «Σώπασε, κυρά Δέσποινα, και σεις κόνες, μην κλαίτε, πάλι με χρόνους, με καιρούς, πάλι δικά σας είναι» (από το έμμετρο «Η αγία-Σοφία», σελ. 187-188).

Η πατριδογνωσία είναι λοιπόν εξέχον κεφάλαιο των αναγνωστικών και κυρίως αυτών της Δ΄ Δημοτικού. Για να προετοιμαστεί το παιδί να βγει στην κοινωνία ως σωστός πολίτης, πρέπει απαραίτητα να γνωρίζει στοιχεία για την πατρίδα του και να έχει αναπτύξει το αίσθημα του πατριωτισμού και έντονο εθνικό φρόνημα.

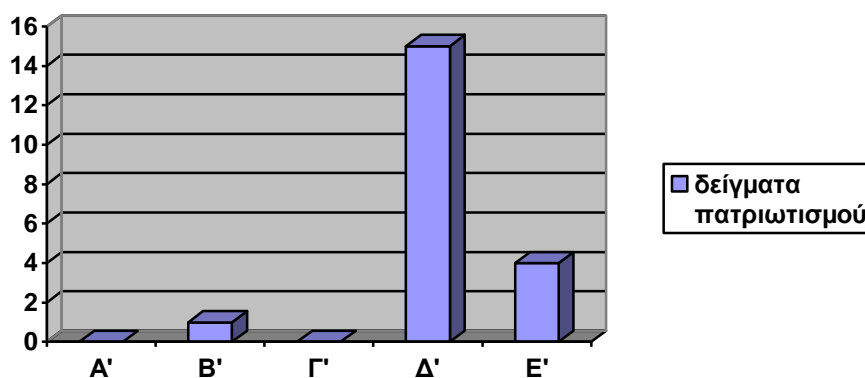
Αφενός, οι πρωταγωνιστές των ιστοριών γνωρίζουν τη γεωγραφία όλης της Ελλάδας. Τη θαυμάζουν και εκτιμούν όλα τα στοιχεία που τη διακρίνουν – και τα υλικά και τα πολιτιστικά. Ιδιαίτερο ενθουσιασμό και σεβασμό δείχνουν για το κέντρο της Ελλάδας, την Αθήνα, η οποία είναι διάσπαρτη με αγάλματα και αρχαία μνημεία, φωτεινό σημάδι του αρχαίου πολιτισμού. Ωστόσο, δεν παραλείπονται να αναφερθούν και άλλα μέρη, όπως τα όμορφα νησιά – Αιγαίου και Ιονίου – και περιοχές οι οποίες έμειναν στην ιστορία λόγω των σημαντικών μαχών που διεξήχθησαν στην αρχαιότητα – όπως ο Μαραθώνας και η Σαλαμίνα. Παράλληλα, τονίζεται και ο προσωπικός δεσμός των Ελλήνων με την πατρίδα τους, κυρίως σε περιόδους που αναγκάζονται να την αποχωριστούν, όπως στην περίπτωση της ξενιτιάς. Το να μην βλέπουν τη χώρα στην οποία μεγάλωσαν είναι πολύ στενάχωρο και κάνουν ό,τι μπορούν για να ξαναγυρίσουν στα πάτρια εδάφη. Η Δ΄ και Ε΄ Δημοτικού συγκεντρώνουν τις περισσότερες αναφορές.

Γράφημα 9α. Αναφορές σε περιοχές της Ελλάδας

Αφετέρου, το σχολείο επωμίζεται με το καθήκον να μεταδώσει στους μαθητές το αναγκαίο αίσθημα πατριωτισμού. Έτσι, τους διδάσκει τα κατορθώματα των πολεμιστών, τους όρκους με τους οποίους εμψυχώνονταν πριν πάνε στον πόλεμο και τις τιμές που τους αποδίδονταν αν γύριζαν ως νικητές. Η αυτοθυσία και η άρνηση της ατομικότητας είναι τα απαραίτητα στοιχεία ενός καλού πολεμιστή. Ακόμα και αν πέσει στο πεδίο της μάχης, η θύμηση των κατορθωμάτων του θα παραμείνει αιώνια και θα τιμάται από τους ζωντανούς.

Δύο είναι τα αναγνωστικά που ασχολούνται με το συγκεκριμένο θέμα: «*Η πατρίδα μας*» και «*Στα παλαιά χρόνια*». Στα υπόλοιπα το ζήτημα αυτό δεν θίγεται ιδιαίτερα. Είναι λοιπόν τα δύο βιβλία που περιγράφουν την αρχαία Ελλάδα, γνώρισμα της οποίας είναι ο πατριωτισμός. Δεν είναι μόνο οι αναφορές μέσα στις ιστορίες, αλλά και πολλά ποιήματα γνωστών ποιητών που περιλαμβάνονται με το ίδιο θέμα., καθώς και παρτιτούρες από τραγούδια ή μελοποιημένα ποιήματα. Μάλιστα, και τα δύο αναγνωστικά κλείνουν με τον εθνικό ύμνο.

Γράφημα 9β. Δείγματα εξύψωσης εθνικού πατριωτισμού

3. Συμπεράσματα

Το νέο πνεύμα που εισάγεται στα σχολεία με τις μεταρρυθμίσεις που ξεκινούν το 1917 και τα δώδεκα νέα αναγνωστικά που για πρώτη φορά εκδίδονται. Το πρώτο σημαντικό βήμα γίνεται με την εισαγωγή της δημοτικής γλώσσας και την αποφυγή αρχαϊσμών και ιδιωμάτων. Τις ενότητες διακρίνει ποικιλία θεμάτων, διανθισμένες με ποιήματα, τραγούδια και μουσικές παρτιτούρες.

Ως προς τα θέματα και τα διδάγματα που περνούν στα παιδιά διαπιστώνουμε τα εξής συμπεράσματα:

Οι αναφορές σε παλαιότερα χρόνια, με εξαίρεση τα δύο αναγνωστικά («*Στα παλαιά χρόνια*» και «*Η πατρίδα μας*») που είναι σχεδόν αποκλειστικά γραμμένα για την αρχαιότητα, δεν είναι πολλές. Όπου γίνεται λόγος για μυθολογία, δεν είναι απόλυτα ξεκάθαρο το αν πρόκειται για πραγματικά γεγονότα του παρελθόντος ή για φανταστικά, με πιθανό αποτέλεσμα ένα παιδί να μην μπορεί να ξεχωρίζει τη μυθολογία από την πραγματικότητα.

Στον τομέα των καθημερινών ασχολιών, δεν μπορούμε να πούμε ότι υπάρχουν ευρείες αναφορές. Ωστόσο, είναι διάχυτο το πνεύμα της εργατικότητας, της τιμότητας, της αρετής, της χαράς που προσφέρει η κάθε απασχόληση και της αλληλεγγύης. Όλοι φαίνονται να εργάζονται, μερικές φορές και τα παιδιά για να βοηθήσουν τους γονείς. Εργασία σημαίνει όχι μόνο τον άμεσο βιοπορισμό, αλλά και την προκοπή. Όποιος δεν εργάζεται δεν τυγχάνει της ίδιας κοινωνικής προσοχής. Φυσικά καμία δουλειά δεν θεωρείται ντροπή και μάλιστα, οι χειρωνακτικές παρουσιάζονται με μεγαλύτερη συχνότητα και αντιμετωπίζονται με μεγάλο σεβασμό, στοιχείο που δηλώνει την προσπάθεια σύνδεσης των επαγγελμάτων με την οικονομία για να επιτευχθεί η οικονομική ανόρθωση της χώρας μετά και τους πολέμους και τις πολλαπλές αναταραχές στο πολιτικό πεδίο. Από πνευματικές εργασίες, η μόνη που αναφέρεται είναι αυτή του δασκάλου. Κάτι επίσης σημαντικό είναι ότι δεν τονίζεται μόνο η εργασία του άντρα, αλλά και της γυναίκας, είτε βοηθά τον άντρα, είτε ως νοικοκυρά, γεγονός που κάνει ξεκάθαρη τη θέση των Δημοτικιστών, που θέλουν τη γυναίκα πρωταγωνίστρια μαζί με τον άντρα. Ακόμα και η αλληλοβοήθεια σε κάποιες δουλειές, κυρίως εποχιακές, όπως ο τρύγος, θεωρείται απαραίτητη.

Μιλώντας για οικογένεια, ως πρότυπο θεωρείται η παραδοσιακή πολυμελής. Η αγάπη, ο σεβασμός και το ενδιαφέρον είναι έντονα. Κυρίαρχο ρόλο παίζει η μητέρα και ο ιδιαίτερος δεσμός που αποκτά με τα παιδιά της. Τα φροντίζει, στέκεται πάντα δίπλα τους, ανησυχεί γι' αυτά. Αμοιβαία είναι και τα αισθήματα των παιδιών προς αυτήν. Ο πατέρας τα φροντίζει κυρίως μέσω της οικονομικής οδού, είναι πιο απόμακρος και με αρχηγικές τάσεις, αλλά έμμεσα δείχνει την αγάπη του και τα παιδιά τον σέβονται. Η γιαγιά είναι σαν δεύτερη μητέρα και νοικοκυρά, η αγαπημένη των παιδιών, και ο παππούς με τη μεγάλη εμπειρία του είναι ο δάσκαλος των παιδιών και αυτός που τα ωθεί προς τη μόρφωση ακόμα και όταν οι γονείς δεν είναι σύμφωνοι. Ένας άλλος δεσμός είναι και αυτός ανάμεσα στα αδέρφια. Το μεγάλο είναι ο αρχηγός και προστάτης, ενώ το μικρό η χαρά των γονέων. Αντιζηλία δεν υπάρχει μεταξύ τους, όλα είναι κοινά και για τις δύο πλευρές και η αγάπη είναι αμοιβαία.

Από τη στιγμή που η οικογένεια είναι μια μικρή κοινωνία, όταν όλα τα μέλη της οικογένειας από μικρά διδάσκονται τις σωστές αρχές, το ίδιο πρόσωπο τα παρουσιάσουν και ως πολίτες. Αρετές θεωρούνται η φιλία, η βοήθεια στον συνάνθρωπο, ο σεβασμός και η συγχώρεση. Κάθε συμπεριφορά που μπορεί να βλάψει τον συνάνθρωπο, όπως ο εγωισμός, το ψέμα και η πονηριά, όχι μόνο δεν ενισχύονται, αλλά και κατακρίνονται έντονα. Με λίγα λόγια, προβάλλεται η άποψη ότι «ο καλός αμείβεται και ο κακός τιμωρείται». Φυσικά δεν λείπουν και στοιχεία της καθημερινότητας που χαλούν αυτή την ειδυλλιακή εικόνα, για παράδειγμα οι έριδες και η εχθρότητα ανάμεσα σε συγκατοίκους ή σε κατοίκους διαφορετικών περιοχών, λόγω διαφόρων, οικονομικών συνήθως, συμφερόντων. Αυτό όμως που προκαλεί ερωτηματικά είναι ορισμένες αναφορές σε άτομα αλλόφυλα, τα οποία παρουσιάζονται απολίτιστα και τρομακτικά και τους αποδίδονται όροι, όπως «άγριος», «αράπης», «αγράμματος». Στο τέλος, αυτοί οι «ξένοι» πάντα θα εκπολιτίζονται από τους γηγενείς και συνήθως θα γίνονται αφοσιωμένοι και ευγνώμονες υπηρέτες τους.

Το κεφάλαιο για το οποίο τα αναγνωστικά δέχτηκαν τις περισσότερες αντιδράσεις είναι η θρησκεία. Οι πολέμοί τους υπερασπίζονται ότι στα αναγνωστικά δεν γίνεται λόγος για τη θρησκεία, ότι οι ήρωες φαίνονται να απέχουν και να μην προσεύχονται. Η μελέτη των βιβλίων όμως δείχνει το αντίθετο. Καταρχήν, η θρησκεία αναφέρεται παντού. Οι προσευχές και οι επικλήσεις είναι πολύ συχνές, όλοι

–μικροί και μεγάλοι– πηγαίνουν στην εκκλησία, είναι βαθιά πιστοί και θεωρούν καθήκον τους και πρώτο μέλημά τους, σε όποια περιοχή και αν βρίσκονται, να χτίζουν και μια εκκλησία. Είναι ευγνώμονες στο Θεό για όσα τους προσφέρει, το ανταποδίδουν όπως μπορούν και ποτέ δεν τον κακολογίζουν, ακόμα και αν Αυτός δεν τους βοηθά πάντα. Για να τους τιμωρεί, σημαίνει ότι το αξίζουν. Εκτός από την αργία της Κυριακής, στις μεγάλες θρησκευτικές εορτές, πάλι συμμετέχουν όλοι με ευλάβεια και κατάνυξη. Ο εκκλησιασμός είναι απαραίτητος και τα έθιμα τηρούνται επακριβώς με μεγάλη χαρά. Έθιμα άλλα που ακολουθούνται είναι και αυτά του γάμου, της γέννησης και του θανάτου, στοιχεία που ξεκίνησαν από την αρχαιότητα και διατηρούνται ως τις μέρες μας.

Ο φυσικός κόσμος κατέχει μια εξίσου ξεχωριστή θέση. Από τη μια έχουμε τη φύση με τα δέντρα, που προσφέρουν τον αέρα στον άνθρωπο και γι' αυτό είναι απαραίτητα. Τις εποχές με τα ξεχωριστά χρώματα που εμφανίζει η καθεμία, και τα υπόλοιπα στοιχεία της φύσης, το νερό, τον αέρα, τη γη, που δεν κάνουν άλλο από το να προσφέρουν οφέλη στον άνθρωπο, αλλά αν αυτός τα κακομεταχειρίζεται, είναι σίγουρο ότι αυτά θα εκδικηθούν. Από την άλλη, έχουμε το πλούσιο ζωικό βασίλειο. Και τα ζώα με τη σειρά τους έχουν να προσφέρουν και δεν ζητούν άλλο αντάλλαγμα από την αγάπη και τη φροντίδα. Σκοπός των αναγνωστικών είναι η εκμάθηση στοιχείων –εσωτερικών και εξωτερικών– που χαρακτηρίζει το κάθε είδος. Για να τα παρουσιάσουν δεν χρησιμοποιούν μόνο τα τυπικά περιγραφικά κείμενα, αλλά και εύθυμες ιστορίες με ζώα, καθώς και εικόνες. Έμμεσα διδάσκεται ότι και στον κόσμο των ζώων οι καλές συμπεριφορές αμείβονται, ενώ οι κακές τιμωρούνται. Θα μπορούσαμε λοιπόν να πούμε ότι λειτουργεί και ως συμπλήρωμα της ενότητας που αφορά τις κοινωνικές σχέσεις. Κεντρική ιδέα η προστασία, ο σεβασμός και η αγάπη προς όλα τα στοιχεία του φυσικού κόσμου.

Τελευταίο κεφάλαιο, είναι αυτό της πατριδογνωσίας. Πολλοί κατακριτές των αναγνωστικών προβάλλουν και την έλλειψη αναφορών στην πατρίδα, κατηγορία που πάλι φαίνεται να καταρρίπτεται. Εδώ έχουμε εκτενείς αναφορές σε πολλά μέρη της Ελλάδος και παντού εκφράζονται με τα καλύτερα λόγια. Το χρώμα του ελληνικού στοιχείου είναι έντονο. Το σημείο όμως που ενδιαφέρει περισσότερο είναι ο κυρίαρχος πατριωτισμός, μέσω της αυτοθυσίας και του καθήκοντος για την

υπεράσπιση της Ελλάδας σε καιρό πολέμου. Σε αυτές τις περιπτώσεις, δεν υπάρχει το «εγώ» αλλά το «εμείς» και ο καλός πολεμιστής θα τιμηθεί για την προσφορά του, είτε ζήσει, είτε πέσει στο πεδίο της μάχης. Όλα αυτά αφορούν ιδανικά που όλοι οι Έλληνες έχουν πάρει από τους αρχαίους προγόνους τους και τους ήρωες που έπεσαν σε παλαιότερες μάχες. Το αίσθημα του πατριωτισμού τονώνεται και μέσα από ποιήματα και τραγούδια για την Ελλάδα, με κυρίαρχο τον Εθνικό ύμνο, με τον οποίο κλείνουν κάποια από τα αναγνωστικά.

Άρα όλες οι κατηγορίες που προσήφθησαν στα αναγνωστικά ήταν άδικες και άνευ επιχειρημάτων. Τα ιδανικά που υποτίθεται ότι υπηρετούσαν οι πολέμοί τους υπάρχουν εκτεταμένα. Το μόνο που μένει ως τελικό συμπέρασμα είναι ότι χρησιμοποίησαν την απαράδεκτη αστήρικτη τακτική της λασπολογίας και του ψεύδους. Η πιο ολοκληρωμένη προσπάθεια καλού σχολικού βιβλίου στο ελληνικό σχολείο δυστυχώς δεν κράτησε πολύ. Η άποψη της εποχής τα οδήγησε στην πυρά. Ωστόσο, μένει να διερευνηθεί αν και πόσο τα αναγνωστικά αυτά έγιναν πρόδρομοι μιας αλλαγής, η οποία μπορεί να μην πραγματοποιήθηκε το 1917, αλλά έπαιξε σημαντικό ρόλο στις μεταρρυθμίσεις που ακολούθησαν.

Βιβλιογραφία

- Ευαγγελόπουλος, Σ., *Ιστορία της Νεοελληνικής εκπαίδευσης, οργάνωση και διοίκηση της εκπαίδευσης*, Τεύχος Β΄, Αθήνα, 1984.
- Ευαγγελόπουλος, Σ., *Ελληνική εκπαίδευση*, Τόμος Β΄, Ελληνικά γράμματα, Αθήνα, 1999.
- Καραφύλλης, Α., *Νεοελληνική εκπαίδευση, Δύο αιώνες μεταρρυθμιστικών προσπαθειών*, Κριτική, 2002.
- Κάτσικας, Χ., Θεριανός, Κ.Ν., *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης, Από την ίδρυση του ελληνικού κράτους μέχρι το 2004*, Σαββάλας, Αθήνα, 2004.
- Καψάλης, Α.Γ., Χαραλάμπους, Δ.Φ., *Σχολικά εγχειρίδια, Θεσμική εξέλιξη και σύγχρονη προβληματική*, Έκφραση, Αθήνα, 1995.
- Κυπριανός, Π., *Συγκριτική ιστορία της Ελληνικής Εκπαίδευσης*, Ελληνικά γράμματα, Αθήνα, 2004.
- Μακρυνιώτη, Δ., *Η παιδική ηλικία στα αναγνωστικά βιβλία 1834-1919*, Δωδώνη, Αθήνα-Γιάννινα, 1986.
- Μπονίδης, Θ., *Το περιεχόμενο του σχολικού βιβλίου ως αντικείμενο έρευνας*, Μεταίχμιο, Αθήνα, 2004.
- Μπουζάκης, Σ., *Εκπαιδευτικές Μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα, τ.Α΄*, Αθήνα, 1994.
- Μπουζάκης, Σ., *Νεοελληνική Εκπαίδευση (1821-1998)*, Gutenberg, Αθήνα, 2003.
- Παπαμάρκου, Χ., *Ελληνικόν Αλφαβητάριον*, μέρος Α΄, Κολλάρος 1918.
- Σβορώνος, Ν.Γ., *Επισκόπηση της Νεοελληνικής ιστορίας*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1992.
- Τζάνη, Μ., Παμουκτσόγλου, Τ., *Το Ελληνικό Εκπαιδευτικό σύστημα, «Ταυτόν και αλλοτριμορφοδίαιτον»*, Αθήνα, 1998.

- Φραγκουδάκη, Α., *Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και φιλελεύθεροι διανοούμενοι: άγιοι αγώνες και ιδεολογικά αδιέξοδα στο μεσοπόλεμο*, Κέδρος, Αθήνα, 1977.
- Φραγκουδάκη, Α., *Τα αναγνωστικά βιβλία του Δημοτικού σχολείου*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1979.
- Φραγκουδάκη, Α., Δραγώνα, Θ., «*Τι είν' η πατρίδα μας;*» *Εθνοκεντρισμός στην Εκπαίδευση*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 1997.
- Χαραλάμπους, Δ.Φ., *Ο Εκπαιδευτικός Όμιλος: η ίδρυση, η δράση του για την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και η διάσπασή του*, Αφοί Κυριακίδη, Θεσ/νίκη, 1987.
- Χατζηστεφανίδης, Θ.Δ., *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης (1821-1986)*, Παπαδήμας, Αθήνα, 1986 .
- Cohen, L., Manion, L., *Μεθοδολογία εκπαιδευτικής έρευνας*, μτφ. Χ. Μητσοπούλου, Μ. Φιλοπούλου, Μεταίχμιο, Αθήνα, 1994.
- Reble, A., *Ιστορία της Παιδαγωγικής*, μτφ. Θ. Δ. Χατζηστεφανίδης, Σ. Θ. Χατζηστεφανίδη-Πολυζώη, Παπαδήμας, Αθήνα, 2003.

Summary

In 1917, when E. Venizelos is the Prime minister of Greece, a new effort begins. It concerns the improvement of Greek education and the leaders of this effort are: D. Glinos, A. Delmouzos and M. Triantafyllides. The main goal is the introduction of the new genre of Greek language in schools, which was only for the everyday use until that moment. The influence of this movement is the new pedagogic system of Europe, called “the school of work”. In 1918, twelve books are introduced at school, based on Triantafyllides’s grammar. The authors are completely free to choose the subjects, but the center is always the child and the real world. As main ideas, these books include the partnership, the willing to work, the nature, the religion, the love for the country and the critical way of thinking. Even though, it is only a matter of time for the reactions to start. That is why the reformation of 1917 is judged not to succeed, but it is the base for other future movements that would change bit by bit the education in Greek schools.